ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТОМ IX

TYSZCZENKO & BILOUS
PUBLISHING Co.
NEW YORK

diasporiana.org.ua

LESYA UKRAINKA

WORKS

VOLUME IX

DRAMAS

G. TYSZCZENKO A. BILOUS PUBLISHING CO.
New York, 1954

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТВОРИ

ТОМ IX

ДРАМИ

За загальною редакцією
В. ЯКУБСЬКОГО

ТИЩЕНКО & БЛОУС
ВИДАВНИЧА СПІЛКА
Нью Йорк

У ПУЩІ

Драматична поема

ГЕНЕЗА ДРАМАТИЧНОЇ ПОЕМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «У ПУЩІ».

І

Критики та історики літератури, розглядаючи драматичну поему Лесі Українки «У пущі», зробили вже кілька вказівок що-до джерел цього твору, спинялись на його ідеї, але все це робилось побіжно і на підставі головним чином коротких відомостів, здобутих від родини Лесі Українки. Тепер, використавши рукописну спадщину Лесі Українки — чернетки та підготовчі матеріяли до драматичної поеми «У пущі», — можемо накреслити її літературну історію значно повніше і детальніше.

З приміток К. В. Квітки до ІІІ-го тому «Творів» Л. Українки, вид. «Книгоспілки», 1923 р. довідуємось про головні моменти в утворенні драматичної поеми «У пущі»: «Перша і третя дія, також перша частина другої дії написані 1898 року на хуторі «Зелений Гай» біля Гадячого, а, може, почасти і в Києві. З того часу аж до серпня 1907 року Леся над цією драматичною поемою не працювала; в серпні й вересні 1907 року в Балаклаві (південний берег Криму, недалеко від Севастополя) Леся скінчила цю річ, написавши сцену суду до другої дії і зредагувавши написане давніше. Істотних змін при остаточнім редагуванні не було зроблено, але багато окремих віршів, що були написані давніше як шестистопові, перероблено на п'ятистопові». Про другий етап в обробці драматичної поеми «У пущі» дізнаємось і від самої Лесі Українки — з листа її до матері, датованого 10 вересня 1907 року і надрукованого 1923 р. в «Червоному Шляху» (№ —7): «Під впливом осаждаючих мене просьб від усяких редаторів збірників (очевидно, мода на альманахи повернулася я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік

почата («Руфін і Прісцілла»), але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені шкода — ligt mir doch etwas daran».

Крім того були уже в друкові здобуті від К. В. Квітки відомості, вперше згадані в статті М. К. Зерова (вст. ст. до І-го тому «Творів» Л. У. вид. 1923 р.), що «постаті англійських пуритан, немов «одлиті з чорної бронзи», «суворі, тверді, повні сили й моці» — «навіяні біографією Мільтона, книгою, яку передав поетді ще Драгоманов десь коло 1895 р.».

В книжці М. О. Драй-Хмари «Леся Українка, життя й творчість» стверджується те ж саме: «Стимулом до написання поеми сталася біографія Мільтона, яку було надіслано Лесі для того, щоб вона її популяризувала [1]. Біографії цієї вона так і не написала, але замість неї з'явилася драматична поема. Образи матері Річарда Едіти та небожа його Деві виникли під впливом двох картонів Вандейка, на одному з яких намальовано стару пуританку («Old puritan lady»), а на другому — хлопчика».

До цього треба додати: 1) що Мільтонову біографію Леся Українка писала, та не скінчила, 2) що ця біографія була не єдиним і очевидно не першим етапом на шляху, який врешті привів письменницю до утворення драми «У пущі».

Початок цього шляху — в колі тих науково-літературних та суспільних інтересів, що ними оточив в молоді роки нашу письменницю її славнозвісний дядько — М. П. Драгоманов. Серед паперів Лесі Українки зберігся рукопис, писаний рукою Драгоманова, з таким початком: «В книжечці нашій про Брацтво хрестителів, або баптистів» ми розказали, як почались подібні безпопівські брацтва в німецьких сторонах. Тепер ми розкажемо про тих з англійських баптистів, що зібрались в Америці коло Роджера Вільямса, про котрогоми вже згадували в тій книжечці».

---

[1] Серед книжок Лесі Українки збереглась монографія «Milton und seine Zeit» (Мільтон і його час). Fon Alfred Stern. Leipzig. 1877—79.

Згадана брошура Драгоманова «Про брацтво хрестителів або баптистів на Україні» вийшла 1893 року в Коломиї, заходом М. Павлика (передрук з «Хлібороба») і мала агітаційну мету — скерована була проти православної церкви. Розділ перший («Початок віри баптистів») констатував: «В Росії тепер православне духовенство має багато клопоту з новою вірою, котра ширіться найбільше серед тамошніх русинів - українців. Звуть там людей сеї нової віри ріжно, найчастіше штундистами, але вони самі звуть себе найчастіше баптистами, тоб-то хрестителями...» і т. і. В розділі другому «Баптисти по чужих сторонах» читаємо: «Коли всі уряди европейські гнали баптистів, то багато їх виселилось у новий світ, в Північну Америку. Там англійські баптисти заложили громаду Род-Айланд, котра стала потім одною із держав у спілці північно-американській».

У згаданому рукопису згадується ще одна популярна брошура Драгоманова, що вийшла того ж 1893 р. в Женеві: «Евангельська віра в Старій Англії». В ній Драгоманов коротко спинявся і на постаті Роджера Вільямса, що виїхав 1631 року до Америки, і на його конфлікті з Масачузетською колонією.

Цей нарис лишився незакінчений, Драгоманов так і не розповів про те, про що коротко інформував у згаданій брошурі про баптистів, про що також занотував конспективно на аркушику паперу, який зберігся у Лесі Українки разом з незакінченою біографією Вільямса (з верхнього рядка — назви «баптисти» видно, що це короткий конспект історії баптистського руху): «Роджер Вільямс, Р. пурит. в Масач. ученне о своб. совести — Преслед. Основ. Rode Island 1639». Крім цього аркушика збереглись підготовчі матеріяли до праці про Вільямса — брошура невідомого автора «Foortprints of Roger Williams» («Сліди Роджера Вільямса» — опис місць зв'язаних з Вільямсом) та конспекти праць Вільямса, зроблені невідомою особою з доручення Драгоманова (лист цієї особи — без підпису — залишився серед тих самих паперів).

Всі ці папери Драгоманова з незакінченим його нарисом про Вільямса, розпочатим після виходу згаданих брошур 1893 р., перейшли до Лесі Українки, очевидно, тоді, коли

вона жила 1895 р. у Драгоманова в Софії незадовго перед його смертю. І недаром вони збереглися у неї. Пригадаймо, що дія драматичної поеми «У пущі» відбувається в XVII ст. в Північній Америці — «Перші два акти в невеличкій ефемерній колонії в Масачузеті, останній в Род-Айленді», пригадаймо, що масачузетські пуритани виганяють з своєї колонії Річарда Айрона, що не хотів сліпо коритись авторитетові Ґодвінсона — учителя і проповідника та його однодумців.

Правда, конфлікт у драмі виникає не так на ґрунті релігійно-етичному, як у зв'язку з різними поглядами на мистецтво, але основний патос Річарда цілком схожий з прагненням Роджера Вільямса — воля сумління, право самому обирати свої духовні шляхи. Якби Леся Українка зробила Річарда духовною особою, то суть його залишилась би та сама. Ібсенів Бранд, в якому так багато схожого з Річардом [1], — пастор, але пасторська його діяльність — лише зовнішня, випадкова сторона, як писав сам Ібсен Брандесові 1879 року: «Бранд був неправильно витлумачений; у всякому разі не так, як я його розумів... Помилка полягає безперечно в тому, що Бранд — священик, і що завдання подане релігійне. Але я міг ту саму ідею в т і л и т и в с к у л ь п т о р о в і (підк. наше, П. Ф.), або в політикові так само влучно, як і в священикові...»

Для нас немає великої ваги питання, чи звернула увагу Леся Українка на наведений лист Ібсена, опублікований в другій Брандесовій статті (1882 р.) про норвезького драматурга [2], чи міг він їй подати задум драми «Скульптор» (первісна назва твору). Студіювання історії пуританського руху само собою могло їй дати матеріял, багатий на конфлікти, що виникали на ґрунті аскетичного заперечення мистецтва (заборони театральних видовищ, спроби знищити картини Рафаеля і т. п.). А як ми знаємо, з цією саме добою знайо-

[1] Л. Українка, до речі сказати, любила Ібсенового «Бранда», як переказував нам К. В. Квітка.

[2] З статтями Брандеса про Ібсена вона, звичайно, була обізнана. В статті «Новые перспективы и старые тени» (1900) Л. Українка пише, що Брандес «відкрив» Європі Ібсена і Б'єрнстерна (твори Л. Українки, вид. «Книгоспілки», К. 1925 р., т. VII, ст. 283).

милась Леся Українка, готуючи за порадою Драгоманова брошуру про Мільтона — найяскравішого представника пуританського світогляду.

Говорячи про юнацькі Мільтонові вірші — латинською мовою, Л. Українка зазначає: «вони не дуже гарні, бо навряд чи можна з примусу написати щось гарного». В Мільтоновій вдачі підкреслено риси, які пізніше Л. Українка поетизуватиме в Річарді: «Мільтон був уже такої натури, що п р а в д и х о в а т и н е в м і в» (Підкреслення наше. П. Ф.).

Ще одну деталь треба підкреслити: «Їздячи по чужих краях, М. бачив багато такого, що стало йому на весь вік згадувати, і потім писав він, що то були його найкращі часи, коли він їздив по Італії та дивився гарні картини, статуї, перечитував нові хороші пісні та слухав чужих розумних людей. Бачив він чудові картини італьянських найкращих малярів Рафаеля та М. Андж., де було намальовано і рай, і пекло, і потоп, і перші люди, і свята сім'я. Все то картини чудово гарні, славні не тілько по Італії, але й по всьому світу...» Річард також пригадує не раз роки, проведені в Венеції — «колисці краси».

Розповідаючи, як Мільтон, бувши уже поетом і ученим, зробився бордем за політичну волю, Леся Українка пояснює цей процес, і її міркування, хоч подано їх в спрощеній формі—

для популярної брошури, все ж дуже цікаві і характерні для розуміння психології її творчости: «люди, що складають пісні до послухання, або до читання, звуться письмовцями, справжніми поетами. Письмовцями варто звати не тих людей, що складають пісні та оповідання тільки для заробітку, або для слави, або з примусу, а тих, що не можуть не складати, хоч-би й не хтіли. Єсть такі люди, що коли їх вразить що, або дуже втішить чи засмутить (а діймає їх і своє і чуже горе та радість), то зараз у них немов огонь загориться в серці, а в голові думки рояться так швидко, що здається, якби не спинити їх та не вимовити їх гарними голосними словами або не списати щиро та доладно, то можна збожеволіти, або так засумувати, що серце розірветься. Як тільки ж складеться пісня чи оповідання, то хочеться їх людям віддати, щоб і вони журились тим горем, тішились тією втіхою, що вилита в пісні в словах, бо поетові чи письмовцеві і втіха і горе однаково милі, коли вони вже виспівані в голосній пісні, вимовлені чи списані щирими словами. І немає поетові-письмовцеві гіршої кари, як ко.. хто заборонить йому свої пісні пускати між люди, або хоч для себе списувати». Далі Л. Українка доводить: «Як гірко поетам і письмовцям без вольного слова, так само гірко і вченим людям». Говорячи про «неволю науки» Л. Українка, що всю цю брошуру направляла проти насильств царського уряду, проти самодержавного гніту, не могла стримати себе, хоч і закреслила потім слова (беремо їх далі в дужки), які особливо різко показували, проти кого скерувала письменниця свій трохи замаскований біографією Мільтона публіцистичний виступ: «Колись давно в Англії і в других країнах (навіть) палили не тільки вчені книжки, а навіть самих вчених людей (у нас людей не палять, та за те часто «печуть без вогню»)».

Основний мотив незакінченої біографії Мільтона у Лесі Українки такий: «Не може людина, коли тільки вона щира, одректись од того, що здається їй правдою, так як не може поет мовчати про те, що палить його серце, так як не може учений уважати свою нову правду брехнею». Такі думки висловлювала Леся Українка ще в поемі «Давня казка» (1893 р.).

II

З усього наведеного видно, що матеріял для драми «У пущі» почав формуватися у Лесі Українки ще за життя Драгоманова, тоб-то не пізніше 1895 р. Коли виник самий драматичний задум (сюжет) важко сказати, але, здається, раніше 1898 р., з яким до цього часу зв'язували першу редакцію (без закінчення II дії). В кінці рукопису з поправками другої редакції стоїть дата «1897» (замість закресленого «1898») — «1909». На звороті закінчення другої дії — сцени суду (написаної олівцем) стоїть — «14/X 1908» «Finis». Очевидно, закінчивши другу дію, Леся Українка ще виправляла цілу драму і закінчила обробку остаточно 1909 року.

10 вересня 1896 р. датовано поезію «To be or not to be?» (заголовок цей — відомі слова Шекспірового Гамлета: «чи бути, чи не бути»), де накреслено образ пущі—

> Дивись: навколо нас великі перелоги,
> і дикі пущі, і високі кручі...
> ...Он з пущі ледве чутно стук сокири і т. д.

і в формі запитаннів до Музи поставлено проблему, на яку відповідь знаходимо в драматичній поемі «У пущі»:

> Скажи мені, пораднице надземна,
> куди мені податись у просторі?
> Чи маю я здійняти срібло-злото
> з своєї ліри і скувати рало,
> а струнами сі крила прив'язати,
> щоб тінь не падала на вузьку борозну,
> зайняти постать поряд з тими людьми,
> орати переліг і сіяти, а потім —
> а потім ждати жнив, та не для себе?
> Чи може кинутись туди у пущу,
> і в диких нетрях пробивать дорогу
> з сокирою в руках, і з тонкою пилою,
> поки який гнилий, великий стовбур
> впаде й задавить серед хащів темних?
> Чи може злинути орлицею високо,
> геть по-над хмари, у простір безмежний,
> вхопити з хмари ясну блискавицю,
> зірвати з зірки золотий вінець
> і запалити світом опівночі?
> А що́ коли те світло миттю згасне...
> А що́, коли не стане в мене сили...?

З цих трьох шляхів (буденної культурної роботи, революційної політичної боротьби і високої мистецької творчости) Річард обрав третій і в нього — «не стало сили». Чому? — відповідає драматична поема «У пущі». До речі, в чернетці в III-му акті до слів Річарда «тут мене не розуміють люди» (в розмові з органістом) Леся Українка робить примітку — посилку на Шекспірового Гамлета.

Серед підготовчого матеріялу до драми знаходимо ще багато виписок, переважно з біблії — що і зрозуміло, бо ця книга була основою пуританського світогляду. До окремих виписок часто знаходимо збоку нотатки — «Ґ». «Р». «Дж». та інш., тоб-то дана цитата має характеризувати, або її вживатиме позначений літерою персонаж п'єси — Ґодвінсон, Річард, Джонатан та інш. Низка виписок характеризує негативне ставлення біблійних книг до різьбарства, напр. з Іеремії (зберігаємо правопис рукопису). «Буй сотворився всяк чл̑к от ума своєго. Постыде ся всяк златодѣльник во изваяніях своих, яко ложная чл̑ія, нѣсть духа в них. Суетна суть дѣла, смѣху достойна». З Аввакума: «Что пользует изваянное, яко изваяши я. Создаша сліяніе, мечтаніе ложное. И глаголюще ко древу: отодрися, возстани и каменію возвысися. И то есть мечтаніе, скованіе злата и сребра, и всякого духа нѣсть в нем». Надруковане розрядкою — підкреслено в рукопису олівцем і збоку стоїть «Ґ.», тоб-то «Ґодвінсон». Це характеризує погляди Ґодвінсона, як пуританина і таких виписок чимало. Деякі з них використано в драмі, як аргументи, з якими Ґодвінсон засуджує мистецьку діяльність Річарда. Напр., виписку: «И отвѣщавше рекут левіти всему Ізраилю гласом великим: Проклят человѣк, иже сотворит изваяніе и сліяніе, мерзость Ґ̑еви, дѣло рук художника, и положит е̑ в сокровеніи. И отвѣщавше всѣ людіе рекут: буди». Цій виносці, позначеній літерою «Ґ» (Ґодвінсон), відповідає таке місце драми «У пущі»:

Ґодвінсон (одкриває біблію ніби наугад, але в дійсності на закладеному заздалегідь тексті. Читає глухим голосом).

«Будь проклятий той, хто виліпить, чи виллє бридке перед богом діло рук мистецьких і покладе його у сховіщі.

(До громади, не читаючи):
Ви знаєте, що відповів на се
народ ізраельський.

Калеб (сумно і суворо). «Хай буде так».

І коли ми зустрінемо виписки на зразок: «Изваянія их сокрушисте (Кн. Судей)», то ясно бачимо, що такі місця біблії підказали Лесі Українці неминучий етап Річардового конфлікту з пуританською громадою — момент найвищого драматичного напруження — кінець другої дії.

Численні виписки з біблії потрібні були Лесі Українці не лише для основного мотиву (переслідування скульптора представника невизнаного офіційно мистецтва), а й для характеристики основних персонажів. У драмі виступає Джонатан, товариш Річарда, теж різьбар, але підвладний наказам громади, мистець, що творить в зазначених межах для певної практичної потреби:

Я гадаю,
що може тут погодитись артиста
їз християнином. Громада хоче,
щоб свічника зробить на той взірець,
що в біблії описано. От слухай (читає):
«Різьблений маєш ти зробити свічник,
стебло його, і чаші, й круги й листя
у нього мають бути»... не збагну... і т. і.

В таких межах визнає різьбарство і Ґодвінсон:

За всі віки були лиш два майстрі,
що з божого шляху не ухилились:
Веселіїл та Еліяв, що в храмі
єрусалимськім працювали... і т. и.

До цих місць можна навести, як джерело, кілька виписок із біблії (збоку вони мають приписку — «Дж», тоб-то «Джонатан»): «И всяк премудрый сердцем в вас (ремісник) шед да дѣлает вся, елика заповѣда Гдъ: скинію» і т. д. «Изваяи да сотвориши свѣтильник, стебль его и вѣтви и чаши и круги и крины от него да будут... И три чаши во образ орѣха: на единой вѣтви круг...» (Підкр. Л. У; це місце використано в наведеній вище цитаті) «Наполни (бог) Веселеила и Еліава премудрости творити всякое дѣло художества различна (и ваяти камени и дѣлати древо)».

Для Джонатана — людини компромісу підбирає також Леся Українка в своїх підготовчих матеріялах низку виписок євангельських, що мають бути для нього арґументацією в нерішучих спробах оборонити на суді Річарда: «Иже есть без грѣха в вас, прежде верзи камень в нею». Що Леся Українка не захоплювалась християнським милосердям Джонатана, свідчить виписка з П вставною поміткою: «Радость будет на небеси о едином грѣшн.— кающемся, нежели о 99 праведн. иже не треб. покаянія (звідси однак неподобна і лицемірна доктрина покаялія quand même) «о блудном сынѣ». Цитаті з поміткою «Дж» — «Люб. враги ваша, добро твор. ненав. вас, благосл. клянущ. вас и молитеся за творящ. вам обиду» протиставлено рядки з поміткою «Ґ» (Ґодвінсон): «Да, Вам. говор. пуритани, но не Богу и закону его». Це протиставлення дуже характерне для підготовчих виписок,— в них дуже багато уваги приділила Леся Українка розходженням в тлумаченні біблійних книг поміж пуританами і гуманістами та іншим суперечкам. Вона відзначає: «Місія Петра і апостолів тема спорів пресвітеріян з індепендентами». Наведемо де-які характерні, зазначені самою Лесею Українкою, «pro» і «contra»:

Р.

Ученики хотіли, щоб «огнь потребил весь самарянську, непріявшу их». Хр. запрети има и рече: Не вѣста, коего духа еста вы. Сын бо чел. не прійде душ. чел. погубити, но спасти.

І.

Иже нѣсть со мною на мя есть (згадать: иже нѣсть на вы, по вас есть).

Дж.

Argumenta oc curiosa

Pro (Hum)

И принесоша ему дары: злато, ливан и смирну.

Яко может Бог от каменя сего воздвигнути чада Аврааму.
(Cur. Discussio ad absurdum).

Contra (Purit.)

Самже Іоанн имяше ризу свою от влас велблюжь, и пояс оусмен о чреслѣх своїх: снѣдь же его бѣ пружіе и мед дивій.

Не раз Леся Українка відзначає «подвійне толкування» якого-небудь тексту у гуманістів і пуритан. Конфлікт цих двох світоглядів виразно помітний в драмі — недаром Річарда вислекав свій хист на батьківщині гуманізму — в Італії.

Найбільше, може, цитат позначено літерою «Ґ», тоб-то характеризують Ґодвінсона, підкреслюючи його нетерпимість і фанатизм. У драмі він говорить свою промову, що кінчається прокляттям Річардові, «простягаючи руки немов до якогось видива і викрикнувши ненатуральним, екстатичним голосом». В конспекті Лесі Українки відзначено: «мусить бути промова в пророчому стилі, неясна, містична, повна погроз кари земної і пекельної».

Відзначимо ще кілька виписок, з поміткою «Р» (Річард): «Сами не внидосте и входящим возбраняете». Цю цитату збоку підкреслено червоним олівцем, внизу такий рядок-нотатка Л. У.: «Все проти «лицемѣрія». З цим гармонує така виписка: «Яко аще не избудет правда ваша паче от книжник и фарисей, не внидите в царств. неб.».

Не будемо робити дальших виписок з підготовчих матеріялів. І так видно, що біографічні відомості про Вільямса і Мільтона, знання пуританського руху та біблійних джерел його ідеології — в значній мірі визначили основні характери та ситуації драми.

III

Тепер мусимо приглянутись, що дають нам для розуміння твору чернетки самої драми «У пущі». Спинимось спочатку на тому, як розуміли цю драму критики та історики літератури. Вбачали в ній, звичайно, обмалювання конфлікту поміж «особою» та «громадою» або «героєм» та «юрбою», додавали до цього різні паралелі, що іноді більше характеризували смаки критика, ніж Лесю Українку. Так Д. Дондов у статті «Поэзия индивидуализма» («Украинская Жизнь» 1913 р. № 10) намагався зробити Лесю Українку досить спрощеною ніцшеанкою: «В этой ненависти к людской тупости, разрушающей высшие культурные ценности (идолы), к самоуверенной и глупой толпе, насилующей всякий свободный порыв личности, слышатся уже чисто аристократические нотки Гейне и особенно Ницше: «Я однажды спросил себя и почти изумился своему вопросу: как? Неужели и толпа нужна для жизни?» («Also sprach Zaratustra»).

С. Черкасенко («Сяйво», 1913, № 7—9) вбачав мотив «самотности на верховинах життя» в драмі «У пущі», «що так

нагадує знаменитого Ібсенівського «ворога народів», будівничого Сольнеса». П'єсу Ібсена «Ворог народу» згадували і пізніші дослідники, обмежуючись самим зіставленням імен Стокмана й Річарда. В книжці А. Музички про Л. У. маємо фразу про те, що в драмі «У пущі» мотив особистої волі носив епізодичний характер (82 ст.) і думку, що ця драматична поема в художній формі давала відповідь на піднесені Ів. Франком в статті про Лесю Українку «питання про художню творчість, про зв'язок мистецтва з життям, про його завдання, його вплив, ідейність і тенденційність, про іманентність у художніх творах». На думку А. Музички (61 ст.) основна думка драми в тому, що

...в скутку боротьби життя минає,
А мрія зостається. Се ж то й значить:
Pereat mundus, fiat arg.

В другому місці (ст. 57) цитуються слова Річарда: «Так замість мрій тут потребують хліба» і говориться, що вони «нагадують драму самої Лесі».

Користуючись чернетками драми (і тим, звичайно, що увійшло в друкований текст), спробуємо проаналізувати основні образи поеми. Почнемо з Річарда і відразу підкреслимо, що Леся Українка протиставляє його лише обмеженій і лицемірній пуританській громаді, що йде за проводом Ґодвінсона, власне протиставляє Ґодвінсонові з покірними його авторитетові колоністами. Як людина, Річард ані трохи не позбавлений соціального почуття, навпаки, воно у нього міцніше, ніж у інших масачузетців, — пригадаймо його допомогу жінці Ріверса, що живе в великих злиднях, після того, як її чоловіка масачузетська громада примусила втікти до Род-Айленду. Чернетка-аркушик, на якому Л. У. накреслила в формі окремих нотаток план, де-які епізоди і репліки, яскраво доповнює з цього боку образ Річарда:

«Синедріон над Річардом.
Р. У вас уже т у т плач і скрежет зубів,
Т у т гірш геєнни.
С и н. Геть, геть, вигнати його. Іди на пущу.
Р. Піду.

Родина і в б о г і (підкреслення Л. У.), покинуті «праведними» на поталу злидням, затримують його, ради с и х він сам запрягається знов у кормигу».

У драмі цей план («запрягається знов у кормигу») не використано (це зменшувало б динаміку драматичного розвитку) — сцена суду закінчується вигнанням Річарда.

Річард не тільки в практичній буденній діяльності виступає як людина громадської вдачі. Він і мистецьку творчість свою не ізолює від життя ширшого оточення, навпаки, вона збуджується в нього особливо від емоцій суспільного характеру. В монолозі Річарда наприкінці 1-го акту маємо в друкованому тексті значне з цього погляду місце:

Я згадую, як часто вечорами
збиралась на помості корабельнім
громада наша, мов одна родина,
і там, при світлі вічного багаття.
що сам Господь на небі розпалив,
співали гімни. Постаті співців
були мов з бронзи чорної одлиті,
суворі, тверді, повні сили й моці,
при світлі зір здавались велетенські,
і стільки в них було краси нової,
незнаної в тім світі італьянськім,
де я учився альфабету хисту!
І марив я тоді, що в сій громаді,
серед нового краю розпалю я
одвічної краси нове багаття.

В чернетках закреслено цікаві рядки, де співи пуритан здаються Річардові «голосом громадської душі»:

...Співала гімни і величний спів той
змагався з гомоном могутнім океану
і линув геть аж під високі зорі,
здавався голосом громадської душі,
пройнятої вогнем святого діла».

Далі йшли рядки в чернетці спочатку не закреслені, але які теж не увійшли до остаточної редакції:

Одвагою, надією лунав (він),
братерською великою любов'ю,
готовою на боротьбу і жертви.

Не наводячи інших варіянтів чернетки, відзначимо, що в остаточній обробці мотив громадського патосу залишився але втілений був переважно засобами пластичними («постаті співців були мов з бронзи чорної одлиті» і т. д.).

Річард людина громадська і в цьому саме трагізм його постаті. Розумівши мистецтво, як суспільне явище, Леся Українка на прикладі свого скульптора показує, що позбавлений відповідного життьового оточення, яке розуміло і підтримувало б морально його творчі шукання, митець неминуче мусить втратити ґрунт і живі джерела творчости. Якби Леся Українка хотіла дати лише нову варіяцію мотиву розробленого в «Ворогові народу» Ібсена[1], чи в його «Бранді», чи в інших творах Ібсена та багатьох зах.-евр. письменників кінця XIX в., якби вона обмежилась тільки черговим засудом тупої та лицемірної «юрби» та апотеозом незломного «героя», то драма «У пущі» була б явищем і мало оригінальним і, власне, малозначним. Своєрідність цієї драми в тому, що в ній немає підкресленої програмовости, ідейного схематизму Ібсенових драм (риса, помітна і в багатьох «драмах ідей» Лесі Українки). Вона не робить з центрального героя послідовного і суворого проповідника своєї віри на зразок Бранда з незломним здійсненням заповіту: «все або нічого», не примушує його після пережитих тяжких ураз приходити несподівано до Стокманового висновку: «найдужчий на світі той, хто найбільше за всіх самотній». Річард більше скидається на живу постать, його життьовий шлях накреслено з більшою увагою до внутрішніх нюансів, його трагедію обмальовано спосте режливо і глибоко. Ми бачимо, як поступово зникають в нього всі ілюзії, всяка віра в можливість знайти десь підпору для своїх змагань, а саме—розуміння його творчости і визнання її за потрібну для життя. Бачимо, як ідe паралельний процес занепаду самої творчости, надрив і згасання. Від цього процесу Річард не застрахований ще й тому, що він, як і інші митці, добре знає і «муки творчости», вагання і сумніви у власних силах та в правоті свого шляху. Іноді йому здається, що його мистецтво взагалі не потрібне, поки на землі існують нещасні вбогі люди:

... А знаєш, мамо, я собі подумав,
що може й справді гріх так жить, як я.

---

[1] До цієї Ібсенової драми Л. Українка ставилась байдуже (відомості здобуті від К. В. Квітки).

...Так, замість мрій, тут потребують хліба.
І я за се в них каменем не кину...

Розмова Річарда з Джонатаном у другій дії одкриває нам інші уразливі місця Річардового хисту.

І розум мій, і серце, й віра кажуть,
що путь моя правдива. Але єсть
вагання інші — їх перемогти
далеко тяжче, надто самотному...

Які саме ці вагання, видно з дальшої розмови:

Ти, Джонатане, руку дав недавно
мені на приязнь. Ти один в сій пущі
мені б міг помогти, якби схотів.

Джонатан. Якби я зміг, охоти не бракує.
Річард. Так от що, брате, ти мені скажи,
(Одкрива статую)
що зроблено в сій статуї погано?

Не чуючи порад, позбавлений справжньої критики, Річард мусить бути сам собі суддею, перемагати сумніви і непевність. У сцені суду Річард говорить:

Коли я досі ще не відкаснувся
від хисту, то й не відкаснусь довіку.
Душа моя вже все перемогла
і вільна стала, наче сарна в горах.

В чернетці після перших двох наведених рядків був такий уступ:

Душа моя вже пробувана досить;
і холод сумніву її морозив,
і жалощів вогонь її проймав,
і мучили її такі тортури,
що ви і зрозуміти їх не годні.

Мистецька трагедія Річарда в тому, що в його творчості зникає певна безпосередність і невимушеність, а замість цього з'являється надуманість і розумове напруження. Венеціянець Антоніо, син країни, де зріс мистецький хист Річарда, каже йому (в III-й дії) про останній витвір, зроблений уже не серед зорожого (Масачузет), а серед байдужого до різьбарства оточення:

...Статуя хороша.
Хоч, як то кажуть, трохи tormentata.
...я, друже, сим сказать не хтів, що вам

вже справді сили творчої бракує,
а тільки те, що ви дали над нею
запанувати розмислу, що видно
вагання в сьому творові...

В чернетці перед останнім уступом («я, друже»...) було таке місце (наводимо останню редакцію і в дужках де-які характерні раніші варіянти).

...Я тільки мав на думці, що в сім творі
я надмір бачу розмислу й вагання.
(Занадто видко думку, працю думки,
її вагання, певне, благородні
та вже занадто неспокійні, отже
вони пошкодили гармонії первісній).
Гармонія від сього захиталась.
Вона ж була,—я певен,—при початку
далеко більша, якщо був тоді
великий запал і велика віра
у власну силу. Віра та спасенна
(що буває завжди
у справжнього творця - артиста, й завжди
перемагає врешті всі вагання).

В чернетках було ще одне викреслене місце. Після останньої роботи і статуетки, зробленої в Венеції, Річард показував Антоніо ще третю фігурку, про яку Антоніо, сказавши, що і вона варта уваги, і попросивши дозволу бути щирим до кінця, висловив докладну критичну думку:

Тут, бачте, трохи єдности бракує:
препишні княжі шати, голова ж
дівчатка простого, якби се навпаки,
то кращий вийшов би контраст, запевне.

Далі, аналізуючи, Антоніо доводить, що в статуї «три елементи, та не триєдині». Він радить роз'єднати їх—

і чудові твори
тоді ви світові дасте в дарунок.

Але Річард не приймає поради:

Ні, шановний друже,
з сих елементів не створю нічого:
сей зник (пок. на постать), сей зрадив (пок. на
губи), сей струїв мене (пок. на очі).

Тоді Антоніо закликає Річарда повернутись знов до мрії втіленої в першу—венеціянську—статуетку, але скульптор сумно відповідає:

Якби ж вона до мене знов вернулась!
Та мрії не вертаються повік.

Наведені уривки з чернеток тільки виразніше свідчать, що «У пущі» змальовує не тільки трагедію Річарда, як громадянина та художника, але й драму його особистого життя (пригадаймо його мовчання в III-й дії, коли Джонатан згадує про колишню Дженні Кембль, тепер вдову по Томсоні, особливо ж треба підкреслити ту неприховану правду, що розповідає йому Антоніо про Каролину д'Орсі). Цей особистий момент в остаточній обробці трохи затушовано, але й він входить, як складовий елемент у драму «похованого артиста» (одна з назв, що проектував для цього твору К. В. Квітка). Ця артистична драма де в чому наближається до Ібсенового «Будівника Сольнеса», якого не даром згадував один з критиків, але треба констатувати й чималу різницю. Символістична драма норвезького письменника малює постать архітекта, що від будування гордих веж перейшов до задоволення людських потреб у звичайній оселі. В цій діяльності він досягнув слави, багатства і певної влади в своїй галузі. Він не дає змоги молодшим виявляти себе, бо почуває, що в нього немає вже колишніх сил і він може бути переможений. Але «юність—це відплата». Давні роки мистецьких поривів і перемог приходять до Сольнеса в образі стрункої красуні Гільди (так само Антоніо нагадує Річардові про дні творчого розквіту), він робить спробу нового піднесення, але падає з башти і розбивається. Сольнес боїться юности, заздрить їй, не дає ходу молодим силам. Він індивідуаліст до кінця. Річард, що так само йде до загину, хоче своїм самотно-гордим кінцем подати приклад незломности духу молодшому поколінню. Він одмовляється повернутись до Масачузету:

Нащо б я вернувся?
Щоб угасити душу молодечу?
Тепер він пам'ятатиме довіку,
що був колись у нього дядько Річард,
одважний, вільний і непримиримий,
покірний тільки правді і красі.

Не хочу я той спогад потьмарити,
не хочу я, щоб мій коханий Деві
і молоді товариші його
на мене головою покивали:
«був кінь та з'їздився».—Се вже найгірше.

Що постать Деві не випадкова в драмі, що їй Леся Українка надавала певного значення в системі образів, видно особливо з чернетки, де дано кілька характеристик Річардової рідні (закреслене беру в дужки): «Батько маляр, пуританин, але ще з традиціями «Веселої Англії» Спенсеріянського пошибу. Мати сувора пуританка starre calvinistia. Старший брат—памфлетист на кшталт Firy Johná, згинув у тюрмі. Сестра покірно-лагідна натура Dehmut und Geduld. Син П [плем.] палке хлоп'я з артистичною натурою, ученик, [потім єднає хист і життя, знаходить струни, що зв'язую[ть] спільні у нього і в тих, що навколо нього]».

Отже, Деві мусить знайти с и н т е з, якого не пощастило знайти Річардові, що залишається—в основі—образом митця, якому несприятливе оточення не дало змоги розвинутись. Що саме цей мотив—основний у драмі, свідчить чернетка останнього монологу Річарда. Після слів друкованої редакції: «Нехай стоять до часу... Ну, а я...» в рукопису було таке закреслене потім місце (рядки, закреслені раніш, взято в дужки):

Моя невдала, безталанна мрія?
Ще б може здався віск сей на свічки,
як той, що послужив для Годвінсона,
незгірший був би вжиток, ніж тепер?..
(Дивиться на ескіз довго).
А все таки і тут душі частина
зосталася життям тривожним жити,
не вся душа пішла за океан.
[Туди полинуло душі моєї щастя,
а тут зосталось тяжке побивання,
се пам'ятник моєї боротьби].
Я заповідаю сей твір братам-артистам,
якщо вони настануть в сій країні,
він їм розкаже, чим я міг би стати
і чим не став; чи сам я з того винен,
чи люди, чи що інше—хай те зважать
вони самі, коли збагнути зможуть.
Я не збагнув і вже не маю сили
розв'язувати загадки тієї.

[Суди господь між мною й тими людьми,
я не суджу, я втомлений докраю]
Готовий заповіт»... і т. д.

Цей уступ не увійшов в остаточну редакцію. Леся Українка в ній взагалі уникала розтягненості, зайвих підкреслень та алегорізму, деталів, що одхиляли думку вбік від основної лінії драматичного розвитку. Так скорочений був епізод з жінкою, якій допомагає Річард (I дія), майже нічого не залишилось від досить довгої розповіді Річарда про покраси на радний дім, які він робив для громади, що і було початком розходження з нею, зникло чимало інших деталів. З них де-які слід навести. Річард говорить (у III дії):

...Я наче бранець -
що на чужій землі шанує Бога,
нікому невідомого в країні...

В чернетці після слова «бранець» — був рядок —

ізраїльський в полоні вавилонськім, —

що зв'язував драму «У пущі» з драматичними поемами «Вавилонський полон» (1902—3) і «На руїнах» (1904). Характерне місце є в одному з первісних підготовчих ескізів на аркуші, де накидано уривки окремих діялогів і монологів. Про те, що це один з первісних етапів драми, свідчить те, що дія позначена в Меріленді, а не Масачузеті, що Річард розмовляє не з Джонатаном, а просто з «скульптором». Пізніше цю розмову було використано для розмови Річарда і Джонатана (в II-й дії), але де-що цікаве залишилося в рукописі.

Ск. Я хочу християнином зостатись.
Ні, не зостатись, але статись. Досі
я був язичником (поганином).
Р. Ну, як що так,
то я зостануся язичником (поганином) довіку,
хоч би мене сім раз на день христили.
Ск. Ви б, майстре, краще так не жартували,
бо се не жарт і т. д.

Для антихристиянських мотивів Лесі Українки місце досить характерне. Не наводитимемо інших невикористаних в остаточній редакції варіянтів (напр. згадок про різні скульптурні твори—Лаокоона, Pieta, Мікель Анджело та інші), не будемо стежити, як шестистопові ямби, що траплялись в редакції 1898 р., замінювала Леся Українка на п'ятистопові.

Спинимось коротко на питанні, яке місце драми «У пущі» серед інших творів Лесі Українки, в якій мірі вона передавала думки і настрої самої Лесі Українки. Звичайно, було б недоцільно заперечувати загально-людський, висловлюючись старим терміном, характер розглянутої драми. Вона узагальнює явище, що могло бути в різних формах, в різні часи, в різних народів, верствах і т. ін. Не даром цитуються на початку III-ї дії італійські вірші, що подаються і в перекладі:

І мовила вона: не має більше болю,
як пригадать собі часи щасливі
при злиднях...

Ці рядки, які записував у своєму щоденникові на засланні Шевченко, які взяв епіграфом до «Войнаровського» Рилєєв, належать тому великому поетові, якого згадувала Леся Українка 1898 року у вірші «Забута тінь»—

Суворий Дант, вигнанець флорентійський,
встає із темряви часів середньовічних.

Не згадуємо Мільтона, Роджера Вільямса (про що була вже мова)—ясно, що Леся Українка могла в історії і в художній літературі знайти безліч прикладів того, як видатні діячі в різних галузях мистецтва, науки та інш. поривали з консервативним оточенням, змагались з ним, часто гинули в боротьбі чи витрачали свій хист на другорядні справи. Це все так, але ясно також, що в драмі «У пущі» Леся Українка передала і свої погляди на зв'язок мистецтва з життям і свої власні почуття самотности, тяжку роздуму і гіркі вагання. Це критика уже помічала частково.

Ми наведемо лише одну цитату — уривки з листа Лесі Українки до матері (1904 р.): «Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку нема отзивів. Положим, один був, в «Одесских Новостях», глупо зложений, але з добрим заміром... Зрештою, я ж і не покладала рожевих надій на свою «славу»—недарма тепер поети французькі йдуть... в прикащики. «Fais-toi chroniqueur, mon ami Gringoire, fais-moi chroniqueur»—згадую я пораду іронічно-меланхолійну автора «La chèvre de M-e Seguin» і—марю вже про хронікерство хоч в Южн. Записках, чей ще тоді хоч лаяти будуть!—Але будь тепер справедлива до галичан — вони не мовчали ні на

одно моє видання і власне в тім краю, можу я сказати, nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genannt... Писав мені теж і Грінченко подяку und Complimenten genug. Ну, а в печаті—мовчання. Та щож, поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором» [1].

Леся Українка, певно мала на увазі відомий Шевченків вірш написаний на Кос-Аралі 1849 року:

Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все дочиста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого,
Та й ждать не маю од кого,
Бо вже б, здавалося пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене»... і т. д.

Зустрінемо пізніше і в Коцюбинського нарікання на критику, хоч йому більше пощастило, ніж Лесі Українці за її життя. Але автора «У пущі» не спіткала доля витвореного ним героя. У пущі передреволюційного життя, серед байдужости і нерозуміння з боку критики (не згадуємо вже про ширше оточення), талант Лесі Українки не тільки не згас, а, навпаки, спромігся дати низку шедеврів, що доходять до масового читача лише в нашу добу.

П. Филипович.

---

[1] Червоний Шлях. 1923. № 6—7, стор. 192.

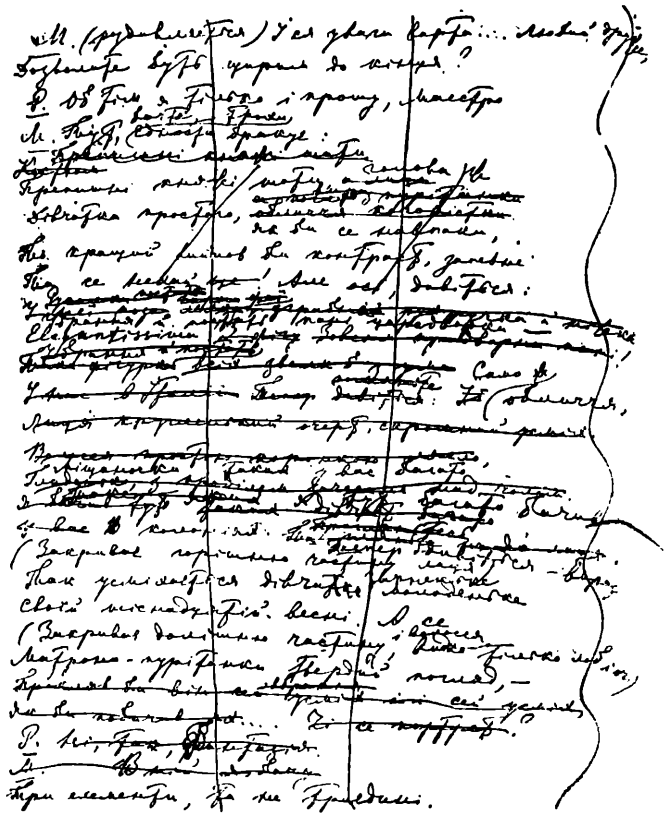

Сторінка рукопису драматичної поеми „У пущі".
(Див. примітки, стор. CXIX).

У ПУЩІ

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА

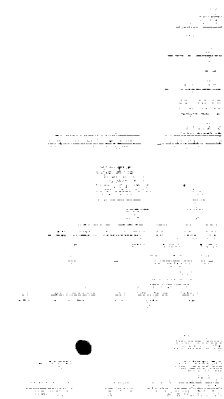

ДІЯЧІ:

Річард Айрон—скульптор.

Едіта—його стара мати.

Крістабель—його сестра, вдовиця.

Деві—син Крістабелі, підліток.

Джонатан—скульптор, товариш Річарда.

Джошуе Кембль—старий приятель родини Айронів.

Джоанна (Дженні)—його дочка, молода дівчина.

Ріверсова жінка.

Ґодвінсон—учитель і проповідник.

Калеб Педдінтон—найстарший літами громадянин в колонії.

Джірімая Ортвін
Джон Мільс
Метью Фільдінґ
Абрагам Сміт
} найповажніші громадяне в колонії в країні Масачузеті.

Маґістер—учитель лічби в Род-Айленді.

Брайд—органіста й учитель співу там-же.

Крістабель [зітхає]. Ох, Темза!
Вже нам її не бачити до віку...
За що Господь нас покарав вигнанням?
Едіта. Не нарікай на Бога, дочко, гріх!
Не на вигнання він нас запровадив,
а в край обітований. Так колись
Ізраеля він в Ханаан повів
з Єгипту, з дому праці. І тоді
були такі, що стали нарікати
на трудну путь. Що їм було за те?
Згадай про се і духом сумирися...
[Увіходить Деві з хрустом і захожується коло комінка].
Крістабель. Я, мамо, все корюсь. А тільки тяжко
мені буває часом, як згадаю,
що там-же десь могила мого Джона.
Едіта. „Лиште мертвим мертвих погребати".
За морем гріб, а тут — твій син живий,
брат, мати, вся громада християнська.
[Крістабель, зітхнувши, починає шпортатись по хаті, прибираючи].
Сьогодня нам шановний Годвінсон
прилюдно пояснення прочитає
про те, що́ значить „новий Ханаан".
Ти підеш, сину, слухати?
[При сих словах Деві тихенько, але спритно, вкладається на лаву і укривається плащем].
Річард. Ні, мамо.
Едіта. Чому?
Річард. Я втомлений та й... Як сказати...
Мені здається в тому поясненні
нового буде мало...

Едіта. Ой, мій сину,
дух суємудрія закравсь до тебе.
Покійний батько дуже помилився,
в мандрівку в папський край тебе пославши—
лукавий Рим струїв тебе.
Річард. Матусю!
Лукавий Рим зовсім не винен з того,
що майстер Годвінсон не красномовець.
Едіта. Для щирої душі, незлого серця
не треба красномовства, тільки правди
і слова божого.
Річард. Я сам читаю
Святе Письмо. Там красномовство єсть.
Едіта. Не знаю, сину,—сі твої слова,
здається, прості, а бренять лукаво.
Річард. Ну, то й забудь їх, матінко, не гнівайсь.
Хіба ти свого Річарда не знаєш?
Він трошки в батька вдався.
Крістабель. Наш татусь
був жартівливий завжди та веселий...
Едіта. Але він був богобоязний завжди.
Крістабель. Я власне се й сказати хтіла, мамо.
Едіта. Ходім, вже час, а то без нас почнуть
читати боже слово. Як скінчиться
година відпочинку від роботи,
то прийдеться небесне залишити
і до земного взятись. Не впускаймо
години божої.
Крістабель. Та я готова.
А де-ж се Деві?
[Бачить його на лавці].
Що се? Він заснув?
Вставай, моя дитино!

Річард. Дай-же спокій,
сестричко, хлопцеві,—ще-ж молоде,
а працювало так, хоч-би й старому.
Едіта [пробує розбудити Деві, але той твердо спить].
Заснув сном молодим, і не розбудиш.
Бог з ним, ще спізнимось. Ходімо, дочко.
Річард. Пождіть хвилинку. Белло, де мій віск?
Крістабель [збентежено]. А на-що він?
Річард. Ліпив-би на дозвіллі.
Едіта. Для игрaшки знайшлось дозвілля й хіть.
Річард. Для мене се не игрaшка, матусю.
Ти знаєш се, та споритись не час.
Де-ж віск? Ти, Белло, певне десь прибрала.
Крістабель. Ти так давно не згадував про нього...
Річард. Бо не було дозвільної хвилини.
Я сам про себе забував не раз:
вдень працював, вночі як мертвий спав.
Я став волом, мов вавилонський царь,
не знаю тільки, за яку провину.
Отсе на час вернувся в людський образ.
Так де-ж мій віск?
Крістабель. Ох, братіку, прости!
Вони просили, мати наказала...
Річард. Я, Белло, щось тебе не розумію.
Едіта. Твій віск громада на свічки взяла,
аби при них читати боже слово.
Шановний Годвінсон заслаб на очі,
читаючи при скіпці.
Річард. Мамо, мамо!
Едіта. Послухай, сину!
Річард. Я не можу слухать!
Ідіть, лишіть мене, я сам не свій!
Ідіть з очей!

Едіта. Ти матері се кажеш?
Річард. Тобі кажу, другому-б не казав,
а просто...
Едіта. Що? Побив-би? Договорюй!
Річард. Лишіть мене!
Крістабель. Лиши його, матусю,
він пересердиться. Ходім, пора вже.
Едіта [подивившись який час на сина, подається до дверей].
Зневажить рідну матір! І за віщо?
За марний віск! Хай Бог тобі простить...
[Едіта і Крістабель виходять].
Річард [сам; мовчить якусь хвилину].
Хай Бог простить—кому? Тому, запевне,
хто сам не відає, що творить. Що там!
Прощати чи карати—боже діло,
а людям се ні на що не потрібно.
Чи я помстився-б за такую кривду,
а чи простив, як наш закон велить,
то кривда не змінилася-б від того,
вона-б усе гнітила, мов той камінь,
і гризла-б серце—праведне чи грішне,
однаково. Тепер мені сидіти,
дивитися на сії зайві руки,
позбавлені коханої роботи,
єдиної, що красила життя,
се гірше, ніж непрощена провина,
ніж муки совісти...
Деві [ледве жінки вийшли, схопився з лави, крадькома підійшов до Річарда, намагався звернути на себе його увагу, але той не чув].
Послухай, дядьку,
чи ти ліпити можеш тільки з воску?

Річард. А що тобі?

Деві [сідає долі коло його ніг і щиро дивиться в очі].
Ні, дядечку, скажи!

Річард. Ну, можу з глини, та її-ж нема.

Деві. Отак! Нема? А ми-ж ліпили комін?

Річард. То не така. І статуя—не комін,
навчися теє знать.

Деві [ображено]. Я знаю, дядьку.
Я тільки хтів сказать... Ні, не скажу,
бо знов розсердишся.

Річард. Я не на тебе.
Ти, Деві, не вважай.

Деві. Так от що, дядьку,—
якось я пробував ліпити з хліба...

Річард. Ліпити пробував? Не пробуй, Деві,
не пробуй!

Деві. Чом? Ти думаєш, погано?
Здасться, що незгірше, хоч поглянь.
[Виймає з кишені і показує Річардові фігурку з хліба].
Се, бачиш, Ґодвінсон,—він довгополий,
круглоголовий, з книжкою в руках,
широкий рот, од вуха аж до вуха,
а вуха, бач, стремлять. Такий він, правда?

Річард [потроху починає придивлятись, потім бере у Деві фігурку].
Дай роздивлюсь [усміхається]. А справді—
Ґодвінсон!
Чи се ти вперше виліпив фігурку?

Деві. Ні, я весь час, поки були на морі,
ліпив собі.

Річард. А як-же я не бачив?

Деві. То я ховався від мами і бабуні,
вони-ж сього не люблять.
Річард. А від мене
чого-ж ховався? Бач, який ти, Деві!
Деві. Соромився показувать таке,
то все було погане.
Річард [придивляючись до фігурки]. От що, Деві,
у нього має бути довший ніс
і голова похнюплена...
Деві. Се правда.
Так можна ще поправити, хліб свіжий.
Річард. ...і на бік схилена [поправляє], отак, а руки
на книжці зложені.
Деві. Ні, в книжку палець
заложений, мов закладка на тексті.
[Передражнює гугнявим голосом].
„Десятий розділ, перший вірш Осії"...
[Сміється].
От, як-би я вмів так лиціть, як ти!
Я-б їх усіх зробив: старую Стоклі,
оту сову в великих окулярах,
що не дає в неділю в паці грати,
гладкого Діка, як співає гимна,
наморщившись, мов яблуко печене.
Річард. Чого тобі все хочеться таких?
Деві. Бо я люблю, що смішно.
Річард. А щоб гарно?
Хіба не любиш?
Деві. Ні, чом не люблю,
та тільки то вже видумати треба,
куди мені... [лащиться до Річарда].

Дай подивитись, дядьку,
на те, що ти ліпив на кораблі.
Річард. Тобі цікаво?
Деві. Вже ж!
Річард. Ну, то достань
отам у шафі.
Деві (біля шафи) Можна й те достати,
що ти з Італії привіз?
Річард. Не руш.
Ну, що-ж ти робиш там?
Деві. Читаю напис,
та по латині трудно розбірати.
[Читає помалу].
„Pereat mundus, fiat ars". Що значить?
Річард. „Хай згине світ, а хист хай буде".
Деві. Хист?
Річард. Ну так, скульптура, музика, малярство...
Деві. Я розумію. Хто-ж се так казав?
Річард. Та се було таке собі прислів'я
в Венеції у скульпторськім гурті,
де й я прийнятий був.
Деві. От певне, дядьку,
Там весело жилось!
Річард. Так, так, мій хлопче...
Деві. І як ти міг покинути той гурт?
Річард. А хто-ж-би визволив з біди без мене
і хто-ж-би годував у сьому краю
твою бабуню й маму, і тебе?
Деві. Я й сам собі як-небудь дав-би раду.
Річард. Отак, як батько твій?
Деві. Ой, татко, татко!
Скажи, за що вони його забили?

Річард. За книжку.
Деві. Що-ж в тій книжці?
Річард. Там писав він,
що образів не треба поважати,
що англіканська церква нечестива...
Деві. Але-ж се правда! Тож бабуня каже,
що і в Святім Письмі виходить так!
Річард. Ти думаєш, за правду не карають?
[Деві з фігуркою в руках мовчки задумався].
Дженні Кембль [молоденька дівчина в дуже простому вбранні. Ввіходить і спиняється на порозі]
Ах, вибачайте! Ви самі?..
Річард. Будь ласка!
Матуся й Белла хутко прийдуть, панно.
[Дженні стоїть, мне рубчик з хвартушка, засоромлена, але не йде з дверей].
Деві [дивиться на фігурку, що в руках, потім на Дженні].
Дивіться, панно Дженні, ваш портрет!
Дженні. Де? [Поступає вперед].
Деві. Ось.
Дженні [удає, ніби не бачить подібности].
Який там мій портрет? Убрана,
немов принцеса.
Річард. Та хіба-ж убрання
найперша річ? І ви-б могли убратись
принцесою.
Дженні. Та де вже там мені...
Я проста дівчина...
Річард. Повірте, панно,
ніхто б не здивувавсь, якби побачив
в такім убранні вас.

Дженні. О, пане майстре,
ви звикли дамам править компліменти?
Річард. Чому гадаєте, що звик?
Дженні. А вже-ж,
ви все були в блискучім товаристві,
часами й при дворі у короля.
Річард. У королівських малярів, скажіте!
Дженні. Однаково! До двору пишні дами
приходять і портрети замовляють...
Деві. Ет, що то! Якби ви коли почули,
як стане дядько правити про балі,
комедії та всякі маскаради,
що він побачив по світах. Ото,
є що послухать!
Річард. Не плещи-бо, Деві.
Дженні [до Деві].
Ти думаєш, що дядькові цікаво
оповідать для мене?
Річард. Панно Дженні,
аби я знав, що вам цікаво слухать...
Дженні. Людей бувалих кожен слухать радий.
Деві. Ох, дядьку, розкажи про карнавал
в тім місті на воді... Ну як то зветься?
Річард. В Венеції?
Деві. Так! так!
Дженні. Там, кажуть, гарно.
Річард. Царицею морів звуть тее місто,
а я-б назвав колискою краси.
Коли бувало я в блакитні ночі
дививсь на тее мармурове місто,
мені здавалось, мов не руки людські
оті палаци білі мурували,

а що вони сами знялися з моря,
от, як встають сріблясті тумани...

[Дженні слухає уважно, спершись на комінок. Річард задивився на неї і спинився].

Деві. Ну, далі, дядьку! Що-ж ти не говориш?

Річард. Дай ножика і дерева.

Деві. На віщо?

Річард. Стругатиму,—так розмовлять зручніше.

[Деві дає, Річард струже, поглядаючи на Дженні].

...Бувало мріють чорнії гондоли,
вітрилами сріблятьсяся кораблі,
од виноколу плинучи до міста,—
мені здавалось, мов таємні зорі
Венеції в дарунок посилають
найкращі мрії, а вона приймає
їх обережно і колише тихо,
тихесенько, щоб не сполохать їх...

[Дерево раптом ламається в нього в руках, він з досади кидає його в вогонь].

Дай глини, Деві.

Деві. Простої тієї?

Річард. Та хоч тії.

[Деві іде за двері і хутко вертається з глиною]

Річард [говорить без Деві, потім, не спиняючи розповіді, бере глину і править далі, вилiплюючи щось із глини]...

Бувало так і ранок
застане, як дивлюсь на чарівницю,
що люде звуть Венеція. Як тільки
ударить перший промінь сонця в мури,
вони спалахнуть золотим пожаром,
а море враз неначе засміється,

прокинувшись і вгледівши красу
цариці пишної. Найкраще бачить
її в той ранній час на сході сонця,
поки в ній люде ще не повставали,
а де-які ще тільки повкладались—
Венеція не любить спать вночі—
в таку годину мармор оживає
і на будинках люд камінний статуй
немов якусь містерію вдає.
І міняться обличчя мармурові,
немов живі під соняшним промінням.
Вродливий люд! Не дарма прості люде
вигадують, що то русалки й нікси
із моря вирнули й зійшли на мури,
щоб глянути, чи дуже світ широкий,
та й так на гарне місто задивились,
що і не зчулись, як сховався місяць.
Тут сонце стрелило промінням гострим
і вмить русалки всі покам'яніли,
бо їм невільно глянути на сонце.

Деві. Русалки справді в морі є?

Річард. Для того,
хто вірить в них, то є.

Деві. Я буду вірить,—
тоді побачу їх?

Річард. Побачиш, певне.

Дженні. А татко каже—гріх в такее вірить.

Річард. А коли вірться?

Дженні. Читать Святе Письмо,
і розум просвітиться.

Річард. Але мрія
зостанеться.

[Входять Едіта й Крістабель; з ними Ґодвінсон і Джошуе Кемвль, обоє коротко обстрижені, Ґодвінсон у довгополій одежі не то учсного, не то духовного, Кемвль у простому пуританському вбранні].

Ґодвінсоп. Мир сьому дому!

[Річард встає мовчки, вклоняється, Деві і Дженні відходять на-бік, Дженні вітається з жінками, Деві ховається в ванькир].

Кемвль. Мир вам!

Річард. Як маєтесь, шановний пане Кемблю?

Кемвль [не відповідаючи Річардові, до Дженні].
Ти тут чого?

Дженні [змішавшись]. Я тільки-що прийшла...
До пані Крістабелі...

Кемвль [поглядаючи на Річарда]. Слухай, дочко,
ти тее „панькання" мені покинь.
Ми всі брати і сестри у Христі,
і всім повинна просто „ти" казати,
хоч-би й самому королеві. Тямиш?

Дженні. Я розумію, татку.

Кемвль [до Річарда]. Ти, молодче,
либонь не звик до нашої простоти,
але й тобі пора вже забувати
звичаї нечестиві.

Річард. Я й не мав їх.

Ґодвінсон. Хто між папістами пробув три роки,
той їх звичаї чей-же перейняв.

Річард. Італія від нас одстала в вірі,
але звичаю може й нас навчити.

Едіта [до Крістабелі]. Ти там прилагодь братові полудень,
бо як іти, то треба вже збіратись.

[Крістабель захожується коло печі, Дженні помагає їй, вони стиха розмовляють].

Річард. Куди се? Я нікуди не збіраюсь.
Кембль. Ми се тепера врадили на зборі,
щоб батьку Годвінсону дім поставить.
Річард. Мені здавалось...
Годвінсон. Так, я маю хату,
але громада з доброти своєї
замісць хатини кам'яницю хоче
для мене збудувати. Не так для мене —
я-б сам на те не згодився ніколи—
як власне для громадського добра,
бо в мене будуть люде по суботах
збіратися на бесіди побожні.
Тепер се при тісноті невигідно.
Хоч я казав громаді: шкода праці...
Кембль. Та що там, батьку, як уся громада
та рушить шарварком, то і не довго
триватиме та праця. До зими
либонь скінчиться.
Річард. Та зима вже хутко.
І то навряд, щоб громадяне всі
могли на сю роботу стать
Кембль. Чому-ж-би?
Річард. Бо ще не всі собі оселі мають.
Едіта. Зате для всіх нас вогнище духовне
горітиме в учителя в оселі.
Кембль. Так, Річарде, бери своє начиння
і хлопця ..
Річард. Хлопець дуже притомився,
та й він малий для шарварків громадських.
Кембль. Ну, сам приходь.

Річард. Не знаю, чи прийду.
Кембль. Чому-ж не знаєш?
Річард. В мене час не вільний.
Я ще раніше обіцяв сусідці
поставити їй коміна в хатині;
як тільки вдома вправлюся, сьогодня
я мушу йти до неї.
Едіта. Я гадаю,
що та сусідка може ще й пождати.
Річард. А я, матусю, думаю инакше.
Кембль. Та бо громада врадила, щоб братись
усім до діла.
Річард. Я не був на раді.
Кембль. Ти-б міг прийти.
Річард. Мене ніхто не кликав.
Едіта. Я кликала.
Річард. Мені ти не казала,
що там на зборі ще й обради будуть,
я думав—то зібрання молитовне.
Кембль. Воно таке й було, та заразом
ми зважили й порадитись про справи.
Та все одно—був чи не був на раді,
а вже коли громада вся рішає,
то всяк примушений рішинця слухать.
Річард. Хто має силу з примусом боротись,
той робить завжди тільки по охоті.
Кембль. Я-ж думаю, охота в тебе єсть.
Річард. Дозвольте вже мені про тее думать.
Кембль. Але громада не питає думки
того, хто супротивиться рішинцям.
Що хочеш, думай—а коритись мусиш.
Громадська влада—то єсть божа влада,
і всяка думка хай мовчить при ній.

Річард. Так говорить не личить пуританам!
Ґодвінсон. Чому-ж-би то не личить? Поясніть!
Річард. Бо як що ми не думку боронили,
то я не знаю, за що ми боролись.
Ґодвінсон. За боже слово! й за громадську волю!
Річард. А в чім, по-вашому, громадська воля?
Кемвль. А в тім, що ні король, ні парламент
ламать не сміє присуду громади.
Громада—вільне й незалежне тіло.
Ґодвінсон [з погрозою в голосі].
Громада власні парости негідні
рубати може і в вогонь вкидати,
і їх ніхто не сміє боронити.
Річард [до Ґодвінсона]. В такій громаді, справді,
всім фарисеям. [повна воля
Ґодвінсон. Річарде, до чого
ви се сказали?
Річард. Sapienti sat.
Ґодвінсон [встає]. Се чемна мова!
Едіта. Сину, ти забув,
що ти молодший і говориш з гостем.
Шановний вчителю, простіть його
і не беріть за зле слів нерозважних.
Річард. Я, мамо, не казав ще: mea culpa!
Кемвль. Та що се за балачка католицька?
Ґодвінсон [береться за шапку].
Зостаньте з миром!
Едіта. Вчителю шановний!
Ви не одійдете від мене в гніві,
не завдасте такої злої кари
мені за необачність мого сина.
Ґодвінсон. Вас поважаючи, Едіто гідна,
я зостаюсь.

[Вхóдить і спиняється коло порога дуже вбого вбрана жінка, скілька раз вклоняється товариству].

Жінка. Мир сій оселі чесній.

Річард. Мир, жінко добра, й вам.

[Жінка все стоїть коло порога, вигляд у неї принижений, прибитий].

До гурту просим.

Годвінсон [до Кембля].

Я щось забув обличчя сеї жінки.

Кембль [до Годвінсона].

Вже-ж, бо вона не ходить на зібрання.
Се жінка Ріверса, що втік в Род-Айленд
після останніх виборів у нас.

Годвінсон. Лукавий чоловік. Мутив громаду.
Чого-ж се їй?

Жінка [до Річарда]. Шановний пане майстре,
я се прийшла спитати вас...

Річард. Я знаю.
Я не забув. Сьогодня я прийду.

Жінка. Пробачте!.. докучаю... я-б не сміла,
та злидні тяжкі, осінь наступила,
а тут вогню нема де розпалити,
щоб ту несчасну дітвору нагріть!

Годвінсон. У вас немає хати?

Кембль. Є в них хата.

Жінка. Та хата є, ще чоловік стулив
якусь там хижку, але печі дасть-біг.
Там вохко, як в льоху; моє найменше
лежить в пропасниці, а я сама
над ранок ледве голову підвожу.
І так була біда, а се вже далі
либонь кінець прийшов... Нема ні звідки

ні помочі, ні жадної поради...
Громада сердиться... А що-ж я винна?
Та вже нехай-би я... а то-ж дітки... [Плаче].

Річард [до Ґодвінсона].
То се відповідають немовлята
за батьків гріх?

Ґодвінсон. Я, майстре, за громаду
не можу говорить. Громадське діло.

Кембль [до жінки]. Ти знаєш що, небого, — почекай,
ось ми відбудем шарварок громадський,
порадимось, то може що й поможем.

Жінка [з боязким поглядом то на Річарда, то на Ґодвінсона й Кембля].
Та я пожду... от тільки та біда
з дитиною... коли-б не вмерло...

Річард [гукає]. Деві!

[Деві ввіходить з ваньжира].

Збірай начиння, підем мурувати!

[Деві збірає в кутку начиння, принесене з початку дії].

Крістабель [озивається од печі].
Ти, Річарде, хоч попоїв-би перше.

Річард. Я не голодний, потім. Швидче, Деві!

Деві. Я вже готовий, дядьку.

Річард [до жінки]. Ну, ходім.

[Мовчки вкланяється Ґодвінсону і Кемблю і виходить вкупі з Деві].

Жінка [кланяється всім низько].
Зостаньте в ласці божій.

Кембль. Прощавай!

[Жінка ще кланяється всім і виходить слідом за Річардом і Деві].

Ґодвінсон. Едіто, син ваш, видно, хоче стати
з громадою на поєдинок!

Кембль. Батьку,
ти вже напосідаєшся занадто.
Що хлопець ту нещасну пожалів,
я в тім гріха не бачу. Милосердя
до вбогих єсть повинність християнська.

Ґодвінсон. Сім'я ся вбога за своє нечестя.
Тепер ся жінка, мов вівця покірна,
бо злидні стисли... Та душа в їй вовча.
[До Кембля]. Адже вона не слухала тебе!
Їй майстер, бач, потрібен, не громада.
Господь її скарає, як Сапфіру,
Ананієву жінку нечестиву,
що покривала чоловіка гріх
перед громадою. Запевне й Річард
не з доброти пішов їй помагати.

Кембль. Не нападайся, батьку, він одважний,—
сказать по правді, я люблю одвагу,—
він так собі, як молодий бичок,
що не навчився ще в ярмі ходити,
а все-таки натура в нього добра,
я знав його й малим. З покійним Джеком,
водили здавна ми хліб-сіль. Едіто.
чи пам'ятаєш, як з твоїм старим,
ми англіканцям завдавали гарту?

Едіта. Так, брате Джошуе, я не забуду,
яким ти був товаришем для Джека.

Ґодвінсон [сів біля комінка, збираючись помішати в каміні, нагнувся за коцюбою і зненацька побачив фігурку з хліба, що валялась долі. Здійняв її, приднявся, потім встає. До Едіти].

Едіто! Се робив ваш син, запевне?
[Показує і кладе перед нею на стіл фігурку].
Едіта [знищена].
Я з ним нічого поробить не можу,
шановний вчителю. У мене серце
аж крається, що він на згубу йде.
Ґодвінсон. Я жалую, що покарав Господь
побожну матір нечестивим сином,
але я вже не можу зоставатись
в тім домі, де господарем ваш син.
Едіта. Шановний вчителю!..
Ґодвінсон. Ні, я не можу.
Зостаньте з Богом! [Виходить швидко].
Едіта [сплескує руками].
Господи, за віщо
караєш нас?
Кембль. Та що він там знайшов?
[Придивляється до фігурки].
Ха-ха-ха-ха! Та й здорово-ж уданий!
Як вилитий наш батько Ґодвінсон!
Сказать по правді, може й нечестиво,
а лепсько вийшло! Чи ти бачиш, Дженні?
Дженні [підходить, усміхаючись].
Чого шановний вчитель так розгнівавсь?
Адже людей малюють на портретах,
то чом-же їх ліпить не можна?
Кембль. Бачиш,
портрети лиш мальовані бувають,
все-ж ліплене і різьблене—кумір,
а не портрет.
Дженні. А я гадала, татку,
що лиш богів подоби—то куміри.

Кембль. Ні, сказано, щоб не різьбив ніхто
і не ліпив „ніякої подоби“,—
се бридко перед Богом.
Дженні. А як часом
для забавки зліпив-би хто фігурку,
то й се вже гріх?
Кембль. Се?.. як тобі сказати?
воно не то, щоб... ну, а все-ж негоже...
та ти чого допитуєшся?
Дженні [засоромлена]. Так...
Кембль. Дивуюся я з Річарда! Порядний
і чесний хлопець, а такі дурниці
ніяк покинути не може.
Едіта. Брате,
ти надто добрий, не дурниці се,
а гріх та ще й великий. Се мій хрест,
се рана мого серця—ті „дурниці“.
Кембль. Е, сестро, се вже й ти у гріх впадаєш,
у гріх одчаю. Річард молодий,
а тим, що він не любить пиятики,
з дівчатами не водиться, то мусить
чим иншим бавитись—кров молода.
Одружиться колись, зів'є гніздечко,
то й игрaшки забуде.
Едіта. Дай-то, Боже,
щоб сі твої слова були пророчі.
Тим часом—кров мені холоне в жилах,
як я дивлюсь на „игрaшки“ такі.
[Показує на фігурки в одкритій шафі].
Кембль [приглядається і пізнає в фігурці Дженні].
Еге-ге-ге! Се що таке, Джоанно?
Дженні [знищена]. Я, таточку, не знаю.

Кембль [суворо]. Ну, то знай,
що играшок таких я не дозволю.
Щоб се було в-останне!
Дженні. Добре, татку.
Кембль. А Річарду скажу, щоб він се знищив,
щоб не було сього!
Дженні [мимохіть]. Ох, татку!
Кембль [суворо]. Дженні!
Дженні. Та я-ж нічого.
[Тихо до Крістабелі]. Сестро Крістабеле!
Яка я грішна—жаль мені фігурки.
[Іде до ванькира].
Кембль. Куди ти, Дженні? нам додому час.
я ще не їв від рана.
Едіта. То зостанься
в нас, брате Джошуе, і пополудную,
чим Бог послав.
Кембль. Ні, сестро, я піду;
де далі, час виходить на роботу,
моя-ж сокира не прийде по мене,
а я по неї мушу йти додому.
Едіта. Якби ти, брате Джошуе, й мене
провів туди, де мають будувати.
Кембль. Чого тобі туди?
Едіта. Піду робить
з громадою.
Кембль. Жінок туди не кличуть,
то не жіноче діло—будувати.
Едіта. В потребі й жінка мусить все робити.
Кембль. Ну, крайньої потреби ще немає.
Едіта. Мій рід не звик ждать крайньої потреби,
він завжди й скрізь ішов у першій лаві.

Коли не служить син громаді й Богу,—
за нього піде мати,—але сором
на рід мій не впаде.

Кемвль. Едіто, сестро,
се дуже красно сказано, та сила
жіноча не дорівнює словам.

Едіта. Носити цеглу та місити глину
і я здолаю. Чесні громадяне
не погордують мною, сподіваюсь.

Кемвль. Як уважаєш. То зайди до мене,
я проведу тебе, коли так хочеш.
Зостаньте у мирў.

Едіта і Крістабель. Ідіте з Богом!

[Кемвль і Дженні виходять].

Едіта. Дай, дочко, пополуднувать, що маєш,
а потім дай лопату і рядно
і шнур знайди.

Крістабель. Ти, мамо, справді йдеш?

Едіта. Коли була, що я кажу неправду?

Крістабель. Дозволь, матусю, я піду, поможу.

Едіта. Кому ти хочеш помогти?

Крістабель. Тобі.

Едіта. Зостанься дома.

Крістабель. Чом?

Едіта. Бо я так хочу.

[Мовчання. Крістабель лагодить полуднувати. Едіта розгортає Біблію й читає. Річард і Дені раптово входять задихані].

Річард. Дай, Беллочко, полуднувать, та швидче.

Крістабель. Ти вже вернувсь? Так швидко?

Річард. Я на час.
Се я для Дені! Бачу, віи аж мліє

від голоду, а йти не хоче сам
без мене, мусів вести на годівлю.

[Поки Кристабель ладнає страву, Річард ходить по хаті раптово, видно зворушений].

О Господи, яка біда на світі!
Ти, Белло, здумати собі не можеш,
яка нещасна Ріверсова жінка
у тій землянці вохкій, з тими дітьми.
І не вона одна... таких є безліч...

[Ходить мовчки, далі спиняється перед Едітою].

А знаєш, мамо, я собі подумав,
що може й справді гріх так жить, як я.

Едіта [ралісно].

Ти, Річарде, прийшов до сеї думки?
Благословен Господь!

Річард. Сьогодня вперше
побачив я так близько злидні людські.
Я досі знав лиш бідність артистичну,
опадність бачив, працю невсипущу,
та корчів голоду я ще не бачив,
не чув його спотвореного крику,—
не чув, не бачив і не дбав! Матусю,
хіба не гріх така страшна байдужість?
Але я жив серед краси і мрій.
Все вище, вище й вище я здіймався
на крилах мрій—тепер упав на землю...
Ох, мамо, як-же я забився страшно!
Здається мрії зломлено крило...
а як воно плескало буйно!

Едіта. Сину,
ти наче жалуєш про тії мрії,
хоч сам ти зрозумів, що замість мрій...

Річард. Так, замість мрій, тут потребують хліба!
І я за се в них каменем не кину...
Едіта. Тут вимагають не самого хліба,
а й слова божого,—не забувай!
І ми служить повинні щирим серцем
тим, хто дає нам боже слово.
Річард. Мамо!
Христос давно нам дав його. Те слово
він не сховав у схові під замки,
і всяк його сам може взять тепера,
а передавачів не треба нам...
Едіта. Ти, сину, мов Род-Айлендець говориш.
Тебе призводить Ріверсова жінка,
хай Бог її поб'є!
Річард. Не проклинай!
Її побила й так лиха година.
Подумай, мамо,—люде, що назвали
себе „святими“ й „божими синами“
дають своїм братам не хліб, а камінь!
Вони ламають крила мріям ясним!
Їх варто проклинати.
Едіта. Годі слів,
бо кожне слово гріх новий.
Річард. Так, годі.
Бо кожне слово, то нова отрута
для тебе і—для мене.
Крістабель. Страва стигне.

[Едіта, Річард і Деві сідають до столу, Крістабель їм служить, їдять в мовчанні. Едіта встає перша, бере шнур і лопату, закидає на плечі рядно і подається до дверей].

Річард [до Крістабелі]. Куди се мати йде?

Крістабель. Та... на роботу...

Едіта [обертаючись, стоячи на порозі].
Я, сину, йду за тебе відробляти.
[Повагом виходить].

Крістабель [до Деві].
Ти-б, синку, йшов бабусі помогти.

Деві. Як скажеш, дядьку Річарде?

Річард. Як хочеш...

Деві. Я йду з тобою...

[Деві починає знов ретельно їсти. Річард сидить, не торкаючи страви].

Крістабель. Річарде, ти-б їв...

Річард. Не їсться, Беллочко...

[Мовчання].

Крістабель. А тут Кемблъ
нагримав на дочку за сю фігурку.
Він хоче, щоб ти знищив се.

Річард [з раптовим запалом]. Не знищу!
Сього ніхто не може наказати!

[Хтось стукає у двері].

Річард. Либонь по мене. [Встає].

Крістабель [одчиняє і виглядає за двері].
Боже! Джонатан!
Чи бачиш, Річарде?!

[Уводить Джонатана за руку в хату].

Річард [кидається і гаряче вітається з Джонатаном]
Ти звідки взявся?
Я-ж думав—ти в Голландії осівся.

Джонатан. Осівся та не всидів...

Річард. Чом-же так?
Кажи, розказуй, що було з тобою.

Сідайте, Джонатане!

[Садовить за стіл, присуває йому страву].

Призволяйтесь.

Джонатан. Спасибі, не голоден, де-що їв;
ми з жінкою шатро собі зробили
та трохи там поснідали.

Крістабель. Та що́ ви!
Ну, як таки вам жити у шатрі?
Поки збудуєтесь, у нас сидіте.
Так, Річарде?

Річард. Вже-ж, Беллочко, звичайно.

Джонатан. А ваша паніматка...

Крістабель. О, матуся
вам буде дуже рада. Я піду
та приведу сюди дружину вашу.
Де ви спинились?

Джонатан. Як-би вам сказати?
Там шарварком громада щось будує,
то ми отаборились в тій містині.

Крістабель. Гаразд, я вже найду. [Виходить].

Річард. Ну, слухай, друже.
чому-ж се ти в Голландії „не всидів"?
Зарібку не було?

Джонатан. Та ні, не те,
а я зневірився в старому світі.
Той давній світ зостарівся в гріхах,
закостенів у звичках нечестивих
і навіть дух живий нової віри
не може воскресити того трупа.
І я збагнув, для чого в край новий
Ізраеля виводив Бог з Єгипту,—
инакше-б той народ не став обранцем.

Єгипетська гидота застаріла,
його посіла-б, як лиха проказа.
Колись я розкажу тобі дрібніше
про всі мої пригоди, а тепер
аж згадувать не хочеться. Я радий,
що можу вже не думати про те.

Річард. А все-ж Голландія новому хисту
торує шлях широкий. Я простив-би
„Єгипетську гидоту“ їй за теє.

Джонатан. Се ти говориш так, а не простив-же
Венеції усіх її гріхів
за цноту хисту красного.

Річард. Простив я
не менше їй, а-ніж Христос блудниці.

Джонатан. Все-ж признаєш ти, що вона блудниця.

Річард. Ні, власне, я сього не хтів сказати,
було-б се і негречно і невдячно.

Джонатан. Але зате правдиво! Я боявся,
що вже не вилізу з її розпусти,
коли там довше поживу.

Річард. Ні-трохи
я не боявсь того.

Джонатан. Чого-ж ти втік
від неї, як від жінки Потіфара?

Річард. Згадай про інквізицію. Крім того,
ти знаєш сам: поважні обов'язки
обох нас кликали додому.

Джонатан. Правда,
а все-таки ти без жалю покинув
Венецію.

Річард. Хіба ти се завважив?
Я й сам тоді гаразд того не тямив...
(Трохи задумався).

Однак се правда! Я вже звідти рвався,
я вже був ситий тих пишнот, бенкетів,
пестливої венеціянок вроди,
облесливих речей венеціянців,
а що найгірше: пуританська шия
не вміла гнутися по-католицьки,
переступати ноги не хотіли
через високі дожеві пороги
і спотикались на помостах гладких
палаців меценатських. В тих палацах,
немов заморські квіти, процвітають
виборні талани—але в теплиці
скоріше нидіють, а-ніж цвітуть.
Нащадки велетнів, сами здрібнілі,
якась безсила, пещена їх врода.

Джонатан. Се правда, там артисти зледащіли,
мов ті запроданки великопанські,
що вже й від сонця божого одвикли,
а лиш при штучнім світлі жити можуть.

Річард. Той хист, либонь, усі свої слова
договорив до краю і, здається,
готовий заніміти.

Джонатан. Так, здається...
І як се страшно, Річарде! Тож ми
зв'язали з хистом нашу власну долю.

Річард. О, наша доля, брате, не загине!
В Італії ще не кінчиться світ.
Для нас тут світ ще тільки-що почався.
Ми ще поборемось. Ми, слава Богу,
вродились не підніжками магнатів,
у нашім гороскопі інші зорі.
Я, пливучи сюди, багато думав,

то був великий океан думок...
Я згадую, як часто вечорами
збіралась на помості корабельнім
громада наша, мов одна родина,
і там, при світлі вічного багаття,
що сам Господь на небі розпалив,
співала гімни. Постаті співців
були мов з бронзи чорної одлиті,
суворі, тверді, повні сили й моці,
при світлі зір здавались велетенські,
і стільки в них було краси нової,
незнаної в тім світі італьянськім,
де я учився альфабету хисту!..
І марив я тоді, що в сій громаді,
серед нового краю розпалю я
одвічної краси нове багаття...
О, то були такі палкії мрії...
Якби ти знав!..

Джонатан. І що-ж? Вони не зникли?

Річард. Ні, ще не зникли, хоч примеркли трохи.
Я бачу, тут в новому краю треба
хащів розчистити вперед чимало,
а потім вже розпалювать багаття...

Джонатан. Хащів? Яких? Ти-ж не про пущу кажеш?

Річард. Ні, пуща ся мене найменш лякає,
хоча й вона чимало силу нищить.
Тут навіть глини путньої немає.
Та се ще байка, може згодом знайдем...
Тут мія людьми ростуть лихі терни.

Джонатан. Та хто-ж вони такі?

Річард. Ось обживешся,

то й сам побачиш... Ох, мій Джонатане,
який сей день для мене був тяжкий...
та, Богу дяка, радісно скінчився!
[Кладе руку на плече Джонатанові].
Товаришу мій вірний! друже щирий!
мій побратиме у святому хисті!
Сам Бог тебе привів мені на поміч,
тепер ми гори перевернем! Правда?
[Сміється радісно і жартливо трясе Джонатана за плечі].

Джонатан. Ой, ой, пусти! Я-ж не гора!.. Ну, брате,
ти тут набрався сили Голіата,
тобі ся пуща на користь іде!

Річард. Все на користь! І пуща, і терни.
все на користь! Нічого не боюся!

II.

Та сама хата, що і в I дії, тільки краще опоряджена. На комінку багато ескізів, мініятюр і всякої скульптури. По стінах знаряддя скульпторські і мулярські. Багато полиць, на одних скульптура, на других новий посуд. В однім кутку ганчарський станок. Вся хата має вигляд не то скульпторської студії, не то робітні ганчаря: багато недокінченої роботи. На рухомих підставках стоять бюсти, понакривані мокрими шматами. В глибині хати зроблений альков; замісць ліжка в нім маленька естрада; на естраді стоїть молода дівчина індіянка в своїм дикарськім убранні. Річард ліпить з неї статую натуральної величини; він робить дуже ретельно, то підступає, то відступає від статуї, приглядається, поправляє то позу дівчини, то позу статуї. Рухи швидкі, енергичні, в них видно запал, екстаз.

Річард [до себе]. Отак... так буде краще... Ні, отак!
Тепер гаразд!.. Стій, дівчино, не рушся.
Втомилась може?

[Дівчина хитає головою, що ні].

Ну, то ще постій,
а я тобі намиста дам за тес,
хорошого, блискучого. Ти любиш
намистечко?

[Показує дівчині намисто, знявши з полиці. Та усміхається і сплескує руками].

Ет, зіпсувала позу!

[Іде і поправляє їй позу].

Сміятись можеш, а руками—зась!

[Покавує на мигах, що руками не можна махати, і сам сміється. Стукають у двері].

Голос [за дверима]. Чи дома майстер Річард?

Річард. Дома, дома!

[Як тільки почувся стук, дикарка кинулась і засунула завіси альковa, так що її не стало видно].

Джонатан. Добридень, Річарде!

Річард. Здоров, здоров!
Давно тебе не бачив. Щось ти, брате,
цураєшся моєї хати.

Джонатан. Ні.
я не цураюся.

Річард. Сядь, гостем будеш,.
а я робитиму тим часом далі.

[Одслоняє дівчину. Джонатан миттю обертається плечима до Річарда і дівчини].

Річард. Бо глина сохне, час не жде, ти знаєш.

[Джонатан мовчки розкриває велику книгу, що лежать на столі і схиляється над нею].

Річард [дає позу дівчині, береться до роботи, поспівуючи і розмовляючи].

[Співає]. „Ой білі квіти на лілеї
побачив я
Лети до милої моєї,
душе моя!“

[Говорить]. Се, Джонатане, маю справжнє свято!
Дивись, яку я глину тут знайшов!
То скульптори в Італії сій глині
ціни-б не склали!

[Подає Джонатанові грудку глини]

Джонатан. Справді добра глина.
Се треба взять собі.
Річард. Ти знов працюєш?
Ну, слава Богу, се я дуже радий,
що ти вернувсь до праці.
Джонатан. Я вернувсь,
та з иншим серцем, з иншою душею,—
пиху покинув і в покорі духа
оддав на службу Господу себе.
Річард. І що-ж ти робиш?
Джонатан. Що громаді треба.
Річард. Що-ж треба?
Джонатан. День свою потребу має.
Річард [за роботою слухає неуважно. Співає]:
„Блакитні квітоньки-дзвіночки
побачив я.
Кому се ти плетеш віночки,
красо моя?“
Джонатан. Що ти співаєш?
Річард. Пісню флорентинську.
[Співає]: „Червоні квіти на гранаті“...
[Дівчина спускає руку]. Знову?
Чи ти втомилась? Ну, постій хвилинку,
я хутко дам спочить.
[Поправляє позу]. А знаєш, друже,
ся статуя, се буде щось нового.
Давно вже так я серцем не горів,
як оттепер. Здається, день і ніч
не відступав-би від роботи! Правда,
що і модель таку не завжди знайдеш!
Шукав я цілий рік,—знайшов—сьогодня;
що за хороше дике дитинятко!
Глянь, Джонатане!

Джонатан. Річарде, послухай,
сказать по правді, я не сподівався,
щоб ти вже до такого міг дійти.
Річард. Ти що на думці маєш?
Джонатан. Знаєш добре.
Річард. Ні, далебі, не знаю.
Джонатан. Дай-же спокій!
Та хто-ж не знає, що́ таке моделі
для молодого скульптора? Нехай-би
хоч християнку взяв!..
Річард [кидає роботу, вражений]. О, Джонатане!
Якби се Годвінсон таке провадив,
то я-б не здивувався. Але що ти,
мистець мистцеві отаке говориш,
дивуюсь я, і жаль мене́ бере.
Якби ти був мистцем справдешнім зроду,
ти-б чисту мав фантазію і думку,
ти-б знав, що в урочистий час роботи
ми не на грішнім світі живемо,—
навколо нас тоді країна мрії,
те царство боже на землі, якого
даремне довго так шукають люде.
Джонатан. Ти думаєш, що ти його знайшов?
Річард. Так, думаю і знаю.
Джонатан. Ти щасливий.
Річард. Що-ж, годі вже мені нещасним бути,
доволі вже того плачу й ридання,
і стогону, і скреготу зубів.
Земля не пекло, люде не прокляті
і радощі не гріх, а божий дар.
Джонатан. Коли ті радощі від Бога справді.
А що в тобі тепер їх породило?—

Жіноче тіло, грішная краса!
І тим ще й инших звабити бажаєш.
Яке-ж то „царство боже на землі"?!

Річард. [Спочатку нічого не говорить, іде мовчки, дає дівчині намисто непонизане і нитку, засуває альков, закриває мокрим рядном статую і вертається до Джонатана].
Нехай не вабить грішная краса
твоїх святих очей. Ох, Джонатане!
І хто більмо тобі навів на очі?
Колись у тебе инший погляд був.
Я так утішився, як ти приїхав
до нас в колонію. Вітав я друга
в тобі, мій Джонатане! Чи-ж тепер
я бачу ворога перед собою?

Джонатан [задумався, далі подає Річардові руку].
Ні, Річарде, не ворога ти бачиш.
Так хутко ворогами не стають,
і я надію маю, що з тобою
ми спільною дорогою ще підем.
Тобі здається, що тепер осліп я,—
мені здається—ти ще не прозрів.

Річард. Ну, добре вже, покиньмо се змагання
Ти що читав тут? [Заглядає в книгу].
Біблію? Ісход?

Джонатан. Та се я хтів порадитись у тебе...

Річард. Ну, з мене, брате, кепський богослов.

Джонатан Ні, тут не богословіс, тут инше:
се для зібраннів молитовних свічник
замовила громада. Я гадаю,
що може тут погодитись артиста
із християнином. Громада хоче,
щоб свічника зробить на той взірець;

що в Біблії описано. От слухай: [читає]
„Різьблений маєш ти зробити свічник,
стебло його, і чаші, й круги, й листя
у нього мають бути...“ Не збагну,
і скільки чаш, і що воно за круги.
Не розберу!—Ось прочитай лиш ти.

Річард [читає про себе, далі одсовує книгу].
Я раджу так: закрий ти сю книгу
і текста сього більше не читай,
коли артистом хочеш зоставатись.

Джонатан. Я хочу християнином зостатись.

Річард. Та ти-ж себе в неволю завдаєш
єгипетську! Адже громада наша
із Ґодвінсоном вкупі стільки-ж тямить
в тому, що гарне, як отой мій кий;
либонь, ще й менше!

Джонатан. Річарде, будь радий,
що ти перед товаришем сказав се,
бо якби сі слова дійшли до слуху
громади й вчителя...

Річард. Овва! Злякав!
Я їм готовий в вічі се сказати:—
що правда, то не гріх. Та я й сказав
їм щось подібного, коли схотіли,
щоб я там фініки якісь ліпив
над вікнами та над дверима в школі—
се Ґодвінсон так видумав премудро
покрасу ту, десь вичитавши в тексті.
[Сміється].

Джонатан. До речі; я тобі хотів сказати:
даремне ти з громадою завівся,
а надто з Ґодвінсоном.

Річард. Що-ж мені
твій Ґодвінсон?
Джонатан. А те, що він в громаді
велику силу має.
Річард. Хай він має
в громаді силу, я—на самоті.
То й буде з нас обох.
Джонатан. Чи ти гадаєш
один проти громади йти? Для чого
оця твоя робота?
Річард. Для краси.
Джонатан. Кому потрібна та краса?
Річард. Мені
і тим, що в слід мій підуть.
Джонатан. Де-ж ти бачиш
таких людей?
Річард. Та хоч-би Деві наш.
Джонатан. Оте хлоп'я?
Річард. Оте хлоп'я. І більше
для мене значить усміх мого Деві,
а-ніж прокльони твого Ґодвінсона.
Що-ж до громади, я їй те даю,
чого їй треба. [Показує на посуд]. От і всі
рахунки!
Джонатан. Ні, Річарде, се ще не всі рахунки.
Твоя шановна паніматка...
Річард. Годі!
Про се не звик я говорить ні з ким.
Доволі з тебе знать, що я ніколи
невільником не стану в себе в хаті.
Джонатан. І в кого ти такий запеклий вдався?
Річард. Такий весь рід: вікліфовці, лолларди,

„незгідні“, „незалежні“, „рівноправці“,
такі були мої питимі предки.
Мої всі кревні волі домагались
від короля, від церкви, парламенту,
а я—від них самих. Така вже кров.

Джонатан. Се горда мова, та душі спокою
немає в ній.

Річард. Нащо мені спокій?
Я ще живий, ще рано спочивати.

Джонатан. Хотів-би знати я: невже ти завжди
так певний себе, як тепер? Невже
не знаєш ти ні муки, ні вагання?

Річард. Чому не знаю? Все, що ти говориш,
я сам собі казав не раз, не два.
Та сі вагання й муки переміг я,
вони вже пережиті раз на завжди.
І розум мій, і серце, й віра кажуть,
що путь моя правдива. Але єсть
вагання инші—їх перемогти
далеко тяжче, надто самотному...
Ти, Джонатане, руку дав недавно
мені на приязнь. Ти один в сій пущі
мені-б міг помогти, якби схотів.

Джонатан. Аби я зміг, охоти не бракує.

Річард. Так от що, брате, ти мені скажи,
[одкрива статую] що зроблено в сій статуї
погано?

Джонатан. На погляд мій—вона погана вся.

Річард. Погана чи поганська?

Джонатан. Так, поганська.

Річард. Забудь на час, що ти вже став святим
і подивись на неї давнім оком.

Коли-б тоді, як ми з тобою вкупі
блукали по палацах італьянських,
тобі зненацька показав хто-небудь
сю статую—ти що-б сказав про неї?

Джонатан. Тоді сказав-би певне: „гарний твір"

Річард. А якби хто просив тебе вказати,
що в ній змінити?

Джонатан. Я-б сказав: нічого.
Та тілько се сказав-би, як поганин.
Тепер, як християнин, я кажу:
розбий її!

Річард. З останнього стягнуся,
а виллю з бронзи!

Джонатан. Річарде, я мушу
остерегти тебе, поки не пізно...

[Увіходить Деві].

Деві. До тебе, дядьку, люде там прийшли.

Річард. То клич до хати.

Деві. Кликав, та не йдуть,
ми, кажуть, поговоримо в садочку,
там затишніш.

Річард. Та що-ж воно за люде?

Деві. З Род-Айленду якісь. Іди, бо ждуть.

Річард. Я йду. Ти, Джонатане, ще посидь тут.

[Виходить].

Джонатан. Чи дядько твій нічого ще не знає?

Деві. Та ви-ж сказати мали.

Джонатан. Я не встиг.
Ти сам скажи.

Деві. За мене не турбуйтесь!
Без вас я знаю, що мені робити.

Джонатан. Сьогодня ти не дуже гречний, Деві.

Деві. Ай, дайте спокій! [Подається до дверей].

Джонатан. Та куди-ж ти, Деві?

Деві. Піду, довідаюсь, що там ворожать.

Джонатан. Стривай, зажди; і я з тобою йду.

[Обоє виходять. Індіянка виходить з алькова, розхожується по хаті і розглядає, усміхаючись, свою статую].

Дженні [вбігає раптово].

Ой горенько! Та де-ж се Річард? Пробі!

[Бачить індіянку].

Ти хто така? Ти тут чого?

[Індіянка мовчить, вороже дивиться на Дженні, притулившись до п'єдестала статуї. Дженні раптом глянула на статую].

Ах, так?

То, значить, правда? Ти живеш у нього?

[Люто наступає на індіянку].

Геть звідси, геть, бо я тебе уб'ю!

[Хапає кия, що попався під руку, і заміряється на індіянку. Тая з різким криком хапає скульпторського молотка, замахує ним, мов томагавком, і собі наступає на Дженні. Едіта і Крістабель вибігають на крик знадвору. Індіянка миттю ховається в альков. Дженні кидається і заходиться плачем].

Крістабель. Сестричко Дженні, що з тобою, люба?

Едіта. Що сталось тут? Чого ти плачеш, доню?

[Підходять обидві до Дженні].

Дженні [одвертає їх, пручається по-дитячому].

Лишіть мене, лишіть мене, не руште!
Я більше не прийду до вас ніколи...

Не дарма татко не пускав... Ой лихо,
яка я нещаслива! [Ридаючи, вибігає з хати].

Едіта. Що се з нею?

Крістабель. Ох, тая Дженні ще зовсім дитина,
на сльози їй не дорого. [Задумується і зітхає].
Ой мамо!

Едіта. Чого зітхаєш?

Крістабель. Ти се знаєш, мамо!

Едіта. Жаль не до речі.

Крістабель. Матінко! Матусю!
Чи се-ж вони сюди сьогодня прийдуть?

Едіта. Так.

Крістабель. Річарда ти мусиш боронити.

Едіта. Ми тільки правду боронити мусим,
її одну.

Крістабель. Та Річард-бо твій син,
він—кров твоя. Якби на мого Деві
хто нападавсь, я-б кинулась, як пломінь.

Едіта. Я вже згубила сина, а тепер
ти ще й дочку від мене одбираєш.

Крістабель. Ой, мамо, що ти кажеш, бійся Бога!
Як можеш ти зрікатися дітей?
Се-ж, мамо, гріх, сього Христос не хоче.

Едіта [бере зо стола Євангеліє і розкриває його на закладці].
Дивись сюди, читай уважно, дочко.
Читай у-голос. Ось отут, читай!

Крістабель [читає тремтячим голосом].
„Не думайте, що я прийшов
кинути мир на землю, не
прийшов я кинути мир, тілько
меч. Прийшов-бо відлучити

чоловіка від батька його, і дочку
від матері її, і невістку від
свекрухи її. І вороги людині
родичі її".

[Спиняється з стогоном].

Не сила, мамо, сеє розуміти!

Едіта. Читай, читай!

Крістабель. О Христе, сине божий!

[Читає все слабшим голосом].

„Хто любить батька чи матір над
мене, не годень мене; хто любить
сина чи дочку над мене, не годен
мене". [Голос її уривається].

Едіта [дочитує сама твердим, сумним голосом].

„І хто не прийме хреста свого і
за мною не піде, не годен мене".

[Річард входить. Крістабель при його вході зривається і йде в ванькир. Едіта зостається над книжкою, але не читає, дивиться поперед себе сумним, темним поглядом].

Річард [сідає на ослоні біля комінка, поглядає на матір. Стиха говорить до себе].

Яка сумна чогось сьогодня мати...
Се-ж певне я їй жалю завдаю...
Але сей смуток до лиця матусі.
У неї гарні старощі... Сей погляд,
сі прості лінії, одежа навіть—
правдива Mater Dolorosa!

[Бере з комінка віск і ліпить, вдивляючись в матір].

Едіта. Сину!
Що робиш?

Річард. Так, нічого, бавлю руки.
[Шпарко ліпить далі].
Едіта. Ти знову бавишся...
Річард. То що в тім злого?
І діти бавляться. Христос їх любить.
Едіта. У тебе не дитячі забавки,
і сам ти не дитина. [Мовчання].
Слухай, сину!
[Знов мовчання. Річард все ліпить].
Річард. Я, мамо, слухаю. Кажи, кажи!
[Ліпить все швидче].
Едіта. Колись ти сам казав, що гріх так жити,
як ти живеш.
Річард. То вже було давно.
Тепер я инше думаю, матусю.
Едіта. Що-ж саме?
Річард. Думаю, що в світі кожен
своє завдання має і—свій хрест.
Едіта. Яке-ж, ти думаєш, твоє завдання?
Річард. Мій хист і мрія.
Едіта. Ти колись казав,
що тут потрібно хліба, а не мрії.
Річард. Я, мамо, потім иншого навчився.
Едіта. Де-ж ти навчився?
Річард. Та хоч-би в тій книзі,
що ти в руках держиш. Я прочитав
уважно притчу...
Едіта. Про таланти, сину?
Ти певно зрозумів її не так.
Річард. Ні, мамо, я читав простішу притчу.
Її й дитина може зрозуміти.
Про Марту і Марію я читав.

Едіта. Хіба то притча?
Річард. Все одно, матусю.
Тут річ у тім, як зрозуміть її.
Едіта. А ти-ж як зрозумів?
Річард. Та дуже просто:
що Марта дбала про потреби часу,
Марія-ж прагнула того, що вічне.
Едіта. Ти думаєш...
Річард. Іти у слід Марії.
Крістабель [з ванькира сплаканим голосом].
Ходи до мене, брате!
Річард. Що там, Белло?
[Лишає роботу на дзиґликові перед коміном і йде в ванькир].
Едіта [спішно підходить і дивиться на роботу, що лишив Річард].
Моє обличчя! Господи, рятуй
і змилуйся... Навік, навік загинув...
[Річард і Крістабель виходять, взявшись за руки].
Крістабель. Матусю, глянь на мене і на нього.
[Едіта робить одвертаючий рух рукою і, похиливши голову, виходить геть із хати].
Річард. Та що се з матір'ю сьогодня, Белло?
І ти якась чудна...
Крістабель. Ні, я нічого.
То вже минуло... Річарде, скажи,
які се люде там були в садочку?
Річард. Та-то купці з Род-Айленду.
Крістабель. Чого?
Річард. Вони мене в Род-Айленд закликають
за вчителя. Дають чималу плату.
Крістабель. Що-ж ти сказав?

Річард. Що не поїду.
Крістабель. Чом?
Річард. Тобі се дивно?
Крістабель. Ні... так... я гадаю...
як добра плата, то... то... може-б варто...
Річард. Щоб я покинув тут свою родину
для тої плати?
Крістабель [з героїчним зусиллям].
Ти про нас не думаї,
поїдь в Род-Айленд. Се для тебе краще.
Річард. Та що се ти мене мов випіраєш?
Чи я й тобі вже, Беллочко, обрид?
[Крістабель закриває обличчя хвартухом. Річард здивований і стурбований підходить до неї. Раптом увіходить Джонатан, при вході оглядає всю хату].
Джонатан. Тут не було нікого ще?
Крістабель. Нікого.
[Джонатан швидко виходить].
Річард. Чого він се спитав? А хто-ж мав бути?
Крістабель. Хто?... Я не знаю... Може... Ні, ніхто!
[Збентежена метушиться по хаті, далі починає покривати статую рядном].
Річард. Та що ти робиш, Белло? Схаменись!
Крістабель. Так, щоб не сохло.
Річард [сміється]. Ти за неї дбаєш?
Я дуже радий, тілько все-ж не руш.
Я, Беллочко, вже краще сам накрию.
[Накриває статую рядном. Щось стукнуло. Крістабель здрігнулася].
Річард. Чого ти? Се віконниця. [Мовчання].
Крістабель. А може-б
ти, Річарде, таки туди поїхав?..

Річард. Куди?
Крістабель. В Род-Айленд... Так, хоч не надовго.
Річард. Навіщо се? З якої речі?
Крістабель. Бачиш,
тебе не всі тут люблять у громаді.
Річард. От новина! Я знаю се, я звик.
Крістабель. Таки ти справді гострий. Ти-б часами
щось відступив..
Річард. Та що-ж я відступлю?
Не можу я від хисту відступитись.
Крістабель. Та не зовсім... а може так, на час...
Річард. Як від Христа Петро?
Крістабель. Ох, я не знаю!
Якби ти хтів, ти сам знайшов-би спосіб.
Тоді було-б так добре... І матуся
була-б така щаслива...
Річард. О, я знаю!
Ви хочете, щоб зрадив я скульптуру?
Не можу я, бо зрадником не вдався.
Та навіть хоч-би й зрадив, як Іуда,
я певне-б і повісився, як він.
[Деві раптово вбігає в хату].
Деві. Вони вже йдуть.
Крістабель. Ой!
Річард. Хто?
Деві. Усі старі
і Ґодвінсон! [Вбігає в ваньку].
Річард. Так от що! Розумію...
Ну що-ж, нехай ідуть. Не бійся, Белло!
[Увіходять: Ґодвінсон, Кемвль, Калеб, Педдінтон, Абрагам Сміт, Джон Мільс, Джірімая Ортвін, Метью Фільдінґ і ще скілька старих. За ними Едіта і Джонатан. Момент ніякового мовчання].

Кембль. Добридень, Річарде, не ждав одвідин?
Річард. Не ждав, але вітаю, будьте гості.
Ґодвінсон. В гостину не прийшли-б ми в сю хату,
але повинність вища може змусить
і в капище зайти.
Річард [скипів, але погамував себе]. Такої мови
не чувано в сій хаті досі. Справді,
коли б не сії чесні громадяне,
я знав-би, як на сеє відказати.
[До громади].
Батьки мої, прошу сідати.

[Старі сідають в-ряд по лавках позастіллю. Едіта стає осторонь. Джонатан сідає на окремому ослоні ближче до Річарда].

Калеб Педдінтон [до Річарда]. Сину,
ти маєш дякувати громадянам,
що так по-батьківськи за тебе дбають.
І я, найстарший від усіх літами,
до тебе потрудився сам прийти.
Річард [здержано]. Я дякую за честь.
Калеб. Ми-б мали право
тебе покликати на суд громадський...
Річард. На суд? Я не злочинець!
Джонатан [тихо до Річарда]. Але-ж, брате,
впадати в річ старому—як-же можна!
Калеб [до Річарда].
Даремне ти скипів. Отож-то саме,
що ми тебе не кликали на суд,
а зважили вперед прийти до тебе
самі подивитись, як живеш,
та розпитатись. Поговори всякі
про тебе ходять. [До Кембля]. Джошуе, кажи!

Кембль. Радніший-би мовчати я, братове.
Бо се таке... Ну, як його й казати?..
[До Річарда]. От бачиш, Річарде, увів ти в славу
мою дочку.
Річард. Я, батьку Джошуе?!
Твою дочку я щиро поважаю,
їй зроду слова не сказав пустого,
бо сам-би се вважав за непристойне.
Кембль. Не знаю... Я то сам гадав про тебе,
що ти поштивий хлопець. А проте
таки ти Дженні збаламутив.
Крістабель (виходить з ванькира).
[До Кембля]. Батьку,
побійся ти гріха! Та що-ж лихого
могло спіткати Дженні в нашій хаті?
Ти-ж знаєш нашу матір і мене,
чи ми-б яке нікчемство допустили?
Едіта. Громада знає—я не покриваю
гріхів свойого сина,—отже я
скажу по щирости, що баламутом
мій син не був ніколи, скільки знаю.
А щоб він звів з ума твою Джоанну...
Кембль (поспішно). Щоб звів з ума, того я не кажу,
моя дитина не такого роду.
(Зупиняється, немов розважаючи річ сам собі і шукаючи виразу своїм думкам).
Ні, я кажу: він збаламутив Дженні...
Раз він зліпив тут з неї подобизну
і нарядив принцесою. От дівка
від того часу наче одуріла.
(Опанувавши думкою, оживляється і говорить швидче; ніяковість його зникає).

Не дбає ні про що, лиш про убори.
Я їй розбив свічадо, так вона
у воду видивляється на себе.
А тую подобизну так злюбила,
немов душа її, самої Дженні,
переселилася в ту кляту ляльку.
[До Річарда]. Се-ж я обвинувачую тебе,
що ти не знищив тої подобизни,
як я просив, і тим поставив Дженні
на шлях до згуби вічної.
[Річард збірається щось сказати, Джонатан встає поперед нього].
Джонатан [до громади]. Батьки,
дозволите промовить слово?
Калеб. Можна,
коли ти що до діла маєш мовить.
Джонатан. В сій справі Річардові говорити
ніяково, але що-ж винен Річард,
коли дівчаті хочеться уборів?
Се-ж може-б так було й без подобизни,—
відомо, вже така жіноча вдача.
Ти-ж, батьку Джошуе, тут не довів,
щоб Річард справді вводив Дженні в славу,
то нащо-ж ти сказав такеє слово?
Кемвль. Не бійсь, я слів не кидаю на вітер...
А через що-ж тепер уся жінота
„невісткою Едіти“ Дженні дражнить?
Та що казати, сам я помічав,
що Річард задивляється на неї.
Чого він саме з неї подобизну
зліпив? Чи мало тут у нас дівчат?
Крістабель. Батьки мої, я знаю, що ніколи
мій брат не сватав Дженні.

Кемвль. Ото-ж то́!
Не сватав, а дурив.
Крістабель. Та поспитайте
Її саму. Коли боїться Бога,
то мусить-же вона сказати правду!
Калеб. Так, брате Джошуе, хай прийде Дженні
і скаже нам, чи обіцяв їй Річард
Її узяти за жону. Як скаже
і доведе, що справді обіцяв,
то мусить він із нею одружитись.
Громада баламутства не попустить.
Кемвль. Та дівчині-ж воно неначе й сором
прилюдно про такеє говорити.
Абрагам Сміт [говорить уривчасто, рішучо, суворо, але з відтінком добродушности].
Повинна. Річ громадська. Треба приклад.
Розпустяться молодики—що-ж буде?
Кемвль. Якби кого послати...
Крістабель. Я пошлю.
[У ванькир до Деві]. Біжи до Дженні, синку,
та швиденько.
Кемвль. Скажи, що батько їй велить прийти.
[До громади]. Инакше-б не насмілилась, я
знаю.
[Деві йде].
Калеб. А поки прийде дівчина, провадьмо;
ще маємо про що поговорити.
[До Річарда]. Так от, чутки недобрі йдуть
про тебе:
що з дикунами водишся на пущі,
приводиш їх сюди...
Річард. Не знав я, батьку,

що християнин мусить гордувати
створінням божим. Сам Христос ходив
до самарян і ханаанців—чим-же
сі дикуни від тих народів гірші?

Годвінсон. Вважайте, браття, як се він зухвало
себе рівняє до Христа! [До Річарда]. Скажи-ж ти,
чого Христос ходив до тих невірних?
Чей не за тим, щоб нечесть идолянську
у них і переймати й прищепляти?
Вже-ж ти не скажеш сам, що ти ходив
Христової науки уділяти
тим дикунам?

Річард [до Калеба]. Ти, батьку, запевняв,
що ви мене тягти на суд не мали,
а тут уже й суддя знайшовся. Знайте-ж,
що я йому відповідать не буду.

Годвінсон [встає; до громади].
Судіте, браття, ви між ним і мною.
[Показує на Річарда рукою].
Сей чоловік одразу став мені,
мов камінь спотикання на дорозі,
хоч я йому ніколи зла не зичив;
я, навпаки, про його душу дбав,
як про свою—яка-ж за сеє дяка
була мені? Брат Джошуе посвідчить,
яку вчинив наругу надо мною
ненависний сей идолотворитель.
[До Кембля]. Ти ж пам'ятаєш тую подобизну,
що він зліпив на глум, неначе з мене?
Я по одежі взнав, що то мій образ.

Кембль [ховає мимовільний усміх].
Вже-ж пам'ятаю! Та вона запевне
ще й досі в нього. [До Річарда]. Покажи її.

Ґодвінсон [поспішно]. Показувати я не вимагаю.
Річард. Чому-ж? Я можу. [Іде і достає з шафи ту фігурку, що колись зліпив Деві].
Ось вона, дивіться.
[Де-хто з громади не може вдержати сміху і захиляється за сусіда].
Джірімая Ортвін.
[Тихо до свого сусіда Фільдінґа].
Я-б се пізнав не тільки по одежі.
Ґодвінсон [гнівно]. Гадаєте, він послух вашій волі
тим об'явив, що показав отсе?
Коли його безчельний, ниций вчинок
не знайде осуду з руки громади,
то я прийму собі се за ознаку,
що час мені шукать де-инде місця,
де-б голову трудженну прихилити,
бо тут її неславою вкривати
усякий блазень може безборонно.
Калеб. Спокійся, гідний вчителю, будь певен,
що ми тебе на глум не віддамо
молодикам. [Бере в руки фігурку Ґодвінсона].
Ти, Річарде, признайся,
з яким ти заміром зробив сю постать.
[Річард мовчить. В сю хвилину в хату входять Дженні і Деві і спиняються коло порога. Деві остовпів, угледівши свою фігурку в руках Калебових].
Калеб. Ми розуміем так твоє мовчання,
що ти нічим не можеш оправдатись,
бо тямиш всю гидоту свого вчинку.
І наша рада батьківська тобі—
направить каяттям свою нечемність.
Учитель наш, ти знаєш, братолюбний,

і він тобі простить по-християнськи,
як ти його прилюдно перепросиш.

Ґодвінсон [поспішно]. А сю фігурку знищиш.

Калеб [до Ґодвінсона]. Вже-ж, не як.
[До Річарда]. Тут, сину, довго думати нема що.
От приступи, гречненько уклонися,
скажи: „Згрішив я, батьку, перед Богом
і проти тебе". Що-ж?—Чого уводиш?

Річард. Я перепрошувать його не буду.

Калеб. То, значить, буде суд.

[Річард схиляє голову на знак згоди].

Деві [з поривом]. Се я зробив!
Зовсім не дядько Річард!

Ґодвінсон [до Деві]. Справді, хлопче?
А хто-ж тебе навчив таке робити?

Деві. Ніхто, я сам! Та їй-же Богу, сам!

Ґодвінсон. Ти не божись, то нечестива звичка.
[До громади]. На суд з малим, звичайно, я
не стану;
я сподіваюсь, що в його родині
і так його не всі за се похвалять.

Едіта. Належну кару буде мати хлопець.

Крістабель [до Калеба].
Простіть його, він перепросить.

Калеб. Звісно,
а хлосту все-таки не вадить дати
для прикладу.

Деві [до Крістабелі]. Завішусь, як поб'єш!

[Крістабель умовляє його нишком, він трясе головою з сльозами лютости на очах]

Річард. Мій небіж не зовсім по правді каже,
що сам він се робив. Ми вдвох робили.

[Деві порнвається щось казати, Річард його утримує рукою].

Як старший, я відповідати мушу
і я готов. Я суду сам прошу.
Але вперед дозвольте иншу справу
залагодить. [До Кемвля]. Прийшла твоя дочка.
Не випадає дівчині стояти
так довго у порога.

Калеб. Се то правда.
Ми зараз поспитаємо її.

[Під час спени з Дженні, Годвінсон перегортає Біблію і зазначає закладками якісь тексти. Крістабель виводить Деві в ванькир].

Калеб [до Дженні]. Чи Річард Айрон обіцяв коли з тобою одружитись?

[Дженні мовчить, спустивши очі до-долу].

Кемвль. Що-ж мовчиш?
Кажи, коли питають.

[Дженні затуляє обличчя рукавом і схлипує].

Річард. Панно Дженні,
я вас прошу виразно віцповісти.
Ваш панотець мені уймає чести,
прилюдно дорікаючи, що я
вас баламутив ніби-то.

Дженні [спалахнувши і перемігши сором]. Та вже-ж!
А хто-ж мене рівняв і до принцеси
і до русалки... і... і вже не знаю,
до кого ще? Хто правив теревені,
аби мене барити?

Річард. Запевняю,
що заміри мої були невинні,
але як я необережно зрушив
вам спокій серця, то бажав-би знати...

Авраам Сміт. Та що там! Поберіться, й ділу край!

Дженні [з поривом злісної упертости].
Ні за що в світі не піду за його!

Кембль [збентежений].
Ну, се вже, дочко, теє... не по правді.
Се ти неначе коверзуєш...

Дженні. Ні!
Не хочу я! Хіба я послідніша,
щоб він мене... [Знов затуляється хвартухом і через те її слова заглушаються].

Кембль [гримає]. Джоанно, годі слинить!
Кажи по-людськи, що тобі не в лад?
Ну, говори-ж!

Річард. Так, панно Дженні, справді
вам слід-би пояснить свої слова,
бо се мені образа.

Дженні [до Річарда з погрозою]. Ну, гаразд!
гаразд, я поясню. [До громади]. От, люде добрі,
вже Річард Айрон має жінку в хаті,
нехай-же він тримається її!

[Біжить до алькова, розсовує запони і показує рукою на дикарку, що прищулилась у кутку. Громада жахається. Де-хто одвертається, де-хто спльовує з огидою, де-хто сплескує руками].

Кембль [встає і підходить до Дженні].
Ходім додому, дочко. Хай сій хаті
те буде, що Содомові й Гоморрі!

[Бере Дженні за руку і виходить в крайньому гніві. Дикарка, улучивши момент, поки громада ще не оговталась, зривається і прожогом втікає в покинуті на-отвір двері].

Едіта. Як смів ти в нашій хаті гріх чинити?
Хоч-би мене з сестрою посоромивсь!

Річард. Матусю, я се можу пояснити...

[Едіта обурена одвертається, Кристабель, затуливши обличчя руками, виходить у ванькир].

Ґодвінсон [до громади].

Чого-ж нам ще розпитувать, братове?
Здається, досить бачили. Се зветься:
зловити на гарячім вчинку.

Абрагам Сміт. Правда!.

М. Фільдінґ. Се щось нечуване!

Калеб. Образа Бога!

Дж. Мідьс. Такого попускать не можна.

Джір. Ортвін. Звісно!

Ґодвінсон [бере Біблію, що лежить на столі].

Я думаю, нам варто прочитати,
що роблено в Ізраелі такому,
хто блуд чинив з поганськими жінками.

Річард. Так справу ставити я не дозволю!

Ґодвінсон [до громади].

Невже він думає ще одрікатись?
За кого-ж він нас має?!

Абрагам Сміт. Та за дурнів!

Джонатан. Батьки мої, дозвольте мовить слово.

М. Фільдінґ. Ну вже відомо, ти його товариш,
то будеш заступатися.

Джонатан. Я, батьку,
громаді завжди був слухняним сином,
вважаю я за гріх її дурити,
крім того звик я правду цінувати
над всяку людську приязнь.

Калеб. Ну, кажи.

Джонатан. Я говорив з товаришем про сю
поганську дівчину. Він запевняв,

що він її привів не для розпусти.
Я певен, що мені, як своєму другу,
признався-б він по правді.

Калеб. А навіщо-ж
вона йому здалась?

Джонатан. Шановний батьку,
я тямлю, що й така мета негожа,
та чей-же не така бридка, як тая,
що ви гадали: він привів дикарку,
щоб з неї статую зробити. Справді,
я бачив сам, як він її ліпив.

Ґодвінсон. Се, кажеш, не така бридка мета?
Зробить кумір з поганки, ледащиці—
се-ж гірший гріх! Адже він тим порушив
Господню заповідь страшну, велику,
за неї-ж до найдальших поколінь
на нас помститься Бог, як ми самі
не помстимось. Так само й те, що Річард
не сам оце робив [показує на свою подобизну роботи Деві], але призводив
недолітка бридоті помагати—
гріх непростимий. У Письмі Святому
стоїть [розгортає Біблію]: „Хто сих малих на гріх призводить,
тому було-б вже краще, якби жорна
млинові почепить йому на шию
і в море кинути".

Річард [саркастично показуючи на подобизну Ґодвінсона]. Чи ти вважаєш,
що й се кумір?

Ґодвінсон [спустивши очі на Біблію].
Розмова з нечестивим

і праведні уста споганить може.
[До громади]. Хто двигає такі гріхи важезні
на скутій нечестю своїй душі,
тому нема ні прощі, ні рятунку.
Калев. Воно то так показує. А все-ж
тут десять раз годиться приміряти,
щоб відрубати так, як слід, по правді.
Джонатан. Так, батьку мій! Сама свята пре-
мудрість
твоїми се устами промовляє!
Важкі гріхи, се правда, взяв на душу
нещасний мій товарищ!..
Річард. Джонатане,
„цілуючи, ти зраджуєш?“
Джонатан. Ні! Свідчусь
моїм життям: і я не краще жив,
але Господь моїм гріхам потерпів—
в той час, як я вже став на край безодні,
він дав мені пізнати путь правдиву.
Авраам Сміт. Бува, що Бог в останній час
покличе.
Джонатан [до Авраама Сміта].
І тим то наш Господь Ісус Христос
казав прощать не тільки що...
Годвінсон [що ретельно шукав у Біблії весь час, часом одриваючись для реплік, робить раптовий жест Джонатанові, аж той з несподіванки замовкає, а Годвінсон звертається до Калева].
Мій брате,
ти помилився, що йому дозволив
прилюдно промовляти. Ось поглянь,
що тут стоїть. [Посуває книгу Калевові і читає, роблячи пропуски та натискаючи на особливо

важні слова. Калеб стежить очима по книзі за читаним і безгучно порушує устами, немов повторяє за Годвінсоном, та потакує головою на притисках].

„Всяк різбяр і будівничий... серце своє віддає, аби вдати гаразд покрасу. Так само й коваль... так само й ганчар... серце своє віддає, аби скінчити начиння. Всі вони на руки свої надіються... Без них місто не заселиться, але на престолах суддів не сядуть і закона судового не розмислять та й не мають вирікати зироку чи присуду"...

Калеб [після читання б'є себе по лобі].

Гай-гай! стареча пам'ять!
Виразно-ж тут стоїть, що жаден майстер
на судьбищах не мас промовляти.

[До Джонатана]. Замовкни, сину, й сядь.

[Джонатан покірно вклоняється і зітхнувши сідає].

Годвінсон [знов посуває Біблію до себе]. І ще є слово [читає]:

„Хто каже про нечестивого, що він праведний, той буде проклятий від людей і зненавиджений межи народами".

Абрагам Сміт. Рятуй нас, Господи, і заступи!

Джонатан. Я праведним його не називав...

[Обриває, глянувши полохливо на Калеба, що робить йому знак мовчати].

Калеб [до Джонатана, добродушно].

Не бійся, ми по правді все розважим,
а ти мовчи, тобі мовчати личить.

Годвінсон. Щоб не було спокуси, краще вийди.

[Джонатан, жалісливо глянувши на Річарда, що відповідає йому іронічним усміхом, виходить].

Калеб [до громади].
Що Річарда ніхто не назове
в нас праведним—про се і мова зайва,
та не хотілось-би його лишити
без порятунку.
Річард. Я не погибаю!
М. Фільдінґ. Ну, та й загонистий!
Калеб [до Річарда]. Ні, сину, гинеш
хоч може й сам того не тямиш!
[До громади]. Браття,
я-б ще гадав йому почасувати—
тож і Содому Бог почасував—
він може схаменеться.
Ґодвінсон. Чесний брате,
коли він досі ще не схаменувся,
на що ти ще надію покладаєш,
які ознаки бачиш каяття?
Калеб [заклопотано].
Ознак, то правда, наче-б і немає..
а все-ж з ним варто ще поговорити
От мати Річардова чесна жінка,
богобоязна, чей направить сина
на добрий шлях.
Едіта [глухо, але зважливо].
Я мушу вам признатись,
що я на сина втратила надію.
Він слів моїх до серця не приймає.
Ґодвінсон. Ще заповідь порушена: він матір
не поважає.
Річард. Мамо, як ти можеш
такий на мене поклеп допускати?
Едіта [суворо]. Се правда, Річарде.

Ґодвінсон [робить рух до Едіти]. Ви чули, браття?
Абрагам Сміт. Задебеліло серце. Шкода хлопця.
Душа закостеніла. Пропаде.
Калеб. А все-ж таки не тратьмо ще надії
його порятувати, бо снагу
йому Господь таки вділив чималу.
Як ми про свічник радились, тоді ще
я притчу про таланти нагадав:
не даймо-ж, браття, ані змарнувати,
ні в землю закопати ті таланти,
що доручив найвищий нашим дітям.
Ґодвінсон. Сей чоловік вже змарнував талан,
розтринькав, мов п'яниця. Чи-ж не міг він
навчитись на чужині хистів добрих,
або наук потрібних? Ні, віддався
дияволъському хистові—скульптурі.
Абрагам Сміт. А де-хто каже, що і то від Бога.
Ґодвінсон. За всі віки було лиш два майстрі,
що з божого шляху не ухилялись:
Веселіїл та Еліав, що в храмі
Єрусалимськім працювали, решта-ж
все Каїнове кодло, все нащадок
Сідона й Тіра. Їх ярмом залізним
скромити треба! Хто митці найперші?
Юбаль і Тубаль-Каїн. Хто їм батько?
М. Фільдінґ. Та вже-ж що Каїн, хто-ж сього
не знає?
Калеб. Я вас прошу, як Авраам просив
за нечестиве місто [показує на Річарда]; ся душа
в гріхах ще може не зовсім погрузла,
ще може є в ній хоч єдина цнота,
єдине почуття не бридке Богу.

Річард [іронічно]. Спасибі за таку облесну думку!
Калеб [до Річарда, не завважаючи іронії].
Та тяжко-ж вергнуть каменя на брата!
[До громади]. Я раджу, браття, під громадський догляд
поставити його. Коли за рік
не стане він, як Джонатан, слухняним.
не заживе по нашій волі й божій,
то буде нам, як митарь і як грішник.
Абрагам Сміт. Отак по правді!
Дж. Мільс. Се закон Христовий.
М. Фільдінґ. Щоб сей покаявся?
Абрагам Сміт. Господь всесильний.
Для Бога все можливо.
Джірімая Ортвін. Взять під догляд.
Калеб. На рік.
М. Фільдінґ. На місяць досить.
Абрагам Сміт. На півроку.
Джірімая Ортвін. Три місяці доволі.
Дж. Мільс. Сорок день.
Річард. Та доки сеє буде? Мов на ринку
торгуються за душу!.. Перший раз
я мушу рацію йому признати
[показує на Годвінсона],
коли я досі ще не відкаснувся
від хисту, то й не відкаснусь до віку
Душа моя вже все перемогла
і вільна стала, наче сарна в горах.
А ви її хотіли-б загнуздати
та на оброті ваших цнот привести
до нього [показує на Годвінсона] під ярмо
залізне?

Ґодвінсон [під час промови Річарда починає трястись, далі втуплює очі в простір поперед себе, простягає руки немов до якогось видива і, викрикнувши ненатуральним, екстатичним голосом, перебиває Річарда]. Горе!

Сіоне мій! Новий Єрусалиме!
Куди тебе ведуть? Ой, що я бачу?
Ой, що я чую? Горе! Горе! Горе!
Цимбали, бубни, гуслі, жоломійки...
Недоліток в танку несамовитім
кружляє перед постаттю Молоха!
Невинна дівчина в препишні шати
наряжена для служби Астароті...
О, плачте, плачте! [Хапається за голову. Громадою опановує турбота, де-хто плаче, де-хто трясеться в нестямі; Крістабель ридає, Едіта, зціпивши руки, дивиться поперед себе поглядом повним одчаю].

М. Фільдінґ [кидається до Ґодвінсона]. Вчителю! Наш батьку!
Порадь нас, порятуй! Що нам робити?

Ґодвінсон [зміняє плачущий тон на грізний].
Велик Господь в своєму гніві! Слухай,
Сіонська дочко! Ось летять на тебе
драпіжники з обличчям мідяним...
Нема тобі рятунку... відцурався
тебе твій Бог за зраду идолянську...
[Опускає руки; закриває очі, мов знесилений одчаєм].

Калеб. Учителю, сі видива страшні
не на погибель, а на осторогу?
Запевне-ж так?
[Ґодвінсон мовчить і не одкриває очей].

Калеб [посуває Ґодвінсону Біблію ближче].

Одкрий святую книгу,
нехай вона порадить, що робити.

Ґодвінсон [одкриває Біблію ніби наугад, але в дійсности на закладеному заздалегідь тексті. Читає глухим голосом].

„Будь проклятий той, хто виліпить, чи вилле бридке перед Богом діло рук мистецьких і покладе його у схові".

[До громади, не читаючи].

Ви знаєте, що відповів на се
народ Ізраельський.

Калеб [сумно і суворо]. „Хай буде так".

М. Фільдінґ [фанатично].

Хай буде проклятий!

Абрагам Сміт [покірно]

Та що-ж, хай буде.

Дж. Мільс. Своя душа дорожча. Пристаю:
хай буде проклятий.

Джіріма я Ортвін. Та вже-ж не як.

Едіта [голосно, виразно]. І я його кляну.

Кристабель. Ой, мамо! мамо!

Річард [до громади].

Вже прокляли? А знаєте-ж ви, за що?

Калеб [показує на закриту статую].

За те бридке, що ти у схові держиш.

Річард. Хто вам сказав, що я свій твір ховаю?
Ось він мій твір! Дивіться!

[Раптово скидає покривало з великої статуї. Німа сцена. Видно по обличчях громадян, як у них побожна відраза бореться з натуральним подивом до гарного твору. У Річарда з'являється вираз тріумфу].

Ґодвінсон [до громади]. Він ще гірше
тепер грішить, ніж досі согрішав!
Він хоче нас заплутати у невід,
що сплів сам князь олжи. Святу громаду
від стежки правої відбити хоче.
[Громада одвертається, щоб не дивитися на статую].
М. Фільдінґ. Диявола він слухав, се робивши!
Річард. Я слухав тільки вищого натхнення,
а ви кого? [Показує на Ґодвінсона].
Поваленого гробу?
Ви идола створили, а не я!
Себе кляніть!
Ґодвінсон [до громади].
Чи довго ще терпіти
ви будете гидоту слова й діла?
Чого ждете? Що Моїсей зробив
з куміром золотим?
М. Фільдінґ. Спалив його
і попіл дав идолотворцям випить.
Ґодвінсон. Отак і ми зробім! [Показує на статую].
Паліть її!
Паліть усю гидоту идолянську,
що зібрана в сій хаті!
Річард. Я не дам!
[В сю хвилину М. Фільдінґ великою палицею своєю збиває статую з примосту, вона падає і розбивається. Громадяне хапають, де тільки під руку попадається, усе належне до скульптури: ескізи, бюсти і т. и., навіть знаряддя, толочать, трощать, кидають у комінок, де Калеб розпалює і роздмухує вогонь].
Ґодвінсон [кидається до шафи, коло якої вже стоїть на обороні Річард].
Тут идоли найгірші! Подивіться!

[Річард бореться з ним, не пускаючи, громадяне кидаються на підмогу Годвінсонові. В двері од ванькира вже кілька хвилин, відколи почалась баталія, добивається замкнений там Деві. Кристабель і Едіта підпірають двері, щоб він не вирвався, але на хвилину Едіта спускає руки, вражена тим, що діється коло шафи. Деві проривається в двері, хапає молот скульпторський коло розбитої статуї і, пробившись до Річарда, подає йому молота].

Деві. На, дядьку, молота!

Річард [щільно притискає одною рукою едину статуетку, що врятував із хованих у шафі — статуетку з девізом pereat mundus, fiat ars—а другою бере від Деві молота й замахує ним].
Гей, оступіться!
[Легко ранить Годвінсона, той проникливо кричить; здіймається лемент: „Він біснуватий! Геть його! На пущу! женіть його!“ „Женіть його!“ Громада наступає на Річарда з палицями, де-хто кидає шматками глини з розбитої статуї].

Річард [дужим голосом]. Мовчіть!
Мовчіть, злиденне кодло! Невігласи!
Я сам іду од вас! У дикій пущі
є дикі люде,—не дикіші вас!
Геть! Розступіться, дайте шлях! Инакше,
я сам собі дорогу проложу!
Гей, стережіться! [Кидається крізь юрбу, прокладаючи собі молотом дорогу до дверей].

Крістабель. Брате, схаменися!
Ой, матінко! [Кидається до Едіти].

Едіта [твердо]. Він проклятий від Бога—
мені не син, тобі не брат.

Деві [поривaючись до Річарда помежи людей]. Ой, дядьку! Візьми мене з собою!

Крістабель. Деві! Синку!
Не йди! Не кидай! Я умру без тебе!
Ой, Деві! Ой!...

[Голос її спотворюється, вона ваточується. Деві після моменту вагання, вертається на її крик і кидається в її обійми].

Деві. Я, мамо, тут з тобою!

[Крістабель поривчасто тулить до себе Деві. Річард пробився до порога і одчинив двері].

Ґодвінсон і громада [у слід Річардові].
Будь проклятий!

Річард [обертається з гнівним сміхом].
На вас прокльони ваші!

[Зникає з порога. Громада провожає його лютими вигуками і киданням грудок та паліччя].

III.

Шкільна кімната в Род-Айленді; вона ж служить і за помешкання Річардові. Більша частина кімнати зайнята шкільними лавами, катедрою, дошками, то-що; менша частина, властиво чверть кімнати, відділена від першої завісою і ванькиром, заставлена річами Річарда і знаряддям до скульптури: в одним кутку шафа, в другім — невеличка нескінчена статуя жінки, тут-же стоїть і кістяк для навчання анатомії та для скульпторських студій.

Річард сидить на катедрі, перед ним ученик читає з книжки; инші ученики—підлітки й дорослі—сидять по лавках.

Ученик [читає]. E disse lei: nessun maggior dolore
che ricordarsi del tempo felice
nella miseria!

Річард. Перекладіть.

Ученик [перекладає].
„І мовила вона: немає більше болю,
як пригадать собі часи щасливі
при злиднях“. Може краще: „при недолі?“

Річард. Однаково.

Ученик. Які чудні слова!
Мені здається, що утішний спогад
усе утішним буде.

Річард. Дай вам Боже,
щоб ви своєї думки не змінили.

Учень. Читати далі, чи зробить аналіз?
Річард. Ні, на сьогодні досить.

[Ученики збірають книжки і, вклонючись, розходяться. Один учень зостається і підходить до Річарда].

Річард. Що вам, Чарлі?
Чарлі. Я таткові давав фігурку вашу,
та він говорить, що такий товар
йому в крамниці нінащо держати,
бо тут купців не знайдеться на нього.
Так от я вам приніс її назад.

[Сягає рукою до торбинки].

Річард [спиняє рукою його рух].
Візьміть собі, як хочете, на спомин.
Чарлі. Коли дозволите, я подарую
малій сестрі, вона просила ляльку.
Річард. Sancta simplicitas!
Чарлі. Що ви сказали,
пане учителю?
Річард. Нічого, так. [Задумується].
Чарлі [пождавши]. То як, дозволите подарувати?
Річард. Про мене...
Чарлі. Дякую. [Вклоняється на відході].
Річард. Ідіть здорові. [Чарлі виходить].
Річард [сам]. Невже нема такої сили в світі,
нема снаги, щоб до краси і хисту
людей тутешніх якось привернути?
Коли я вмів живим робити камінь,
чому не вмію серце оживити
отсих людей? Серця в них не камінні.
Вони так щиро билися за волю,
за правду й за святеє боже слово.

І тут живуть не за єдиним хлібом.
Я бачив сам, як на очах суворих
прозорі сльози, мов роса, тремтіли
в той час, коли орган величним співом
і стіни й людські душі потрясав.
І жаль було, і заздро, що музика
над стінами і над людьми панує,
а мій коханий хист, моя скульптура
в погорді, мов розвінчана цариця...
Ні, я не хочу вірити, щоб справді
моя цариця владу вже втеряла.
Се винен я, моя безсила мрія.
Не здатен розум, незугарні руки
знайти чогось такого, що-б могло
всіх зрушити, неначе грім органу.
Та що-ж воно, і в чім його шукати?
[Розсуває завісу, іде до статуї і розкриває її].
Чого бракує творові моєму?
Хто може се мені тепер сказати?
Хто може дати раду? Люде йдуть,
минають мовчки, мов глухонімії,
немов їх очі з темною водою,
що дивляться й не бачать! Чи не краще
було тоді, як руки фанатичні
мої утвори в порох розбивали?
Бо се-ж таки було якимсь признанням
що хист мій справді може мати силу,
для них лиху, ворожу, нечестиву,
а все-ж велику! Проти мене люто
боролися, і я тоді боровся...
Тепер я був-би й ворогові радий,
але його немає... [До статуї]. Обізвися

хоч ти до мене, глино нежива!
Чого тобі, чого мені бракує,
щоб нам живими бути межи людьми?

[Робить поправки].

Чи так не стане лінія чистіше?..
Сей може рух здавався-б їм цікавим?...
Сей погляд?... Ні, спустить його до-долу.
Поганий вираз... лицемірний... Так?...
Ні, се нагадує богинь античних...
А се—мадонни... А се—оту розбиту...

[Кидає роботу].

Якби я знав, чого тим людям треба,
я-б може вдав, але тепер... Ні, певне,
щоб до душі душею промовляти,
то треба, щоб ті душі поріднились.
А що-ж їх поріднить?.. О боже духа!
Дай иншу душу творові моєму,
або мою від мене одбери!...

[Тихенький стук у двері. Річард спочатку не вважає. Стук повторюється].

Річард. Прошу!

[Увіходить пані Бруклі, швачка, і несе якийсь загорток. Мовчки вітаються].

Річард. Се ви?

Бруклі. Принесла вам роботу.

[Виймає й розгортує довгу скульпторську блузу].

Річард. А, вже готова? Дякую. Так от вам.

[Виймає гроші].

Тут і за все, що ви для мене шили.

Бруклі [пригортає руки до грудей, не беручи грошей].
Ні, пане вчителю, тоді не брала
та не візьму й тепер.

Річард. Оттак! Чому-ж се?
Брукл і. Я вам так вдячна за мого Томаса:
мій хлопець вас найбільше поважає
за всіх учителів.
Річард. Я дуже радий,
як що ученикам не зле зо мною...
А плату ви прийміть, бо коли ні,
то я не можу взять од вас роботи.

[Загортає блузу і подає пані Брукл і, тая кладе загорток на стілець].

Брукл і. Ні, пане вчителю, коли вже так,
то я-б вас попросила... Тільки де там!
Се ще дорожче вийде... але що-ж,
я-б може відробила при нагоді...
Річард. А що-ж-би я зробити міг для вас?
З охотою зроблю й без відробітку.
Брукл і. Чи не дали-б мені отсю фігуру?..

[Показує на статую].

Вона-ж, либонь, дарма стоїть у вас?..
Мені-б здалась...
Річард. А вам вона навіщо?
Брукл і. Бо тії пані завжди химерують,
усе їм не потрапиш,—хто-ж їм винен,
як не хотять стояти?
Річард. Ну, так що?
Пробачте, я щось вас не розумію.
В нас мова йшла про статую...
Брукл і. Отож,
бо я-б на неї сукні приміряла,
щоб дам не мучити...
Річард. Що?! Як?! [Німіє, запалений гнівом].

Бруклі [злякано]. Простіть...
Я... я не знала... я не хтіла...
Річард [помалу схаменувшись]. Добре,
нічого вже... Лишіть мене, я хворий...
А гроші ви таки візьміть. Прощайте.

[Бруклі, збентежена, бере гроші, вклоняється, присідаючи, і виходить, зоставивши двері непричинені. Ледве вона вийшла, увіходять троє колоністів: Джонс, О'Патрік і Мак Гарді].

Всі три. Добривечір!
Річард [одвернувся до статуї, щоб сховати свою ще не зовсім ущухлу стурбованість].
Добривечір, панове!
Джонс. Працюєте?
Річард. Та... так...
О'Патрік [дивлячись на статую]. А що се буде?
Се вам замовила якась громада?
Річард. Ніхто не замовляв.
Джонс. Але-ж ви певне
збірастесь продати вашу працю
кудись далеко в церкву католицьку?
Річард. Не думаю, щоб хто її купив.
Мак Гарді. А нащо-ж се ви робите її?
Річард. Сказати правду, сам не знаю нащо.
Мак Гарді. Так, для розривки, значить.
О'Патрік. Що-ж се буде?
Якась свята?
Річард. Як вам сказать? Се—мрія.
О'Патрік. Ну, добре, мрія, але що-ж воно,
до чого ніби?
Річард. Трудно розказати,
до чого власне нам потрібна мрія,

і що вона таке, та певне в світі
ніхто живий без мрії не прожив.
Мак Гарді. Та вже-ж, поки людина молода,
то все їй там якісь верзуться мрії.
О'Патрік. Звичайно, молодощі!..
Річард. Але-ж мрія
не тільки молодим життя красить.
Мак Гарді. Та инше, справді, хоч і сивоусе,
а бавиться, як молодик.
Річард. Ні, мрія
не завжди бавить. Часом то за мрію
річки кріваві люде проливають.
Мак Гарді. Хай Бог хранить такого божевілля!
Річард. Хай Бог хранить, хоч нас не сохранив.
Адже і в нашій Англії веселій
чимало крови пролилось за мрії.
О'Патрік. Хіба-ж таки єпископальна церква,
і десятина, й молитовник—мрії?
Мак Гарді. А „прав петиція“? А „пункти“?
Річард. Мрії!
Мак Гарді. Та бійтесь Бога! Що ви, пане майстре?
О'Патрік. Се й ми по мрії аж за море гнались?
Річард. Так, мрія нас вела за океан,
до неї ми крізь пущі пробивались,
для неї ми терпіли тяжкі злидні.
О'Патрік. Та що-ж воно було за навождення,
по-вашому?
Річард. Свята, велична мрія,
що ніби люде можуть вільні бути...
[Мовчання].

Джонс [відставши давно від розмови, досі з нудьги проходжувався по хаті; тепер, скориставши з перерви, звертається до Річарда].

А я до вас за ділом, пане майстре.
Отсе я, бачите, грунтець купив
та й глинище на ньому, а не знаю,
чи путня глина. Ось, дивіться, грудка,
ви знаєтесь на тому.

Річард [роздивляється глину]. Для скульптури
вона не здатна.

Джонс. Ні, я власне тес...
Мовляв-би на горшки чи не здалась-би.
Ми, пане майстре, хтіли заложити
всі три ганчарську спілку. Ми-б хотіли
начиння вже не просте продавати,
а делікатне. Люде багатіють,
хвалити Бога:—може-б нам сей торг
пішов гаразд. Отсе-ж я маю глину,
він [показує на О'Патріка] хату дасть, а сей
добродій [показує на Мак Гарді]—гроші.
А вас просив-би я зразки ліпити,—
ви чоловік тямущий і бувалий,
набачили усякого начиння
по тих Італіях—там лепський крам!
Так я гадав: як має майстер Річард
знечів'я тут собі ляльки робити...

Річард [схопився з місця, за шапку].
Простіть, панове... час мені до школи...
Чи пак до церкви... я піду... прощайте!
[Виходить раптово].

Джонс. Чи він здурів?

О'Патрік. Образився.

Мак Гарді. Я-ж казав вам,
що він дивак. Не варт було й вдаватись.

Джонс. Чого-ж се він образився?

О'Патрік. За ляльки.
Джонс. Так то йому образа? Оттакої!
Як трошки там людина пожартує...
Мак Гарді. А, він такий, що не приймає жартів.
О'Патрік [дивлячись в вікно].
Дивіться лиш, он майстер коло брами
зустрівся з органістим і магістром...
Щось розмовляють.
Мак Гарді [дивлячись в вікно]. О, либонь сюди
всі троє подались.
Джонс. Ходімо звідси,
мені тепер ніяково з тим майстром.
О'Патрік. Та й справді, що ходім. То люде вчені,
ми не судні з такими розмовляти.
Джонс. Та може хто й судний, се ви даремне,
а тільки часу гаяти не варт.

[Всі троє виходять. Входить магістер і Річард попереду, провадячи загарливо далі розмову. почату ще на дворі. Органіста іде слідом за ним; він спочатку до розмови не вступає, а тільки прислухається або ходить, роздивляючись по хаті. Річард, увійшовши, засунув завісу, що відділяє ванькир від хати].

Магістер. ...Ви, майстре Річарде, дивіться ширше.
Ваш кругозір тісний.
Річард. Магістре, ні.
Ми просто різно дивимось: я вгору,
а ви—навколо себе.
Магістер. Хай-же й так—
хоч се навряд—зробімо паралель:
вам дорогий ваш хист—не сперечаюсь,
чи вартий він того, річ не про се—
вам дорогий ваш хист, мені—наука.

Річард. Запевне.
Магістер. Так. Non dubitandum est.
Ідімо далі: ви в своєму хисті
щаблів найвищих досягли колись...
Річард [з жалем]. Колись!
Магістер [робить рух рукою, ніби вгамовує Річарда].
При диспуті спокій потрібен—
conditio sine qua non.
Річард. Провадьте.
Магістер. Відомо вам, шановний мій колего,
що Universitas мене магістром
іменувала...
Річард. Ще й honoris causa?
Магістер. Nunc prosequor: тепер я вчу лічби,
а ви вчите вокабул італьянських
та анатомії, хоч я—учений,
а ви—артиста.
Річард. Дуже зле для нас.
Магістер. Нехай—для нас, але не для науки
і не для хисту. Люде й покоління—
се тільки кільця в ланцюгу великім
всесвітнього життя, а той ланцюг
порватися не може. Архимед
убитий був рукою невігласа,
не встигши теореми докінчити.
Але за рік, чи може за сторік,
знайшлась рука, що дописать зуміла
ту теорему. І ніхто не скаже,
де діло предка, де потомка праця—
вони злились в єдину теорему.
Річард. Магістре, я відповідати буду
так само прикладом. Один артиста,

на ймення невідомий, хоч славетний,
лишив нам статую без рук. Минули
роки, віки, тисячоліття... Досі
та статуя не має рук. Я бачив
багато проб ті руки доточити—
артисти не послідні їх робили—
і що-ж? До статуї ніщо не йде,
робота поколіннів не злилася.

Органіста [вступає до розмови].
Се тілько значить, що сама скульптура
скінчила вже свій вік. Та й слава Богу!

Річард. Якби се так, то з чого-ж тут радіти?
Якби зо світа геть музика зникла,
я-б не радів.

Органіста. Музика і не зникне.
Маленька пісня, й та живе віки,
зміняється, дрібниться, знов зростає
і з люду в церкву божу переходить.
То християнський хист.

Річард. Хіба скульптура
Христом проклята?

Органіста. Не кажу сього,
але вона вже в християнськім світі,
коли не завертає до поганства,
то тілько бавить.

Річард. Як? То Бонаротті
по вашому робив за-для забави?

Органіста. Не бачив сам я статуй Бонаротті,
і мало хто їх бачить. Тії-ж гімни,
що я тут в церкві граю на органі,
по всьому світі християнськім чутно.

Магістер. Колего, се не доказ.

Органіста. Може й так.
Я не митець на диспути. А тільки
ніхто на світі не живе без пісні,
а статуї для багачів стоять.
Річард. Роса блищить на кождій бадилині,
а діямант на дорогих оздобах;
обоє—божий дар.
Магістер. І се не доказ.
Річард. Я мав сказать: якби той діямант
покласти на розпутті або в церкві,
то кождий-би на нього міг дивитись,
як на росинку.
Органіста. Наша церква вбога,
щоб купувать коштовні діяманти...
Магістер. Колеги, ми відбилися від теми.
Почнім ab ovo і приймім ad hoc
без доказу, що і скульптура вічна.
Можливо, майстре Річарде, що справді,
як скульптор, ви тут перестали жити.
Річард. То чи не краще-б і зовсім умерти?..
Магістер [не зважає, провадить спокійно далі].
Як анатом, ви даєте освіту
молодикам, що може переважать
колись вас таланом, і ваша праця,
марудна і невидна, приготує
розцвіт блискучий хистові в громаді,
коли для того слушний час настане.
Тим способом ви станетесь, колего,
невидним підмурівком храму хисту.
Річард. Гадаєте, що людські душі камінь,
що можна їх на підмурівки класти?
Гадаєте, що тільки людське тіло

боїться смерти, а живій душі
конать не страшно?

МАГІСТЕР. Віра нас навчає,
що в нас душа безсмертна.

РІЧАРД. Ох, магістре!
я в тее вірив, та тепер я бачу,
що можна й душу задавити. Навіть
раніш від тіла.

[Відходить трохи набік і схиляється до лутки вікна, захоплений жалем].

МАГІСТЕР [не дивлячись на РІЧАРДА].
Хто-ж у нас, колего,
тут душу давить? То в чужих краях.
а в нас, в Род-Айленді, не накладають
ярма на душу. Ви скажіть самі,
хіба ви тут яку неволю знали?
Прийшли по волі й живете по волі.

[РІЧАРД здрігається при останніх словах].

ОРГАНІСТА [нишком].
Лишіть його, магістре, він тремтить
немов струна розстроєна. [Голосно]. Магістре,
мені додому час, а там і в церкву,
бо треба репетицію зробити.
Чи разом підемо?

МАГІСТЕР. Ходім, колего.

ОРГАНІСТА. Приходьте, майстре, згодом я заграю
вам Stabat Mater, що колись вам так
сподобалась.

РІЧАРД. Спасибі, тілько я
проситиму, щоб Requiem заграли.

ОРГАНІСТА. Та не журіться, майстре, далебі!

РІЧАРД. Я не журюсь...

Органіста. Ну, прощавайте, майстре!

[Магістер і органіста подають руки Річардові і подаються до дверей].

Магістер [на відході].

А диспут ми колись докінчимо.

[Магістер і органіста виходять. Річард хвилинку стоїть сумний, далі швидко підходить до вікна, одчиняє його і гукає].

Річард. Колего Брайд! Шановний органісто!

Органіста [підходить до вікна].

Що, майстре?

Річард. Чи ви знаєте ту пісню
малесеньку про коника в траві:—
скрипів-рипів, ніхто його не слухав,
а вмер—забули. Там такий і приспів:
„Ой горе-горе, коника забули!“

Органіста. Се-ж проти чого ви мене спитали?

Річард. Ні проти чого, так. Се пісня лепська.

Органіста. Я органіста—не співець. Прощайте!

[Ображений відходить геть].

Річард. Колего Брайд!.. Не слухає... розсердився!
Не хотячи, образив я людину.
Не зрозумів він... Та хіба се вперше,
що тут мене не розуміють люде?
Та й нащо розуміти їм? Вони
мені дали притулок, працю, спокій
і... справді, волю. Хто-ж із того винен,
що в мене в грудях серце неспокійне,
що попалив його якийсь вогонь
до варива та печива нездатний,—
він може-б міг на олтарі великім
палить великі жертви всепалення...
Та де-ж ті олтарі? Я наче бранець,

що на чужій землі шанує Бога,
нікому невідомого в країні...
[Задумується. Потім дивиться в вікно].
Мов примеркає... Тінь лягла від пущі...
Он там дорога стрічкою біліє...
Щось мріє, наче хтось іде чи їде...
Отак і я прийшов сюди колись...
Тяжкий був шлях, не витримав-би Деві ..
[Співає в-півголос]:

„Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
мій Річарде, добрий мій пане?“
— Моя королево, моліться ви Богу,
то легше на серці вам стане.
„Ніч темна на морі, пождіть хоч до рана,
мій Річарде, добрий мій пане“...

[Перестає співати].
Забув слова, а голос пам'ятаю,—
бувало часто батенько співав...
А мати ненавиділа балади...
[Співає]:

„Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
мій Річарде, добрий мій пане?“

[Знов перестає]. Як тут раптово западає вечір...
Чого воно? Бувало так і в пущі...
Ніколи не забуду того шляху...
[Співає]:

„Ніч темна на морі,—пождіть хоч до рана,
мій Річарде“...

[Уриває, приглядається в вікно, далі схоплюється, придивляється пильніше на дорогу].
А справді їде хтось?
Сюди?.. здається... та невже?.. Мій Боже!

Се Джонатан!

[Кидається до дверей, стрівається з Джонатаном, вони падають один одному в обійми].

Мій друже! Джонатане!

[Захожується коло Джонатана, сажає його по-за столом і частує, витягши де-що з шафки їсти й пити].

Сідай-же, брате, відпочинь, приймайся!
Ти ж певне довго проблукав у пущі!

Джонатан. Ні, тепер не дуже,
за стільки часу вторували люде.
Таки-ж минуло вже не мало років,
як ти покинув нас. [Придивляється до Річарда].
А все здається,
ще-б не пора тим рокам стільки срібла
на чорні кучері твої покласти.
Чи то-ж і я змінився так?

Річард [дивиться на Джонатана]. Ти? Ні,
не дуже... Як-же ти сюди заїхав?
Невже се за-для мене?

Джонатан. Так, найбільше,
а то ще й Ріверса я мав одвідать,
до нього й діло є. Він, бач, до нас
прохання слав недавно через люде,
чи не дозволили-б йому вернутись.

Річард. І що-ж?

Джонатан. Дозволено.

Річард. А, так?.. Ну, як-же
там маються твої?

Джонатан. Спасибі, добре.

Річард [з видимим зусиллям і непокоєм].
А... в мене... всі живі?

Джонатан. Живі й здорові.
Вони тобі вітання засилають.
Сестра тебе просила запитати,
чи хтів-би ти до неї повернутись.
Річард. Душа моя до неї рветься завжди.
Джонатан. Ну, то вернись!
Річард. Навіщо ти се кажеш?
Я-ж вигнаний за вироком громади.
Джонатан. Се був не стільки вирок, скільки порив.
Коли-б ти вмів той порив переждати...
Річард. Не вмів...
Джонатан. Не хтів.
Річард. Про се даремна мова.
Джонатан. Та й правда, то минуло вже. Тепер громада вирок той забуть готова.
Річард. Хіба що так... А хто-ж її просив?
Невже сама сестра?
Джонатан. Ні, Крістабель
сльозами серце матері збудила,
і згодилась піти просить громаду
твоя шановна паніматка.
Річард. Боже!
Таки призналася до сина мати...
Джонатан. Вона надіється, що ти ще прийдеш, як блудний син...
Річард. Вона сказала так?
Джонатан. Вона се говорила при громаді.
Річард. Мене взивати блудним привселюдно!..
Джонатан. Громада се ласкаво прийняла.
Сам Годвінсон казав, що коли ти покірно прийдеш, повний каяття

і скрухи серця,—він тобі пробачить,
як і громада.
Річард. Та невже він дума,
що я просив-би вибачення в нього?
Джонатан. Він покаянних слів не зажадає.
Річард. Я маю отже каятися ділом?
Джонатан. Се-ж ясна річ.
Річард. Так, правда, ясна річ.
Джонатан. Я раджу покоритись. Вірь, мій друже,
ти сам-би в тій покорі мир знайшов,
той мир душі, якого ще ніколи
у тебе не було.
Річард. Та вже й не буде!
Джонатан. Колись і я про себе думав так,
аж поки переміг, зломив гординю.
А відколи я сам себе відрікся,
я мир і благодать у серці чую.
Річард. Як я давно таких річей не чув!
Джонатан. Послухай-же тепер! нехай мій голос
волаючим не буде у пустині.
Кажу тобі, волаю і благаю:
скорися, Річарде!
Річард. Не вмію, брате.
Суди Господь між мною й тими людьми!
Не гнеться шия перед Годвінсоном;
не може серце стерпіти неправди,
хоч-би й від матері.
Джонатан. А для сестри?
Річард. Навіщо здався їй покірний Річард?
Хіба на те, щоб у труну покласти?
Джонатан. Покинь ти, Річарде, сі горді речі,
то марний дим, згадай живих людей
Небожа Деві ти любив, як сина.

Річард. Що з ним тепер?
Джонатан. Нічого, добрий хлопець.
Річард. Не ліпить?
Джонатан. Ні, в малярстві став кохатись.
Хотів-би він в Голландію поїхать
з товаришами, трохи підучитись,
та грошей брак. А шкода, бо малює
таки незгірше. Він охоту має
та й кревні не противляться, бо що-ж –
він грішного нічого не малює.
Річард. Що-ж він малює?
Джонатан. Більше все портрети.
Свій власний змалював. От я привіз.
[Виймає невеличкий портрет, намальований на дощечці].
Се він тобі в дарунок посилає.
Річард [придивляється. Голос тремтить].
Мій Деві... Ще покращав... Вус чорніє...
Ті самі очі винозорі, щирі,
та сама искра в погляді. Мій хлопче!
Душі моєї сину дорогий!
Джонатан. Вернись до нього. [Мовчання].
Річард. Нащо-б я вернувся?
Щоб угасити душу молодечу?
Тепер він пам'ятатиме до віку,
що був колись у нього дядько Річард
одважний, вільний і непримиримий,
покірний тільки правді і красі.
Не хочу я той спогад потьмарити,
не хочу я, щоб мій коханий Деві
і молоді товариші його
на мене головою покивали:
„був кінь та з'їздився!“—Се вже найгірше.

Джонатан. Все гордощі. Ти, Річарде, для слави
готов душі спасення загубити.
Річард. Для слави? Де-ж? Яку-ж я маю славу?
Не край ти мого серця!
Джонатан. Вибачай,
я хтів сказать...
Річард. Та що вже говорити!
Ми все сказали, що могли, здається.
Джонатан. Я мав сказать, що крім мене й родини
у тебе ще є приятелі вдома.
Річард. Які-ж се праведники?
Джонатан. Пані Томсон.
Річард. Такої щось не знаю.
Джонатан. Се вдова
по Томсоні, колишня Дженні Кембль
Вона недовго замужем була,
тепер вона вже...
Річард. Годі, не розказуй!
Чи пані Томсон, а чи панна Кембль,
однаково. Не знаю сеї жінки. [Мовчання].
Джонатан. Що-ж я твоїй сестрі скажу про тебе?
Річард. Скажи їй тілько: вороття немає.
Джонатан. І се останнє слово?
Річард. Так, останнє.
[Одвертається].
Джонатан. Ні, Річарде, ти не ховай сих сліз,
я бачу їх. Скажу твоїй сестрі:
він плакав, те говорячи.
Річард [переміг себе]. Як хочеш...
Скажи моєму Деві, щоб конечне
в Голландію поїхав...
[Іде до скрині, виймає з неї гроші і дає їх Джонатанові].

Ось, віддай
йому сі гроші. Мій гіркий зарібок
сей раз нехай не йде на хліб насущний.
Скажи йому: просив твій дядько Річард,
щоб ти артистом був і не корився.

Джонатан. Я гроші передам.

Річард. А слово?

Джонатан. Ні,
то грішне слово.

Річард. Що-ж, не говори!
Мій Деві і без слів все зрозуміє.

[Мовчання. Джонатан ховає гроші].

Джонатан. Я бачу, більш нічого не діждусь.
З тим і піду.

Річард. Куди-ж? Ночуй у мене!

Джонатан. Піду до Ріверса. Бувай здоров!

[Стискають руки. Джонатан подається до дверей].

Джонатан [на відході]. Що матері твоїй сказать?

Річард. Нічого.

[Джонатан виходить. Під час діалогу помалу споночіло. Тепер тільки невиразне зоряне світло трохи освічує хату].

Річард [прислухається, як тихшає хода Джонатана на дворі, далі сідає в кінці стола].

Який я одинокий, Боже правий!
Що-ж,—я досяг, чого хотів,—я вільний.
Розбив усі кайдани свого серця
і серце вкупі з ними. Так, я вільний.
Нема у тьмі ні впину, ні дороги,
нема й мети... До краю доборовся...
Невже тепер, як переміг я все,
мене самого переможе туга?

Ні, те, для чого я всього відрікся,
нехай мене рятує. Искро божа!
Спалила ти мені оселю рідну,
тепер світи для мене на чужині,
багаттям хатнім стань.

[Встає, запалює світло, ставить його на постаменті, відслоняє ванькир, підходить до закритої статуї, бере за покривало, трохи одслоняє його, але спиняється].

Що-ж я хотів
змінить в сій статуї? Над чим робити?
Кінчати? Ні... Наближить до природи?
Взірця нема... Фантазії дать волю?
Не б'є моя фантазія крилами,
бо зламані... [Спускає покривалю]. Чого-ж мовчиш ти, думко?
Рятуй мене!.. Чогось замерло серце...
Втомилось битись?.. Так... І я втомився.

[Сідає на край п'едестала статуї].

А може все була одна мана?
І може то була не искра божа,
а вогник той, що над багном літає
і зводить подорожнього на безвість...
І може всі вони не помилялись,
а тілько я... Я все життя віддав
зрадливому, невдячному кумиру...
В найтяжчий час мене кумир мій зрадив...
Так будь він проклятий!..
Що я сказав!
Та як не гріх було дожить до сього?
Прости мене... Кого се я благаю?
Глухую пустку?.. Як тут страшно, Боже!

[Вибігає з хати. Вибігши, Річард кинув двері

одчиненими; від протягу світло на постаменті блимає, і чорні тіні від статуї, від кістяка і від шкільних лав перебігають по стінах і по підлозі. Хата якусь хвилину порожня. Потім входять магістер і Мессер Антоніо, чоловік поважного віку, має одіж і манери венецького nobile XVII віку].

Антоніо [стає на порозі і здивовано оглядає хату].
Магістре хвальний! Смію запитати,
ви певні в тім, що се його домівка?

Магістер. Тут помилки ніяк не може бути,
шановний мій добродію.

Антоніо. Се дивно...

Магістер. Дозволите вас тута залишити?
Коли вже так ви спішитесь покинуть
Род-Айленд наш...

Антоніо. Я змушений спішитись!

Магістер. То мушу я зібрать громаду нашу,
щоб зараз про гандльові пункти врадить.
Я мушу там з латинського тлумачить,
бо в нас не всі освічені в сій мові.

Антоніо. Безмірну дяку винен я за теє,
магістре найславутніший, що ви
моєї справи прийнялись так пильно.
Коли дорівнює ученість ваша
ввічливості—а в тім нема сумніву---
то ся нова земля пишатись може
великим, дивним світочем науки.

Магістер. Землі нової вченість і ввічливість
не важиться і віддалік рівнятись
до давніх цнот Венеції старої.

Антоніо. Бракує слів, щоб гідно відповісти.
Здаюсь на вашу ласку, мій магістре.

Магістер. Мій пане, я щасливий вам служити.
[Церемонні поклони. Магістер виходить].

Антоніо. Се студія митцева? Ні, се пустка!
Се не подібне до світлиці тої
Рікардо молодого, де, бувало,
і музи й грації єднались любо
Стоїть якась фігура одинока,
мов пам'ятник могильний, а до неї
кістяк сміється реготом безгучним.
Невже й мешканець хати їй під стать?
Се страшно й здумати!..

[На порозі з'являється Річард; побачивши Антоніо, жахається].

Річард. Небесна сило!
Мессер Антоніо... Я стратив розум!
Се привид!

Антоніо. Не жахайтесь, любий друже!
Постарів Тоніо, та ще живий,
ще й хоче торг у вас тут оживити.

Річард [спочатку без слів гаряче вітається з ним].
Шановний друже! Се-ж у мене в хаті
зійшло весело сонце італьянське!

Антоніо. Се в пору, бо таки у вас темненько.

[Річард кидається запалювати більше світла. В одчинене вікно раптом вривається голосний гук органа].

Антоніо. Що се таке? Gloria in excelsis?
Що за музика?

Річард. Тут близенько церква.

Антоніо [прислухається].
Тутешній органіста гарно грає.

Річард. На всю колонію артист єдиний.

Антоніо. Я бачу, ви навчилися покорі,
як справжній пуританин.

Річард. Не покора,
а щира правда. Тут нема артиста
окрім того, що грає там у церкві.
Антоніо. Та ще господаря сієї хати?
Річард. Я тута не артист. Був ганчарем
і муляром, тепер учителюю.
Антоніо. З конечности бере артист роботу,
яку прийдеться. Навіть Аполлон
узявся раз до мулярської праці.
Річард. Якби згубив кітару Аполлон
і стратив голос, мурував-би тілько,
то певне-б звався муляром, не богом.
Антоніо. Гай, гай, маестро! Се-ж ота покора,
що гірша гордощів. Чи я-ж повірю,
щоб справді ви могли згубити в пущах
Нової Англії талан ваш?
Річард. Мій талан?
Ох, як давно не чув я сього слова!
Мессер Антоніо, вам я скажу
те, що й промовить важко... Мій талан
тепер мені здається метеором,
що вже погас. Блиснув він так раптово,
не дав ні світла, ні тепла...
Антоніо. Адже-ж він
всім погляд зчарував, хто тілько бачив
його блискучий лет.
Річард. Та хто-ж те бачив?
Антоніо. Ми, академія, венецький цвіт.
Річарр. Прийшли до мене ви, мов Одиссей,
що викликав з Еребу Ахіллеса
умерлого і розмовляв з марою
про давні справи, про геройські вчинки.

Між мертвим і живим лежав поріг
Еребової брами, а розмова
безкровній тіні жалю завдала,
що аж заплакали погаслі очі...
Academia delle belle arti!
То—инший світ, тепер чужий для мене.
Антоніо. Він міг-би бути вашим. Ви, маестро,
в Італії були-б не метеором.
У нас ви-б стали другим Бонаротті
і дорівняли-б славі Донателла.
Річард. Я пізнаю concetti італьянські.
Антоніо. Се не concetti, ні, не компліменти,
я тілько те кажу, що пам'ять каже,
вона-ж усе те вірно доховала,
що ви колись творили й говорили.
Річард. Що говорив, того вже й не згадаю.
Антоніо. Хто в нашому cenacolo, бувало,
так високо здіймав просвітле чоло,
так весело злотистим кубком брязкав,
так голосно гукав: „Evviva l'arte!"
найголосніш од всіх?
Річард. Те все минуло.
Геть розкотились золотії кубки
і сохне марно добреє вино,
а чоло молодече похилилось
і помарніло.
Антоніо. Що вам не дає
в Італію вернутись, в край щасливий,
де лаври й мірти путь вам устилали?
Річард. І там були не тілько лаври й мірти,—
були ще й інквізиції декрети.
Ви чей-же пам'ятаєте?

Антоніо. Не бійтесь,
тепер часи змінились.
Річард [сумно]. Так, змінились.
Не буде ні декретів, а-ні лаврів.
Антоніо. Така розмова і сумна й даремна.
Ви краще покажіть мені роботу,—
не вірю я, щоб не було її.
Хоч-би артисту руки відрубали,
він все-таки творить не перестане.
Річард. Нема чого показувать багато.
Хіба оце... [Ідє й розкриває статую].
Ви в нас, шановний друже,
були з давен „над хистами суддя".
Тепер од вас я вироку чекаю.
Не знаєте, як дорогий для мене
і присуд ваш, і кожне ваше слово!
Так, мов я досі був десь у пустині,
де й голосу людського не чував,
а тут одразу чую рідну мову.
Хіба-ж вона не буде дорогою,
хоч-би у ній почув я смертний вирок?
Антоніо. Про смертні вироки нема і речі.
Nunc delectandum est.
[Довго і уважно дивиться на статую. Річард тривожно стежить за його поглядом].
Скажіть, маестро,
коли ви почали отсей утвір?
Річард. Коли почав? Не знаю, як сказати:
в Венеції з'явилась перша думка.
Я вже тоді робив маленькі проби,
бо скрізь мені отся ідея мріла,
де-б я не був. Колись в Масачузеті
зробив я статую... її нема.

Антоніо. А де-ж вона?
Річард. Велика ласка буде
не вимагать відповіді на се.
Антоніо. А се ви хутко маєте скінчити?
Річард. Раніше, мабуть, путь моя скінчиться.
Антоніо. Се буде шкода. Статуя хороша.
Хоч, як то кажуть, трохи tormentata.
Річард. Не диво... Сам я вимучений вкрай.
Антоніо. Так не беріте слів моїх, маестро.
Я, друже, сим сказать не хтів, що вам
вже справді сили творчої бракує,
а тілько те, що ви дали над нею
запанувати розмислу, що видно
вагання в сьому творові... [Замовкає, шукаючи виразу своїй думці].
Річард. Мессер,
не жалуйте: я не прошу пощади.
Антоніо [намагаючись сховати ніяковість].
Та вам у ній нема й потреби, друже.
Се-ж критика, а критика звичайно
ускіплива, часами-то й над міру...
Пригадую, ви тільки що казали,
що мали проб чимало. Я хотів-би
їх порівнять до статуї сієї.
Річард [іде і достає з шафи маленьку фігурку воскову].
Отсе одна зосталася від них,
і ту я виніс, наче тіло друга,
убитого в останнім бойовиську.
Антоніо [придивляється до фігурки; обличчя його хутко приймає екстатичний вираз].
Маестро! Слухайте! Та се-ж перлина!
Се-ж гріх—таке од світа заховати!

Ви—пуританин, ви зросли на текстах,
а притчу про таланти і забули.
Річард. Шановний друже, я ту притчу знаю,
аж надто взнав...
нтоніо. Наймення Аполлона
і всіх Камен! Скажіть мені, маестро,
коли ви утворили сю перлину?
ард. Та ще в Венеції. Я потім трохи
переробив обличчя їй.
Антоніо. Здається,
сей ваш утвір скидається з фігури
на Каролінv д'Орсі.
Річард. Може бути.
Антоніо. Не дарма-ж то чужинець геніальний
до італьянки залицявся!
Річард. Ні,
ви помиляєтесь. Не залицявся.
Релігії краси при ній я вчився.
Якісь зальоти я вважав-би просто
за профанацію.
Антоніо. Сама сіньйора
[становить тим часом фігурку на стіл коло себе]
десь не такої думки про зальоти,—
у неї завжди троє cicisbei
крім чоловіка.
Річард. Замужем вона?
Антоніо. Давно. За тим гладким, багатим Фьяскі.
Річард. Вона й тепер так ідеально гарна?
Антоніо. Тримається незгірш. Хоч, звісно, літа.
Річард. Мессер Антоніо, навіщо ви
мені се розказали?
Антоніо. Любий друже!
Нехай вас не вража мій розповідок,

оте, що я вам розказав—життя,
а се, що тут мене чарує—
[показує на фігурку] мрія.
Життя і мрія в згоді не бувають
і вічно боряться, хоч миру прагнуть.
А в скутку боротьби—життя минає,
а мрія зостається. Се-ж то й значить:
Pereat mundus, fiat ars! [Показує на девіз, виписаний на п'едесталі фігурки].
[Річард не відповідає на се і задумується].

Антоніо [бере Річарда за руку]. Маестро!
Як другу, як артисту, раджу вам,
прошу і заклинаю вашим хистом:
верніться бо в Італію! Я певен,
там оживуть і мрії ваші й слава,
і розцвіте талан під нашим небом.
Мій корабель до вашої послуги
з господарем його. [Кладе собі руку до серця і вклоняється Річардові].

Річард. Спасибі, друже,
хоч я прийнять не можу призволення;
пробачте ви мені і зрозумійте.
Хоч ясне ваше сонце італьянське,—
осліплого воно не просвітить,
а сльози викличе з очей незрячих.
Тепер—вже пізно. Як мені вернутись
в той край, де бачили мене колись
у розцвіті, де всі колись на мене
великії надії покладали?
Що-ж я там покажу? Чим похвалюся?
Так я почав [показує на фігурку] і ось, як я скінчив!
[Показує на статую].

Ні, після сього вже не воскресають!
Ви кличете мене на корабель?
Ні, друже, не беріть з собою трупа,
се, кажуть мореходці, не годиться...
[Гірко усміхається].

Чоловік [увіходить].
Шановний пане! Може ваша ласка
до збору в дім громадський завітати,
щоб діло завершити.

Антоніо. Зараз буду! [Чоловік виходить]
Я мушу йти, а там час і в дорогу,—
я вже давно по Новім Світі їзжу,
а до Старого путь назад чимала—
баритися не можна мореходцям.
Так що-ж, маестро?

Річард. Тяжко знов казати
те, що не легко вимовить і раз...
Вклоніться там Венеції від мене
і скульпторам, хто з них ще не забув
товариша. Сіньйорі Кароліні
перекажіть, як зайде річ про мене,
привіт мій вдячний і глибоку шану.
З усіх людей, яких я знав на світі,
вона мені в житті дала найбільше,—
вона дала мені найкращу мрію.
Хай Бог її благословить за те!
А вам, шановний друже, щира дяка
за вашу приязнь.

Антоніо. Шкода, що вона
не придалась ні на що вам, мій друже!
[Стискають руки, Антоніо подається йти].

Річард. Мессер Антоніо!

Антоніо. Що, любий друже?

Річард [дає йому фігурку].

Візьміть сю „мрію“, хай вона іде
в святу країну, що її зродила.
Не хочу я загинути з душею.
Візьміть її, постановіть її
там, де колись мене квітчали лавром,
і всім скажіть: „се Річарда душа“!

[Антоніо бере поважно, мов релігіозно, фігурку до рук. Мовчазні поклони. Антоніо виходить].

Річард [сам].

Душа моя за океан полине,
а я зостануся бездушним тілом,
серед костей, з потворою сією
мертворожденною. [До статуї]. Яка бридка!
Ненавижу тебе! Горить лице
від сорому, що показав тебе!..
Так згинь-же, проклята, зо мною вкупі!
Не хочу я себе переживати!
Хай згине все і сліду не лишиться!

[Замахується, щоб скинути статую з п'єдесталу, але спускає руки].

Ні, не здіймається рука на тебе,
дитя моєї розпачі і туги.
І жаль мені тебе, так тяжко жаль,
мов батькові нещасного дитяти,
що вічною калікою вродилось...
Сей твір мій бронзи й мармору не діжде.
Не пережить йому свого творця.
Не встигну сам я в землю обернутись,
як висохне і розпадеться глина.
Нехай стоїть до часу... Ну, а я?

Готовий заповіт — чого ще ждати?
Пора-б у вічну путь...
[Чутно орган, грає Requiem].
Таки згадав
моє прохання добрий мій колега,
заграв і Requiem. Я буду вдячний,
уважно слухатиму...
[Сідає коло вікна і слухає].
Грізні гуки...
вони віщують вічну муку в пеклі...
я в ньому вже й тепер... О!.. відгук раю?
Він обіцяє вічний спокій... спокій
та й годі... Я колись не хтів спокою...
Тепер я чую, сила в мене гине,
як сей акорд... Я не могтиму жити
єдиним хлібом... От могутній грім!
То сурма янгола! То поклик з неба!..
Коли-ж мене покличе янгол смерти?
Я чую, вже його недовго ждати...

АДВОКАТ МАРТІЯН

Драматична поема

АДВОКАТ МАРТІЯН

Драматична поема

ДІЯЧІ:

Адвокат Мартіян Емілій.
Аврелія — його дочка.
Валент — його син.
Альбіна — його сестра.
Люцілла — її дочка, Мартіянова небога.
Констанцій — писар у Мартіяна.
Брат Ізоґен — значний християнин, належний до кліру.
Ардент — молодий християнин.
Мім — німий раб.
Германець — воротар.
Центуріон вігілів.
Сторожа, сусідки.

Діється в місті Путеолях при Неапольській затоці, в домі Мартіяновім, в III ст. по р. х.

I.

Перистиль (хатній дворик) у Мартіяновій оселі, оточений критою колонадою, простого, навіть суворого стилю, і кімнатами, що виходять дверима на ту колонаду; з одного боку кімнати побудовано на два поверхи, на горішній ведуть вузенькі сходи. Дворик посипано піском і засаджено де-не-де тривкими ростинами, здебільша аґавами; подекуди стоять прості лавки з сірого каменя. Посередині круглий ставок без квіток і покрас; коло нього великий соняшний дзиґар і менший водяний (клепсидра), там же стовп з почепленою на ньому мідяною дошкою, клевцем і великою ліхтарнею на гаку. В глибині перистиля вузька брама з кватиркою в одній половинці і з фірткою в другій. Коли брама відчиняється, видко хороший морський краєвид. — Напереді, з одного боку до перистиля притикає чималий Мартіяновий таблін (кімната для роботи), теж дуже простий, без покрас, заставлений полицями і кошиками, де лежать у великому порядку кодекси, таблиці, сувої і зшитки пергамену і всякі знадоби до писання. В табліні тільки задня стіна мурована, а дві бічні заміняються завісами, що можуть розсуватись. Дія відбувається рівночасно і в табліні і в перистилі. — Констанцій, дуже скромного вигляду молодик, наготовляє в табліні все до роботи; розкладає документи різні на столику, присуває до столика крісло з скамничкою під ноги і складаний дзиґлик, вигладжує навоскувані таблиці і загострює стила (палічку до писання). — Мім, німий раб, стирає порох з соняшного дзиґара, придивляється, де стоїть на ньому тінь, потім раптом б'є клевцем по мідяній дошці, сильно, різко, мов на ґвалт, але сам при тому має дуже спокійне обличчя, немов пробуває в найглибшій тиші. — Збоку, з проходу, що по-за табліном, виходить Мартіян, чоловік поважного, але ще не старого віку, торкає Міма за плече, всміхається і подає рукою знак, що годі калатати. Мім спиняється, відходить набік і, взявши граблі, розрівнює пісок по-між аґавами. Мартіян увіходить у таблін.

Мартіян. Здоров, Констанцію.
Констанцій. Здоров, патроне.

Мартіян. Мій вірний Мім як доля невмолимий,
за ним уже роботи не проспати.
(Сідає на кріслі).
Ти роздивився, що в нас на черзі?
Константцій. Так, маємо тепера тую справу
про конфіскату ґрунту, що належить
тутешній церкві.
Мартіян. Добре. Я вже де-що
налагодив для оборони важне,
а ти там по законах пошукай,
як довго погребове товариство
задержує свої права на землю,
що зайняло колись під кладовище,
хоч потім перестало там ховати.

(Константцій дістає з полиці кодекс, сідає на дзиґлик і переглядає параграфи. Мартіян бере один із сувоїв, що на столі і читає уважно).

Константцій (несміло, не підводячи голови).
Патроне, єсть одна приватна справа.
Мартіян. Чия?
Константцій. Твоя.
Мартіян. Яка ж? Не розумію.
Константцій. Твоя жона...
Мартіян (шорстко). Не маю я жони.
Константцій. Пробач... я хтів сказати, є відомість,
що Туллія вже позов учинила
у суд про половину всіх маєтків, —
се ніби-то належить їй від тебе
після розлуки шлюбу.
Мартіян (видимо вражений, але панує над собою).
Що ж, нехай.
Константцій. Ти не доручиш розпитать докладно?
Мартіян. Суд сповістить про все, як буде кликать.
Константцій. Я чув, що в неї є в суді зарука,
бо муж її...
Мартіян (сухо). Мені се нецікаво. —
Ти вже знайшов параграф?
Константцій. Ще, патроне.

(Обидва мовчки читають. — Тим часом за брамою якийсь глухий гомін голосів, потім він стихає. Одчиняється брама, воротар германець, увійшовши крізь неї з вулиці в перистиль, подає Мімові якусь табличку і показує йому знаками, щоб комусь передати на горішній поверх. Мім бере табличку і подається з нею до табліна. Воротар пробує його затримати, але він дивиться на нього люто і крутить головою. Воротар махає рукою і йде знов за браму. — Мім увіходить у таблін і подає Мартіянові табличку, а сам стає на порозі).

Мартіян. Се що таке? Від кого і до кого?
Немає напису. (Читає). «Я жду тебе
у кожду пору дня чи навіть ночі.
Ти будеш, як в раю. Цілую міцно
тебе — так, як люблю». (Здвигає плечима).
Не розумію!
(Усміхаючись).
Констанцію, а може се до тебе?
То вибачай за помилку. (Подає йому табличку).

Констанцій (не беручи). Ні, ні,
сього не може бути, запевняю!

Мартіян. Чого ж ти так сахаєшся? Цедула
гречненько зложена й не без вогню.

(Знаками питає Міма, де він узяв таблицю. Той показує на браму і повторяє ті рухи, що робив йому воротар).

Мартіян (уже досадливо).
Щось неподобне!
(Махає Мімові рукою, той виходить).

Констанцій. Певне жарт якийсь.

Мартіян. Тепер же в нас не першого апріля!
(Виходячи в перистиль, з порога до Констанція).
Ти вільний поки-що. Покличу потім.
(Констанцій з кодексом виходить з табліну праворуч).

Мартіян (гукає, підвівши голову вгору).
Аврелію!

Аврелія (озивається з горішньої кімнати).
Я йду!

(Збігає по східцях вділ до батька. Аврелія молоденька, вродлива дівчина, в голосі і в рухах є щось нервове, рвачке).

Мартіян. Скажи, ти знаєш,
хто се писав? (Показує їй табличку).
Аврелія (бистро глянувши). А!
(Вихоплює табличку, ховає в своїй одежі і подається бігти назад).
Мартіян. Стій!
(Аврелія спиняється).
Почім ти знаєш,
що то до тебе?.. Напису ж немає.
Аврелія. Я думала... я... дійсне... я не знаю...
Мартіян (суворо). Дивую, дочко, що́ тебе призводить
поводитися так, мов ти зросла
невільницею десь у гінекею.
Якісь таємні листи... хтось тебе
одважується кликать на стрівання
«у всяку пору дня чи навіть ночі»!..
Чому ж не може він прийти сюди
і чесно попросить руки твоєї?
Чи сам він тямить, що того не гідний?
(Аврелія мовчить).
Ну! Говори ж!
Аврелія. Та то зовсім не «він»...
Мартіян. Як? Що таке?.. Не впору ти жартуєш.
Аврелія. Я не жартую... Се... писала мама.
Мартіян (як громом пораженний).
Що ти говориш?!.. Ох, яка ж безличність!
Аврелія. Не говори про маму так! Яка ж тут
«безличність», що вона мене кохає?
І я її люблю! Авже ж, люблю!
Вона мене до себе жити кличе,
і я-б давно пішла до неї жити,
якби я не була так непростимо,
ганебно боязка!
(Порив її розрішається плачем).
Мартіян. Тепер я бачу,
яку страшну я помилку зробив,
ховаючи від тебе всі провини
твоєї матери супроти мене.

Аврелія (перестає плакати, спокійніше).
То все одно. Мені вас не судити.
Нехай вона супротив тебе й винна.
мені ж вона нічим не завинила.
Мартіян. Вона тебе покинула малою.
Аврелія. Вона покинуть мусіла сей дім,
а що лишаюсь я в ньому аж досі,
то з того винен ти.
Мартіян (гнівно). Опам'ятайся!
Я винен, що ти маєш рідну хату,
а не живеш з вітчимової ласки?
По-твоєму, то се винá?
Аврелія. Я, тату,
мовчатиму, щоб не гнівить тебе.
Мартіян. Тепер твоє мовчання не поможе.
Ти завдала мені тяжку зневагу.
Договорімось краще вже до краю.
Як ти мій дім так прагнеш проміняти
на дім вітчимовий...
Аврелія. А що ж такого?
Якби я вийшла заміж, — не зміняла-б
я твого дому на оселю свекра?
Чи й то було б зневагою тобі?
Мартіян. В тім є ріжниця.
Аврелія. Жадної не бачу.
Була б ріжниця, якби всі дівчата
йшли заміж по любови. Хто ж не знає,
що віддаються часто лиш для того,
щоб вирватися з батьківського дому?
Мені страшніший нелюб, ніж вітчим,
але й для мене, тату, рідна хата
в темницю обернулась...
Мартіян. Справді, дочко?
Аврелія. Що ж, тату, придивись, як я живу:
самотня цілий день, і навіть слуги —
як не глухонімі, то чужомовні.
Ти їх таких навмисне добираєш,
аби не наслухали й не плескали,

аби ніхто не знав, що в тебе в домі
звичаї християнські...

Мартіян. Ти ж бо знаєш,
що мушу я таїтись.

Аврелія. Так, я знаю,
але хіба мені від того легше?
Ти певне справді мусів заховати
мене за мурами від християнок,
щоб я в товаришок не набиралась
палкого духу, щоб необережно
не зрадила себе й тебе як-небудь.
Якби ж я з ідолянками зійшлася,
було б тобі ще більше не до мисли.
От я й живу неначе у пустині.

(З гірким сміхом).

Для повної подібности — наш двір
піском посипано та колючками
засаджено! Зовсім пустиня!

Мартіян (лагідно). Доню,
що можу я тобі на се сказати?
Хіба лиш те, що є в громаді нашій
чимало гарних, молодих дівчаток,
що добровільно так живуть, як ти,
зрікаючись веселощів, пишноти.

Аврелія. Вони живуть так для живої віри,
а я для мертвої так гинуть мушу.

Мартіян (вжахнувся).
Для мертвої? Ти щось страшне сказала...
Хіба ти вже... не віриш у Христа?!

Аврелія (сумно). Я вірю, тільки віра тая мертва.

Мартіян. Як розуміть тебе? Се щось несвітське!

Аврелія. Бо й я до світа не належу, батьку,
ні до надземного, ні до земного.

Мартіян. Авреліє! Та ти ж мене вбиваєш
речами сими!

Аврелія. Я замовкну, тату.

(Похиляється, сумно-покірливо опустивши руки).

Мартіян. Ні, донечко, ні, не мовчи, благаю!
Скажи мені, признайся, хай я знаю
недугу твого духу! Може якось
її ще можна вигоїти.
Аврелія. Трудно...
Чим має жити тая віра, тату?
Вона ж, як той наш Мім, глухоніма,
і тільки має стежити, як тихо
пересувається життя, мов тінь
на сонячнім дзиґарі. Я ж не смію
одвідувати в'язнів чи служити
убогим, як оті дівчата роблять,
що ти спогадував.
Мартіян. На тії кошти,
що мав би я потратити, щоб двір сей
тобі вже не пустинею здавався,
я помагаю потаємки вбогим.
Ти в'язнів не одвідуєш на те,
щоб я їх міг з темниці визволяти,
боронячи їх справ, як адвокат,
неначе б то до віри непричетний,—
я через те довір'я маю в суддів.
Аврелія. Те все робити міг би ти й без мене
ще й краще. Навіть ту непишну одіж,
що я ношу, віддав-би на убогих,
якби я вмерла... (Нервово). О, далеко більше
я помогла б тобі, коли б умерла!
Мартіян. Не заслужив я слів таких від тебе.
Се просто марнота й дрібна досада
в тобі говорять. Як «непишна одіж»
тебе так журить,—можу справить кращу.
Аврелія. Мені не треба кращої одежі—
для кого й нащо мала б я вбиратись?
Мартіян. Ти так говориш, наче ідолянка.
Чого ж «для кого й нащо»? Отже хутко
Великдень в нас, те радіснеє свято,
коли й убогі дбають про убрання.
Аврелія. Вони до церкви ходять, межи люди.

Мартіян. Чи ми святкуємо про людське око?
Се ж тільки ідоляни уважають,
що свято в тім, щоб оргії прилюдні
справляти з галасом, а християни
і в затишку шанують Боже свято.
Аврелія. Не знаю, може се і грішна думка,
але як ми святкуємо отак,
замкнувшись від усіх, в той час як инші
єднаються для радощів у гурт,—
мені здається, наче ми вигнанці,
що й Бог до нас не признається в небі,
як ми не признаємось до нього
перед людьми.
Мартіян. Колись і я так думав,
але й громада наша й сам єпископ
мене запевнили, що більше значить
для церкви ся моя таємна служба,
ніж якби я пішов хоч і на смерть.
Аврелія. Я не кажу про тебе, лиш про себе.
Мартіян. Хіба не можеш ти Христа любити
таємною та щирою любов'ю?
Аврелія. Моя любов, так як і віра, мертва.
Мартіян. Авреліє! Знов сі страшні слова.
Аврелія. Страшніше те, що криється за ними...

(Після павзи).

Ти пам'ятаєш, тату, те Різдво,
як ти мені розповідав уперше
про нарождення Бога в Віфлеємі?
Мартіян. Авже-ж, хіба-ж я міг-бй те забути?
Я хтів би знов побачити те світло,
що сяло у твоїх дитячих очах,
почути тес радісне тремтіння,
що й я від тебе переймав тоді,
як ти сиділа на руках у мене.
Аврелія (мрійливо).
Я довго, довго в тую ніч не спала...
Я марила про Божес дитятко,

що в світ прийшло при співах ангелиних,
при лєнім промені зорі нової.
У думці я до нього шлях верстала
з трьома царями і несла дари,
та мира, злота й ладану замало
мені для Сина Божого здавалось.
Я пурпуром вергеп йому встеляла,
вибірні квіти сипала у ясла,
в серпанки що-найтонші угортала,
і забавки робила з самоцвітів.

Мартіян. Безгрішні у дитини сії мрії,
але в дорослої вони подібні
до ідолянства.

Аврелія. О, не бійся, батьку!
вони давно погасли... ще тоді,
як ти другого ранку мовив нишком:
«Дитинко, ти не говори нікому
про те, що я розказував учора»...
Я тільки часом з гіркістю в душі
спогадувала їх, як на одправі
убогій хатній тут стояла. «Боже!—
я думала,—такі мої дари!..»

Мартіян. Христос пишнот від нас не вимагає.

Аврелія. А все-таки я чула, що в церквах
є малювання і величні співи,
але мені заказано те все.
Я тільки безборонно бачу в вікна
на вулицях весь ідолянський культ:
веселі сатурналії, поважні
теорії [1] жерців, похід весталок,
і думаю: «ся віра неправдива,
але чому в ній стілько є краси,
а наша правда так убого вбрана?»
Від сих думок любов моя вмирає...

Мартіян. Авреліє! Коли ти християнка,
то вищую красу повинна тямить,
ніж ту, що ідоляни утворили.

[1] Теорії — релігійні процесії.

Аврелія. Не бачу я її навколо себе!..
Ні, правда, раз я бачила її,
та ти сказав, що для мене теє...
Мартіян. Що саме?
Аврелія. Раз колись я в цирк пішла
ще з мамою... Ти гнівався на неї...
Мартіян. Бо знав, що призвела її до того
пуста цікавість. А тобі ще й шкода
була з того — ти цілу ніч горіла,
маячила, жахалася, кричала...
Аврелія. А все-таки то був єдиний раз,
що я побачила на власні очі
ту вищую красу, таку живу,
таку страшну...
Мартіян. Ти ще й тепер тремтиш
від спогаду самого. Непотрібно
було тебе туди водити!
Аврелія. Може...
Навіщо справді бачити було,
як дівчина, вродлива, молоденька,
у білих шатах стала на арені,
мов розцвіла на полі золотому
лілея біла? Нащо я те чула,
як арфою еоловою ніжно
вона там заспівала: «Алілуя!»
Ой, нащо, нащо я тоді той пурпур
живий угляділа?.. Я розумію,
чому тоді ті люди як безумні
з амфітеатру кинулись на круг, волаючи:
«ми християни!..»

(Голос її істерично здіймається).

Мартіян. Тихше,
вгамуйся, доню.
Аврелія (нервово сміючись). Що? Почують люди
на вулиці, як ми тут, зачинившись,
уголос признаємось до Христа?
Мартіян. Я мушу замикатись.

Авреліа. Так, я знаю.
І ти б хотів, щоб я вуста замкнула,
а тільки серцем богові молилась?
Чи так?
Мартіян (тихо, упокорено).
Так, доню.
Авреліа. Ну, то знай-же, батьку
що я не можу так. Бо щоб мовчати,
то треба все забуть. Коли ж я мушу
забути те, що бачила там в цирку,
то мушу я піти від тебе пріч.
Мартіян. Для чого ж, донечко?
Авреліа. Тоді забуду
лілею білу, як сама розквітну
трояндою, нехай і не святою,
зате розкішною! Щоб я забула
арену золоту — хай злототкані
простеляться під ноги килими.
Нехай заглушить гучний грім музики
луну святу еолової арфи.
Я з думки викину кривавий пурпур,
як обів'ють мене шовки червоні,
як цвіт юнацтва буде, мов безумний,
мені волати: «ми твої раби!»
Мартіян (з жахом дивиться на неї).
Авреліє! Де ти взяла сі мрії?
Авреліа. Від матери.
Мартіян. Вона тебе навчала?..
Авреліа. Вона мені се в кров передала,
бо я її дитина.
Мартіян. Не моя?
Авреліа. Ти сам мене позбавив свого спадку.
Уста замкнувши, ти замкнув і серце,
і я не хочу більше прислухатись,
що там в ньому, як у темниці, стогне,
нехай умре і стогін... Відпусти
мене до матері.
Мартіян. Чи ти гадаєш,

що там вітчим тебе нарядить зараз
у злото й пурпур?
Аврелія. Мама говорила,
що незабаром припадуть їй гроші
чималі звідкись.
Мартіян. Ти не знаєш, відки?
Аврелія. Я не питала. Все одно для мене.
Мартіян. Вона від мене хоче відсудити
маєтку половину.
Аврелія (прикро здивована). Справді так?
Мартіян. Вона й тебе либонь для того кличе,
щоб мати більше права до маєтку.
Аврелія. Сього не говори! Не буду й слухать!..
Що мати хоче відсудить маєток,
се негаразд... А втім... як добре зважить...
се може й дійсно матері належить.
Мартіян (різко).
Ти дійсно добре зважила!
Аврелія. Що ж, батьку,
все ж мати віддала тобі самому
життя молодшу, кращу половину.
Мартіян. Стидайся! По-якому ти говориш?
То се ти думаєш, що так і слід
життя своє частками продавати
за гроші то одному, то другому?
Іди! Ти справді не моя дитина!
Аврелія (і собі розпалившись).
Так! не твоя! Не хочу буть твоєю!
Твоєю бути — се віддати значить
і молодість, і душу, і красу,
замкнутися і зникнути од світа,
а що за тес мати? Рабську долю,
нудне, безглузде, сіре животіння.
Мартіян. Але за гроші можна б ще терпіти?
Чи так, по-твоєму?
Аврелія. Я вже сказала
все, як — по-моєму, і більш нічого
не маю говорити.

(Повертається йти, але спиняється на ході).

Мати завтра
збирається в Єгипет, бо вітчим
від цезаря туди легатом їде.
Якщо сьогодні я прийду до неї,
вона мене в Александрію візьме,
і там я буду жити, як царівна
єгипетська!

Мартіян. Дочкою Клеопатри?

(Аврелія мовчки метнула на батька погляд повний ненависти і швидко подалась по сходах нагору).

Мартіян (кинувся було за нею, але спинився).
Ні... Що я їй скажу?..

(Знесилений сідає на камінну лавку).

Як се негідно,
як низько вийшло! Нащо я се мовив?

(З кімнати, що в глибині перистиля, виходить Валент, молодий хлопець, подібний до Мартіяна не тільки вродою, але й рухами, хоча не має стільки стриманости і влади над собою, як батько).

Мартіян. Ой, сину, сину,
якби ти знав, яке у мене горе!

Валент. Я чув з кімнати вашу всю розмову.

Мартіян. І що ж?

Валент. Сестра де в чому слушність має.

Мартіян. Так?..

Валент (лагідно, але рішучо).
Звісно, по-жіночому вона
невтримливо з тобою говорила,
та й їй далась нелегко та розмова.
Аврелію я розумію. Сам я
себе тут наче зайвим почуваю.
Та й справді, батьку,—нащо ми тобі?

Мартіян. Ти не питав би так, якби мав діти.

Валент. Я знаю, ти нас любиш. Ми тебе,
повір, теж любимо.

Мартіян. Твоя сестра
того не доказала.

Валент. Що робити?
Обоє ми не винні, що не маєш
собі ти з нас ні помочі, ні втіхи.
Ми в тебе в домі тільки бути смієм,
а жити нам не можна, щоб не стати
для тебе каменями спотикання
на трудному шляху. То чи не краще,
якби зовсім нас тута не було?
Коли ти любиш нас, тобі самому
повинно бути тяжко, що для тебе
ми так марнуєм молоде життя.
Мартіян. Чому ти, сину, кажеш «ми»? Хай справді
не вмів я виховать сестри твоєї,
але ж тебе я виховав інакше:
ти був у школі, маєш товариство,
я від людей тебе не заховав.
Валент. То, батеньку, ще гірше. Се не знає
Аврелія, як часом тяжко в людях,
а то б не нарікала на «пустиню»...
У школі — тож були щоденні муки,
тортури справжні! Школярі у нас
всі на «римлян» і «християн» ділились,
зчиняли раз-у-раз сперечки, звади,
два табори були непримиренні,
як на війні. Мене ж і ті, і другі
«межівірком» дражнили, та й тепера
молодики так само називають
за те, що я — з твого наказу, батьку,—
здаюсь байдужим до змагань за віру.
Між ідолян і християн одмінком
холодним та оспалим я блукаю...
Ніхто не знає, що в мені кипить!
Мартіян. Господь, мій синку, знає все таємне.
Він дасть тобі заплату.
Валент. За що, батьку?
Чим прислужився я до слави Бога?
Чим сам собі я славу заслужив?
Мартіян. Де ти навчився славолюбства?

Валент. В тебе.
У мене дух займався, як я слухав
про вхід Господній у Єрусалим,
коли юрба народу незчисленна
«осанна Сину Божому!» кричала,
і віття ліс над нею колихався.
Се-ж був тріюмф!
Мартіян. Та не найбільший, сину.
Мовчазно терплячи наругу й муки,
Син Божий звеличав вінець терновий
над всі вінці земні. То був тріюмф.
Валент. І той ще не найбільший. Там, на небі,
сів Божий Син праворуч край Отця,
а в судний день, при сурмах ангелиних,
появить славу другого пришестя...
Мартіян (побожно).
Так сподіваємось. Але ж, Валенте,
належить слава Богові — не людям.
Валент. Павло апостол, батьку, був людина,
проте ж він славен був по всіх світах.
Ареопаг, філософи премудрі
чоло клонили перед ним. Народи
всіх мов перейняли його імення.
Церкви — то світачі його. Ох, батьку,
я за таке життя стерпів би все!
Мартіян. Не всім те дано.
Валент. Знаю я, що слава
святая не судилася мені,
бо сина-проповідника не сміє
у себе мати Мартіян Емілій.
Мартіян. Син адвоката може прилучитись
до діла батька. Звісно, се завдання
не так величне...
Валент. Я твого завдання
не зневажаю, та мене не ваблять
закони й коментарії на їх.
Та й справи християнські не що-дня ж бо
трапляються.

Мартіян. За се хвалімо Бога!
Валент. Та й... Я з тобою буду щирий, батьку...
Такої слави, як твоя, для мене
було б не досить. Був я у суді,
тоді, як ти там промовляв. Дивую,
як міг ти говорити! Не зійшов ти
ще й на трибуну, а вже там стояла
клепсидра, той холодний часомір,
що краплею по краплі, невблаганно,
відмірює тобі той час короткий,
що вділено для оборони правди.
Мартіян. Так що-ж, Валенте? Світачам небесним,
і тим порядок дано й певний час,
коли і скільки їм світить на землю.
Я до порядку звик. Хіба промова
моя була невдала?
Валент. Ні. Здається,
промова та була з найкращих саме.
І що ж? Кому ти розсипав ті перли
ясного розуму? Якісь діди,
засушені в пергаменах, шукали
параграфів по кодексах в той час,
як ти вдавався до душі та серця!
Мартіян. Та судді й мусять пильнувать законів.
Я більше удавався з тим до люду,
а люд, здається, не байдужий був.
Валент. Юрба плескала не тоді, як справді
ставав ти на верхівлі свого хисту,
а як спускався до низин утертих.
Я червонів при тих аплодисментах.
Мартіян. Хіба вже завжди так?
Валент. Та хоч би й ні,
то все ж, я батьку, вражений за тебе.
Останній проповідник з передмістя
яскравішу, живішу славу має,
ніж ти, найперший в місті адвокат!
Я б не стерпів такого!
Мартіян. Слухай сину,

чи слава ж є — найбільша нагорода?
Чи ж найпочесніше у світі — лавр?
Шанобний дуб, оливна гілка миру,
свячена пальма — чи ж не рівноправні
вони славутнім лаврам?

Валент. Може бути.
Та — що кому належить. Он сестра
волить як не лілею, то троянду.
А я волію — лавр. Такий я вдався.
Я пробував усі, мені приступні,
шляхи до слави. Вірші, проза, драма,
наука — все те зрадило. Не маю
я до письменства хисту. Чин живий,
або живе слово — се талан мій,
я син оратора таки недарма!
Та досі скрізь цвілим і сірим муром
ставала на дорозі обережність.
Я не проламувався через мур,
шануючи твоє завдання, батьку,
але тепер знайшов я кружну стежку,
що вже тобі шляху не переріже...

Мартіян. Яку ж то саме?

Валент. Я вступлю до війська.

Мартіян. Ісусе Христе!..

Валент. Що ж ти так жахнувся?
Чи мало християн у війську служить?

Мартіян. Але ж вони там служать по неволі,
а ти по волі мав би лити кров,
носити цезарські орли, приймати
з нечистих рук вінці!

Валент. Бо чисті руки
вінців не мають для таких, як я.
Я людських душ не смію боронити
від князя тьми, то буду проганяти
хоч темні орди варварів північних.
Піду туди, де бій кипить найдужче,
а там уже ніхто не запитає
мене про віру. Там — аби одвага

та добрий меч; а се у мене буде.
Сьогодні запишуся в легіон.

Мартіян. Сьогодні?..

Валент. Що ж уводитись? Навіщо?
Когорта має вирушити завтра.
У мене все готове.

Мартіян. Сину! сину!

Констанцій (увіходить).
Пробач, патроне, що тебе турбую.
Брат Ізоґен прийшов у пильній справі.

Мартіян. Проси в таблін. (Констанцій виходить).
Я ще, Валенте, потім
поговорю з тобою. Будь же дома.

Валент. Якусь годину можу ще побути.

(Іде через перистиль у свою кімнату. Мартіян іде в таблін і стрічає там Ізоґена, старого, поважного, спокійно-суворого чоловіка).

Ізоґен. Мир, брате мій.

Мартіян. Мир і тобі.

(Показує Ізоґенові на крісло, той сідає, Мартіян — проти нього на дзиґлику).

Ізоґен (придивляючись до Мартіяна). Чого се
ти наче горем битий?

Мартіян. Ох, мій брате,
у мене діти гинуть!

Ізоґен. Що ж їм сталось?
Я ж бачив їх здоровими недавно.

Мартіян. Вони не тілом хворі, тілько духом.
Я трачу їх обох. Моя дочка
іде до матері, а син до війська.
Обом погибель певна.

Ізоґен. Що ти кажеш!
Та нащо ж ти пускаєш їх на згубу?
Ти ж батько їм — ужий своєї влади!

Мартіян. Не смію, брате. Говорив я з ними,
не як маючий владу, а як той,
що в глибині душі провину чує.

Ізоґен. Яку ж провину?
Мартіян. Я, мов ідолянин,
дітей своїх на жертву рокував,
я положив їх на вогонь повільний —
тепер вони конають.
(Замовкає в тяжкому смутку).
Ізоґен. Мартіяне,
ще не зовсім тебе я зрозумів,
а то б я може дав якусь пораду.
Мартіян (з раптовим поривом надії схопив Ізоґена за руку).
Дай, брате, дай пораду! Поможи
мені моїх дітей порятувати!
З любови до Христа рятуй нас, брате!
Ізоґен. Аби я відав, як, невже не хтів би?
Мартіян. Проси єпископа, щоб він дозволив
моїх дітей до церкви привести.
Я сам проситиму, а ти піддерж.
Ізоґен. Тепер не час.
Мартіян. Ой, брате! Я не можу
хвилини тратити!
Ізоґен. І ми не можем.
Єпископа закинуто в темницю.
Мартіян. Коли?!
Ізоґен. Сьогодні. Завтра буде суд.
Мартіян. Та як же так зненацька?
Ізоґен. Ти ж бо знаєш,
що знов уже такі часи настали,
коли для християн закон — не батько,
а злий вітчим. Я саме ж і прийшов
тебе просити, щоб на завтра конче
приготував ти оборону.
Мартіян. Трудно.
Короткий час. Я ще й не знаю справи.
Ізоґен. Я тут приніс тобі усе належне
до сього діла. Роздивись і зваж,
чи можна що зробити.

(Подає Мартіянові сувій пергаменів. Той уважно роздивляє їх. — Тим часом Аврелія збігає швидко та обережно вділ і

подається до брами. На середині перистилю спиняється і подається до табліна, але, уперто труснувши головою, завертається знов до брами. По дорозі зриває листок агави, колеться, але, стримавши стогін болю, ховає листок під своє покривало і, не оглядаючись, вибігає крізь фіртку за браму).

Мартіян (розглянувши пергамени). Дуже трудно,
але можливо, з помочею Бога.
(Зважливо). Так, брате, докладу всії снаги,
всю ніч до ранку буду працювати,
і все зроблю, що тільки в людській силі.
Але тепер вділи мені годину.
Дозволь покликати моїх дітей,
сам розпитай їх про науку віри —
я їх учив, як наш канон велить —
і сього ж вечора, коли достойні,
введи їх у громаду.

Ізоґен. Ні, не можу.
Як раз тепер повинен ти стояти
при всій повазі в очах ідолян.

Мартіян. Та сам же я до церкви не вступаю!

Ізоґен. Ти думаєш — ніхто не буде знати,
чиїх дітей я в церкву приведу?
Тож сяя звістка, наче блискавиця,
все місто облетить! Як тільки вийдеш
ти на трибуну, — громом загуркоче
в юрбі: «у нього діти — християни!»
Тоді вже й слова не дадуть промовить.
А де ж тепер ми знайдем оборонця?
Ти знаєш сам, що другого немає.
До інших тут у місті ми не можем
удатися — вони не християни —
та й хист їх не дорівнює твоєму,
а посилати в Рим — короткий час.
Крім того, ти ж і в Римі силу маєш,
є в тебе друзі при дворі й в сенаті.
Хто здатен помогти нам окрім тебе?

Мартіян. Але ж подумай, брате, я ж людина,
я ж батько! Як же можу я покинуть
своїх дітей у тьмі надвірній гинуть?

Ізоґен. Та ти-ж їх просвітив христовим словом.
Мартіян. Зерно зродило плід занадто буйний,
упавши на добірну цілину, —
як не зібрать його, то він поляже
і зогниє. Прийнявши слово, діти
запрагли діла. Сам ти знаєш, брате,
що як нема погожої води
вгасити спрагу, то людина мусить
хоч з брудної калюжі, та напитись
або умерти. Діти в мене, брате,
не літеплої вдачі. Їх Господь
не викинув би з уст. Моя дочка
святою мрією горіти здатна, —
з таких бувають мучениці, брате.
Мій син одважної, твердої вдачі, —
незгірший був-би з нього проповідник.
Ізоґен. Се може бути. Тільки ж наша церква
тепер не тим держиться, чим давніше.
Під час пороґу, звісно, ллється кров
і рветься крик, але той час минувсл.
Тепера церква мусить кров цадити
і в молоко її перетворяти,
і рівним голосом, як мудра ненька,
розважно говориги. Наш єпископ
не раз наказує дівчатам нашим
не рватися до мученських вінців,
а тихим послухом служити богу.
Та й проповідників у нас — не брак.
Тебе не можуть замінити діти.
Ти в нас тепер немов наріжний камінь,
ти здержуєш усю будову нашу,
хоч сам невидний; а як ти схибнешся,
впаде нам стовп, розвалиться наш дім,
єпископа засудять на вигнання,
церковні добра конфіскують. Чим же
тіла і душі наші будуть жити?
Наш ворог тямить, чим держиться церква, —
і вже не важить на овець, лиш цілить

у пастирів, щоб розточить отару;
з лиця землі він не змітає вірних,
а землю вириває їм з-під ніг.
Ти знаєш, — проти сього не поможе
ні проливання крови на арені,
ні проповіді грім. (Мовчання).
Хто знає, може
ще й шкода від твоїх дітей була б...

Мартіян (вражений). Чому?

Ізоґен. Тепера з молодими трудно.
Мов коні-неуки рвуть поводи
і не хотять ніяк ходити в шорах.
Була в нас вчора буря на зібранню:
єпископ вилучив Ардента з церкви.

Мартіян. Ардента?! Чи ж то може бути? За що?

Ізоґен. Все за непослух. Ти запевне чув,
що там, на конфіскованій місцині,
де наша церковця мала стояла,
уряджено для цезарського культу
олтар і статую.

Мартіян. Так, я се знаю.

Ізоґен. Ардент наважив статую розбити.

Мартіян. Ой, Господи! За се — страшенна кара!

Ізоґен. Він кари не боїться. Нам же страшно,
що він напасть на християн спровадить.
Весь клір просив, щоб не робив того.
Ти знаєш же його запеклу вдачу.

Мартіян. Такий його покійний батько був —
«Орканом» ми його прозвали в школі, —
але палкий мій друг своєму сину
і щире серце в спадок полишив.
Аж не зміщається мені у думці,
щоб церква одцуралася Ардента...

Ізоґен. Немає ради іншої, хіба,
що він од заміру свого відступить.
Та мало сподіваючись на те,
я поки-що вже виготовив листи,
де звістку подаю про вилучення,

щоб розіслать по всіх церквах, урядах,
громадських і державних установах,
в той самий день, як він сповнить свій замір.
До тебе ж я з проханням удаюся
від себе і від кліру: не приймайся
ні в якім разі боронить Ардента,
якби його поставлено на суд.
Ще краще — ти зовсім не признавайся
до нього перед людьми. Мов не знаєш.

Мартіян. Але ж Ардентів батько був мій друг
і поручив його моїй опіці,
як умирав.

Ізоґен. Формально ти не був
опікуном. В твій дім Ардент не вхожий.
Ти легко можеш осторонь стояти,
як тільки схочеш. Ти повинен, брате,
послухать нас, коли ти раб Христовий
і церкви-матері слухняний син. (Мовчання).

Мартіян (в тяжкому роздумі).
Чи ж не над людську силу сії жертви? —
Зректися друга... допустить свідомо
своїх дітей загинути з душею...
Чи хто з людей коли чинив таке?

Ізоґен. Коли той друг тобі оселю спалить,
невже й тоді він все ще буде другом?
Хіба під час облоги не буває,
що й батько дітям брами не відчинить
і їх не пустить в поле до криниці,
щоб ворога до міста не впустити,
хоч би від спраги діти погибали?

Мартіян. Ох, брате мій! Тут душі, душі гинуть!

Ізоґен. Ти Богові їх душі доручи, —
він може врятувать в рові левинім
і в огняній печі.

(Мартіян мовчки тяжко зідхає і схиляє голову).

Ізоґен (після мовчання). То як-же, брате?
Єпископа ти будеш боронити?

Мартіян (упалим голосом, наче байдуже).
Авже-ж, про се не може буть питання.
Ізоґен (устає). То я не буду відбирати часу.
Зостанься з миром, брате.
Мартіян. В мирі йди.
(Коли Ізоґен вийшов, Мартіян, одхиливши завісу, озивається):
Валенте!
(Валент увіходить в таблін і стає перед батьком. Той мовчки дивиться в землю, не зводячи на сина очей. Мовчання).
Валент. Що ти мав казати, батьку?
Мартіян. Я мав надію, що знайду пораду...
Валент. Яку?
Мартіян. Просив я брата Ізоґена
ввести вас у громаду.
Валент (радісно). Ти просив?
О! батеньку! (Цілує батькові руку).
Мартіян. Не тішся, мій Валенте, —
брат Ізоґен не хоче.
Валент. Ми сами
до церкви підем, аби ти дозволив.
Мартіян. Не прийме церква.
Валент. Ізоґен хіба
в'язати й розрішати має владу?
Мартіян. Він добре знає, що бажано кліру.
Валент (спалахнувши). Коли бажає клір гасити душі,
то ми посвідчим се при всій громаді!
Нехай громада судить межи нами!
Я їм скажу промову. Ти побачиш —
я імени твого не осоромлю!
Мартіян. Ні, сину, не чини руїни в церкві,
інакше — я даремно жив на світі.
Валент. Се ж, батьку, рабство духа!
Мартіян. Ні, Валенте,
не з послуху сліпого я прошу
тебе скоритися братерській волі.
Брат Ізоґен довів так безперечно
потребу жертви, що і сам я мусів
схилити голову.

Валент. Чи він злякав
тебе новим гоненням?
Мартіян. Сину, вір,
я ні свого життя не ощаджав би,
ні вас, того життя найкращих квітів,
якби я знав, що то послужить вірі.
Але шляхи Господні — таємничі,
хто може їх збагнути? Може треба
і Господу рабів глухонімих...
Валент (сумно). Тим маю я потішитись.
Мартіян. Мій сину,
потішся тим, що ти ще молодий, —
коли Господь мене до себе візьме,
ти будеш вільний...
Валент. Може є сини,
що їх ся думка тішить, — я не з тих.
(Мовчання).
Я, батьку, вже з тобою попрощаюсь.
Благослови мене. (Схиляється перед батьком).
Мартіян (насилу владаючи собою). Поклич сестру.
я хочу і її благословити.
Валент (тихо). Вона пішла.
Мартіян. Пішла?! Не попрощавшись!
(Закриває тогою обличчя).
Валент (ще тихше).
Ти плачеш, батьку?
Мартіян (одкривається). Я хотів би плакать,
але не вмію.
Валент (падає на коліна перед батьком).
Батеньку, прости!
Я бачу, ми тобі розбили серце!
Мартіян (підводить його).
Я більше винен. Я розбив вам душу.
Нехай вас Бог помилує усіх!

(Мовчазне прощання. Валент виходить через перистиль за браму, втираючи сльози. Мартіян, одхиливши завісу в таблині, проводить його поглядом).

II.

Те саме місце і той самий день, тільки трохи пізніше. Мартіян працює в табліні сам. Часом погляд його блукає в просторі і затуманюється тяжкою думою, але він міцним зусиллям волі примушує себе до роботи і похиляється над пергаменами. За брамою чутно гомін голосів, спочатку тихий, де-далі гучніший. Потім проривається тоненький, тремтячий, але гострий від тривоги дівочий голосок: «Ой, мамо! я боюся! Що ж се буде? Куди се ми заїхали?» Другий, спокійніший і глухіший жіночий голос відзивається: «Стривай». Слідом за сим за брамою чутно стукіт, що зараз-же мов не своєю силою, обривається. Мартіян, почувши голоси, насторожився, виглянув з табліну, пішов до брами повз Міма, нахиленого над клепсидрою, і відсунув у брамі кватирку.

Мартіян (глянувши в кватирку на вулицю).
Альбіно! Сестро!

(Одчиняє миттю фіртку і вибігає за ворота. Чутно гомін радісного вітання. За хвилину воротар-германець відчиняє браму і киває на Міма, потім удвох з ним уносять в перистиль легеньку лектику (ноші з наметом і з запонами, на чотирьох ніжках, як ліжко). В лектиці сидить, одхилившись на подушки, Люцілла, тоненьке, дуже хворовите дівча-підліток. За лектикою йде поруч з Мартіяном Альбіна, ще не стара, але дуже бліда, з сивуватим волоссям і сумними, втомленими очима. — По знаку Мартіяна слуги становлять лектику недалеко від ставка, вносять речі новоприбулих у кімнати, в глибину оселі; Мім там у кімнатах зостається, а воротар вертається за браму і зачиняє її за собою).

Альбіна. Що се, Мартіяне,
який чудний у тебе воротар? —
не то — не відчиняє, навіть стукать
у браму не дає.
Люцілла. Та ще й кричить
по-варварськи, аж я перелякалась!

Мартіян. Германець він, по-нашому не вміє.
А не пускав тому, що я гостей
ніколи не пускаю в час роботи,
і не люблю, щоб стукались, кліенти ж
крізь сіни входять.

(Мартіян з Альбіною сідають на лаві недалеко від лектики, але не поруч із нею).

Люцілла. Дядечку, а де
Аврелія?
Мартіян (нахилився, наче щось підняти).
Немає дома.
Люцілла. Шкода!
Я так хотіла бачити сестричку!
Альбіна. Та ще побачиш, певне ж ненадовго
вона пішла. (До Мартіяна). Таж правда?
Мартіян. Я не знаю.
Альбіна. А ми, сюди йдучи, там під горою
молодика зострілн, так подібний
до тебе! Може то був твій Валент?
Мартіян. Запевне.
Альбіна. От, якби напевне знала,
то я б його затримала, а так
не зважилась.
Люцілла (до Март.). А братік хутко прийде?
Мартіян. Не думаю.
Альбіна (глянувши на брата, нишком до нього).
Ти мов би щось...
Мартіян (теж нишком). Нічого.
Нехай я потім...
Люцілла. Дядечку, скажи,
сьогодні день щасливий?
Мартіян. Тим щасливий,
що ви приїхали.
Люцілла. Ні, ти не знаєш...
Я все боюсь, коли б не був феральний.
Альбіна. Та ні-бо, доню, я ж тобі казала.
Люцілла. Ми, дядечку, три кораблі впустили

в Александрії — все в феральні дні
вони відходили.

Альбіна. Ну, і впустили,
погожі дні, на морі нас хитало.

Люцілла. Дарма! Зате доїхали живі,
а то ще хто зна, як було б!

Мартіян (нишком). Альбіно,
чи то вона у тебе ідолянка?

Альбіна (теж тихо).
Крий Боже, то вона через недугу
така слабенька духом.

Люцілла. Мамо! Дядьку!
Що ви шепочетесь? Кажіть по правді —
феральний день?

Альбіна. Та де ж там!

Люцілла. Календар!
Ой, дайте календар!..

(Болізно кривиться і хапається за серце).

Альбіна (в тривозі кидається до неї).
Дай, Мартіяне,
прошу тебе. Ось зараз, зараз, доню!

(Мартіян іде в таблін і виносить звідти календар — мармуровий кубик з написаним на ньому календарним текстом у три стовпці на кожному боці).

Люцілла (переглянувши одну шпальту).
Так, правда, день Венери... Слава Богу!

(Заспокоєна, одхиляється на подушки, але зараз же знов тривожиться і починає щось шукати).

Де, мамо, булла?

Альбіна (виймає з мішечка, що коло пояса, невеличкий медальйон на стрічечці). Ось!

(Хоче знов сховати).

Люцілла. Ні, дай сюди,
ти ще загубиш.

(Бере буллу і чіпляє собі на шию).

Мартіян. Що ж таке в тій буллі?

Люцілла. Там камінець, — «гадюче око» зветься, —
жрець Ескулапа дав у Сіракузах,
там мама в храм ходила.
Мартіян (до Альбіни). Правда, сестро?
Альбіна (непомітно для Люцілли зробила знак Мартіянові, що ні).
Та мусіла вже... Що ж ти з нею зробиш?
Люцілла. А в храм Лібітіними вдвох підем,
як відпочину. Мама от не хоче,
а там на кораблі казала жінка,
що просто як рукою здійме слабість.
Мартіян. Ти в мене й так попрацюшся, Люцілло.
Альбіна. Отсе ж я й привезла її до тебе
на пóправку. Єгипетська весна
їй завжди шкодить; той гарячий вітер —
то чисте пекло.
Люцілла. Тут як у раю —
так легко дихати...
(Глибоко дише, втішно усміхаючись).
Альбіна (теж усміхається). От бачиш, доню, —
казала-ж я, що добре в дядька буде!

(Мім приходить, бачить, що сонячний дзиґар вже весь покритий тінню, і здіймає клевця, щоб ударити в дошку, але Мартіян робить йому знак, що не треба, і показує рукою на браму. Мім, покинувши клевця, відчиняє фіртку, торкає воротаря і показує йому на бічний прохід у дворі, той увіходить у двір, зачиняє фіртку, засуває важким засовом браму і йде собі праворуч через двір у бічний прохід. Мім вертається і наливає кухликом воду в клепсидру).

Люцілла (тривожно мацає в себе на грудях і шукає навколо. З одчаєм).
Ой, мамо, лихо! Я згубила рибку[1].
Альбіна. Як, донечко? Вона-ж була на шиї.
Люцілла. Шнурочок певне перервався...
(Ламає руки і здіймає їх угору). Боже!

[1] Рибка — відома первохристиянська емблема; вона повстала з сього: грецьке слово ἰχθύς (риба) складається з початкових літер грецьких слів, що означають — «Ісус Христос Син Божий Спаситель».

Прости мене! Прости!.. Ой, мамо, мамо!
Навіщо я тебе в той храм послала!
Господь прогнівався за Ескулапа
і рибку одібрав, бо він не хоче,
щоб я, нечиста, знак Христовий мала.
Ох, мамочко, тепер-же я умру!..
Ой, нащо-ж ти пішла до Ескулапа!..

(Альбіна безпомічно дивиться на Мартіяна).

Мартіян (нишком до Альбіни).
Скажи, що не ходила.

Альбіна (так само, хитаючи головою). Гірше буде.

Люцілла (раптом завважає у Міма в руках свою рибку. Радісно). Дай, дай сюди! Ти де її знайшов?

(Мім не рушиться, спокійно роздивляючи майстерно зроблену рибку).

Дай, то моя! (До Мартіяна раздражнено).
Чому се він не слуха?
Він варвар теж?

Мартіян. Ні, він глухонімий.

(Бере од Міма рибку і подає Люціллі, вона втішно притискає рибку до серця і цілує її).

Люцілла (глянувши на Міма).
То він страшний!

Мартіян. Ні, чим же він страшний?
Він добрий і покірливий, він буде
тебе носити на руках, як схочеш.

(На миґах питає Міма, чи буде він носити Люціллу на руках. Мім потакує головою і всміхається привітно Люціллі. Вона теж усміхається).

Люцілла (до Мартіяна).
Звели йому, щоб відчинив ворота.
Здається, з сього боку видко море,—
я подивлюсь...

Мартіян. Там вулиця, дитинко;
там ходять люди, будуть заглядати.

Люцілла (злякано). А ти боїшся? Певне тута люди
камінням кидають у християн?
(До матері). Щоб ти мені ніколи не ходила

на вулицю! І в церкву не пущу.
І щоб ніякі люди не ховались
у нас в кімнаті! Чуєш? Я не хочу!
А то заслабну гірше та й умру!

Альбіна. Нехай Господь боронить! Не тривожся.
Куди ж я тут піду? Кого сховаю?
Я ж не знайома тут ні з ким.

Люцілла. У церкві
пізнаєшся одразу з усіма.

(До Мартіяна, нервово, де-далі все більше бентежачись).

Ти, дядечку, не знаєш... то давно ще,
як я була маленька... все мій татко
ходив до церкви та й ходив... і люди
у нас ховалися... А раз вночі...
прийшла сторожа, тих людей забрала...
і татка з ними... І в темницю татка
замкнули... мучили... пекли залізом...
а потім... до стовпа його прибили
і... і...

(Задихається, хапається за груди, стогне).

Альбіна (кидається до неї). Люціллочко!

Люцілла. Води! Води!

(Мім по знаку Мартіяна подає їй води).

Люцілла (напившись і полежавши тихо, до матері).
То ти не підеш?

Альбіна. Не піду дитинко,
нікуди не піду, з тобою буду.

Люцілла. А люди? Може дядько їх ховає?

Мартіян Ні, в мене не ховається ніхто.
І ти не бійся, нас ніхто не займе.
Мене тут поважають.

Люцілла (зідхає з полегкістю). О, се добре!

(Закриває очі).

Якби хоч рік пожити так спокійно, —
я б видужала, мамо.

Мартіян. Дай-то, Боже?
Не рік живи, а хоч і до заміжжя.

Люцілла. Який ти добрий, дядечку... Щаслива
Аврелія! У неї татко є...

(В голосі її бренять сльози).

Альбіна (до Мартіяна).
Дозволиш занести її в кімнату?
Вже вечорію.

Мартіян. Певна річ. Там досі
прибрали вже й вечерю зготували.
Ви будете вечеряти в кімнаті
чи у триклінії?

Альбіна. Вже ж там, де ти.

Мартіян. Я не вечеряю. А ще до того
роботу наглу маю. Ось я зараз
скажу, щоб занесли Люціллу.

Люцілла. Ні!
Сама піду.

Альбіна. Тобі ж се трудно, доню.

Люцілла. Сама піду! Бо се поганий знак,
щоб на руках несли в нову домівку.

Альбіна. Се хто ж тобі сказав?

Люцілла. Сама я знаю, —
бо так уносять тілько в шлюбну хату,
або в гробницю.

Альбіна. Бог з тобою, люба!

Мартіян. Як ти вже віриш в тії забобони,
то думай, що як-раз ти вийдеш заміж,
гостюючи у мене.

Люцілла. Ні, не те.
Бо в християн не вносять в шлюбну хату,
то тілько в ідолян, — я ж християнка.

Мартіян. То не повинна вірить в забобони.

Люцілла (уперто).
Я все таки сама піду.

(Вилазить з лектики, Альбіна їй помагає. Вилізши і зробивши кілька кроків, Люцілла спиняється і скрикує).

Ой, Боже!

Альбіна. Що? Що тобі?

Люцілла. А нащо ж я далася
внести у браму? (Стогне і хлипає).
Альбіна. Тож нічого, доню,
тож тільки в перистиль, у двір, не в хату.
Люцілла (спокійніше, але неймовірно).
Ти справді так гадаєш?
Альбіна. Вже ж, єдина!
І не гадаю, а напевне знаю:
в Єгипті зветься домом все обійстя,
а тута перистиль — то ще не дім.

(Виводить дочку, стиха розважаючи, бічним проходом у дальші кімнати. Мартіян, провівши Альбіну і Люцілу, зараз вертається і дає Мімові на миґах розпорядок, щоб подав гостям вечерю, а сам іде в таблін працювати, але, завваживши, що там уже не видко, а в лямпі нема олію, виходить знову перистиль. Поки Мім вештається, почерез перистиль носячи вечерю гостям з кухні в дальші кімнати, Мартіян в ті хвилини, коли зостається сам, заходить в кімнати своїх дітей; з Авреліїної кімнати виносить стрічку і квітку лілеї, з Валентової якісь таблички, несе їх, прикриваючи тогою, і ховає в табліні в скриньку).

Альбіна (підходить до завіси в табліні. В руках у неї мисочка с якоюсь стравою і чарка з вином).
Я завважаю, Мартіяне? Вибач, —
я на хвилинку. Чи нема у тебе
з алое ліків?
Мартіян. Та, здається, єсть.
Нехай — запалять світло — пошукаю.

(Виходить і, перейнявши Міма, показує йому, щоб засвітив світло. Той приносить олію, наливає в лямпу Мартіянову і в ліхтарню коло клепсидри, потім приносить запалену скіпку і засвічує світло в табліні і в перистилі. Мартіян з Альбіною тим часом розмовляють).

Мартіян (угледівши в Альбіни страву й вино).
Се що? ти принесла мені вечерю?
Альбіна (ніяково, поставивши принесене на лавку).
Та... Се Люцілла конче напосілась,
щоб я твоїм пенатам віднесла.
Мартіян. Я ж не держу ні олтаря, ні статуй.
Альбіна. Я їй казала те — не хоче слухать.

«Ти, каже, тільки в атріюм постав,—
вони вже знайдуть».

Мартіян. Як то сумно, сестро!
Твоя і Фестова дочка — шанує
не Бога справжнього, а ті привидця!

Альбіна. Вона шанує Бога і боїться,
але у неї страх, ні, просто жах
перед усім, що їй здається грізним
чи таємним... Се — лихо, Мартіяне,
палюча, люта рана в мене в серці,
те марновірство! Але що ж я вдію?
Ти ж бачив сам... Є матері, що можуть
сами своїх дітей на смерть віддати
за віру, але я... Ти, Мартіяне,
либонь мене осудиш?

Мартіян. Ні, Альбіно,
я не суджу нікого.

Альбіна. Їм вже легше,
тим матерям — їх діти раз конають,
раз терплять муку, а моя — щоденно...

Мартіян. І відколи ж се так?

Альбіна. Від смерти Феста.
Сім літ уже караємось отак.
Вона то й народилась дуже квола,
бо я тоді таке життя тривожне
провадила... Мені здається часом,
що я таки проти Люцілли винна, —
я кидала те хворе немовлятко
для служби вірі, я його труїла
своїм перегорілим молоком.
Ой, я її струїла ще в утробі
своєю кров'ю, що горіла палом
надземних поривань!.. Але вже потім,
як батько їй умер, сконавши в муках,
мені здалося — Господи, прости! —
що вже моя родина заплатила
кривавий довг. Я більше не могла
те сиротятко мучити... Ой, брате!

не думай тільки, що душа моя
на тому заспокоїлась, ой де-ж там!
Моя душа в довічную неволю
попалася, але, на жаль, не вмерла...

Мартіян. Чому «в довічну»? Ти ще можеш, сестро,
дістатися на волю.

Альбіна. Як умру?

Мартіян. Та ні, ще тут, на сьому світі.

Альбіна. Брате,
як можеш ти мене сим потішати?
я маю прагнути дитині смерти?!

Мартіян. Не смерти, лиш одужання. Люцілла
одужає, за когось піде заміж,
а ти сама тоді знов будеш вільна.

(Альбіна тяжко зідхає, безнадійно махнувши рукою).

Альбіна. Дай Боже, Мартіяне, щоб ніколи
ти не зазнав такого лиха з дітьми!..

Мартіян (глухо). Я може гірше знаю.

Альбіна. Що ти кажеш?!

Мартіян. Ти для дитини занедбала віру,
я ж навпаки.

Альбіна. Ти видалив дітей
за ідолянство з дому?

Мартіян. Християни
у мене діти, але тяжко їм
в такому домі, де не тяжко жити
хіба глухонімому.

Альбіна. Не збагну я...

Мартіян. Ти можеш обіцяти з легким серцем
своїй дочці до церкви не ходити,
поки ви тут гостюєте, бо й сам я
до церкви не ходжу.

Альбіна. Ти відречений?!

Мартіян. Ні, гірше — потайний. І так я мушу.
Така громадська воля. Сих кайданів
душа моя не скине, поки в тілі.

(Мовчання. Альбіна стискає братові руку).

Голос Люцілли (здалека).
Ну, мамо! Де ти?
Альбіна (відзивається). Зараз, зараз, доню!
(Заспішившись). Дай ліки, Мартіяне, я піду.

(Мартіян виносить з таблину слоїчок, Альбіна бере і йде до дочки. — Мартіян віддає Мімові страву й вино, що принесла Альбіна, і дає знак винести геть. Мім виходить. — Повна тиша. В перистилі світло з ліхтарні вже бореться з темрявою, що напливає з кутків. В таблині Мартіян сидить, похилившись над працею. — Раптом чутно нагляй тривожний стукіт у браму. Мартіян зривається і біжить до брами).

Мартіян (ще на ході).
Хто там?
Голос за брамою. Се я — Ардент... сховай мене!

(Мартіян одсуває кватирку в фіртці. Крізь кватирку, при мінливій смузі світла з ліхтарні, видко бліде, спотворне, скривавлене обличчя Ардента)

Мартіян. Що сталося?
Ардент. Я статую розбив.
(Мартіян сплескує руками).
Вони побачили... женуться... пробі,
сховай мене!
Мартіян. Не можу я. Не смію.
Тут лікар близько, забіжи до нього;—
йому се безпечніше, та й тобі.
Ардент. Я не дійду... Я весь зіхожу кров'ю...
побитий... скаменований... На Бога!
Рятуй мене! Згадай Христові рани!
Мартіян. Не смію, сину.
Ардент. Так, я син тобі!
Мій батько доручив мене...

(Спиняється, прислухається, здалека чутно рев юрби і тупотіння її ніг).

Ой, швидше
пусти мене!
Констанцій (вибігає з своєї кімнати, що зараз коло брами). Патроне, я сховаю
Ардента в себе в хаті.

Мартіян. Ні, не можна.
Твоя кімната в мене в домі.
Констанцій. Пробі!
Патроне, він сконає під порогом!
Пущу його! Дивитися не сила!
Вони ж його уб'ють, розірвуть, стопчуть!

(Мартіян мовчки удержує його за руку, щоб не відсував засови. Констанцій силкується визволити руку, пориваючись до брами).

Ардент. Пусти мене!
Мартіян. Не можу я пустити.
Ардент. Господь тебе не пустить в царство Боже!
Будь проклятий! Пілат!!

(Зникає з кватирки. Рев юрби ближче).

Мартіян (випускає Констанція). Ардепте! Сину!

(Береться сам до засова, щоб відчиняти, але сильний стукіт скількох кулаків у браму вражає його і він спиняється).

Мартіян (тремтячим голосом).
Хто стукає?
Скілька голосів. Сторожа і народ!
Мартіян (намагаючись опанувати собою).
Чого вам треба?
Один грубий голос. Ти сховав злочинця!
Мартіян. Якого?
Той самий голос. Сам ти знаєш! Одчиняй!
Альбіна (вибігає).
Що тут таке?
Мартіян. Йди, сестро, до Люцілли,
я може якось одверну біду. (Альбіна виходить).
Мартіян (вже твердо).
Не мушу я нікому відчиняти
крім слуг закона.
Голос. То пусти сторожу.
Мартіян. А хто мені запевнить, що юрба
не набіжить у дім?
Голос. Центуріон
міських вігілів.
Мартіян. Ти?

Голос. Так, я.

(Той-же голос промовляє до юрби). Гей, люди!
Не йдіть за нами. Краще пошукайте,
чи не побіг він вулицею далі.

(Згодом до Мартіяна).

Тепер безпечно відчиняй.

(Мартіян одчиняє. Сторожа входить у перистиль, попереду центуріон).

Мартіян (до центуріона). Прошу вас,
без галасу чиніть повинність вашу, —
у мене в хаті хворі.

(Сторожа розходиться по кімнатах навколо перистиля, обшукує таблін, заходить ліворуч в помешкання для рабів і з лівого проходу виводять Міма й воротаря. Инші вігіли задержують Констанція).

Центуріон (показуючи на задержаних). Мартіяне!
Се хто такі?

Мартіян. Сі два — мої раби,
а сей — мій писар.

Центуріон (до сторожі). З їх ніхто не схожий
з утікачем?

Де-хто з сторожі. Та де ж там! — той побитий,
весь у крові, та й постать в нього инша.

(Центуріон махає сторожі рукою, зловлених випускають. Центуріон подається до проходу праворуч. Мартіян його переймає).

Мартіян. Я вас просив би лиш в одну кімнату
не входити, бо саме там недужа.

Центуріон. Ну, знаєм тих недужих! (До сторожі).
Скрізь шукайте!

(Сторожа йде в прохід, одтіснивши Мартіяна набік, так що він не встигає пробитись наперед. — За хвилину чутно проникливий крик. Люцілла в білій нічній туніці з широкими рукавами вибігає в перистиль, за нею стривожена Альбіна, Мартіян поспішає за ними).

Альбіна. Куди ти, доненько?

Люцілла (метушиться). Де нам сховатись?

(Натрапляє на лектику і влазить туди).

Ховайся, мамо! Лізь сюди, до мене!

Альбіна. Та нащо ж?
Люцілла. Заберe тебе сторожа!
Альбіна. То не сторожа... то... (Стиха до брата).
Ой, Мартіяне,
що їй сказати?
Мартіян. То... до сина гості...
легіонери...
Люцілла (здавленим голосом). Ні! Неправда! Ні!
(Чутно брязкіт зброї, сторожа вертається в перистиль. Люцілла поспішно засувається завісами).
Центуріон. А тут ви скрізь шукали?
Один вігіл. Скрізь.
(Люцілла видає глухий стогін. Центуріон підбігає до лектики).
Центуріон. А хто тут?
Альбіна (хапає його за руку).
Молю! благаю! Не дивись!
Центуріон. Я мушу.
Розсуває завіси і заглядає в лектику. Люцілла з хрипким криком підводиться і зараз же падає зомліла).
Центуріон (до Альбіни, трохи збентежений).
Прости, матроно, я не знав...
(У браму знов стукають)
Голос за брамою. Стороже!
Знайшли його! Знайшли! Ось тут він! Тута!
Центуріон (до Мартіяна, ввічливо).
Пробач нам, пане, за таку турботу,
але ж ти знаєш, ми повинні.
(Мартіян мовчить. Центуріон дає знак сторожі і виходить укупі з нею за браму).
Альбіна (що заходжувалась тим часом коло Люцілли, скрикує).
Боже!
Вона холоне!
Мартіян (нахилився і собі до Люцілли, здригнувся і швидко одвів Альбінині руки від Люцілли).
Ні, сестричко, ні...
вона зомліла...

(Робить знак рабам, вони виносять лектику з Люділлою праворуч).

Альбіна (б'ється у нього в руках). Ой, пусти, пусти!

Мартіян. Та я ж іду, я, сестро, йду з тобою.

(Виходить праворуч. Раби вертаються, воротар виходить ліворуч. Мім лишається в перистилі. — Згодом чутно тяжкі ридання Альбіни. — Мартіян виходить і стукає в двері до Констанція, той виходить з кімнати).

Мартіян. Прошу тебе, заклич яких сусідок, —
не можна ж так її лишити з трупом.

Констанцій. Невже твоя небога вмерла?!

Мартіян. Так.

Констанцій. Спокій її душі... Іду, патроне.

(Виходить. — Мартіян іде до Альбіни. Мім тим часом спокійно поправляє світло в табліні і в перистилі, поглядає на клепсидру, зарівнює коло неї розтоптаний та зритий ногами пісок. — Констанцій проводить двох жінок через перистиль у правий прохід, щось їм пошепки говорячи на ході; вони смутно похитують головами і зідхають. Провівши жінок, Констанцій вертається в свою кімнату).

Мартіян (проводить Альбіну по-під руки і садовить її на лавку далі од світла).
Сядь тут, сестричко. Матері не слід
дивитися на ту сумну роботу.
(Альбіна плаче у нього на плечі).

Альбіна (спиняючи плач).
Вона казала правду... (Знов плаче).

Мартіян (тихо). Що?

Альбіна. Навіщо
внесли ми на руках її в сей дім!
(Плаче дужче).

Мартіян. Не треба думати такого, сестро.
Се Божа воля.

Альбіна. Правда, Мартіяне,
Господь мене карає по заслузі!
бо я відступниця! Раба лінива!

Мартіян. Господь наш — милосердний. Се не кара.
Се він свою дитину заспокоїв,
він дав спочити їй від мук тяжких.

Альбіна (після моменту стишення знов вибухнула плачем).

Ой, доненько! А за що ж ти мене
скарала так?

(Раптом уриває, одхиляється від Мартіяна, бере його за руку і шепоче).

Ох, як вона уміла
думки читати... що-найтаємніші...
Вона сказала раз: «Ти ненавидиш
свою любов до мене»...

(Зсунула брови і затопилася в тяжкій задумі).

Мартіян. Не воруш
тих спогадів. Господь тебе покликав
знов до роботи, — будь покірна. Йди.

Альбіна (не зміняючи виразу).

Куди?

Мартіян. Туди, де працювала з мужем.
Там будеш між братами.

Альбіна (притомніше). Ти мій брат,
а ти мене від себе одсилаєш.
Не приймуть і вони: «зрадлива», скажуть.

Мартіян. Ні, сестро, каменя не кине в тебе,
хто має серце. (Тихо, проймаюче, смутно).
Я ж — не можу більше
заковувать в кайдани рідні душі.
Я мушу бути сам. Таким, як я,
не можна мати кревної родини,
не можна й другом називать нікого.
Ти мусиш так заїхати далеко,
щоб тінь моя тебе не доступила,
і там ходи не в темряві, а в світлі.

Альбіна (знов плаче).

А як же я Люціллоньку покину?
Хто буде доглядать її могили?

Мартіян. Родину мертву я приймати смію
в свою оселю, і твоя дитина
в садочку в мене буде спочивати.

Я досі не садив квіток—для неї
зрощу їх цілий гай.

Альбіна (з риданням падає йому в обійми).
Спасибі, брате!..

(Мім підходить до клепсидри, придивляється до неї і починає голосно калатати в дошку клевцем).

Альбіна (кинулась).
Що се таке?

Мартіян. Се Мім свій обов'язок
сповняє — знак дає, що спати час.

Альбіна (встає). Тобі спочити треба.

Мартіян. Ні, я буду
до рана працювати.

Альбіна. Я піду...
Піду... в-останнє надивлюсь на доню...
Ой, доненько! Яка мені гірка
без тебе воля! (Виходить плачучи).

Мартіян (підходить до дверей кімнати Констанція).
Ти іще не спиш,
Констанціо?

Констанцій (виходить). Невже я міг би спати
після такого?

Мартіян. То ходи до мене.
Нам треба сю ніч попрацювати.

Констанцій. Ти можеш працювати?

Мартіян. Я повинен.

Ідуть у таблін. Констанцій попереду, сідає до стола, наготовляє таблички).

Констанцій. Боюся, що писатиму погано,—
рука тремтить.

Мартіян. Дарма. Я розберу.
Я потім все одно скажу інакше,
а се лиш так, для прояснення думки.
Так легше думати. (Сідає в крісло).

Констанцій (підводить голову і скрикує).
Патроне! пробі!
та ти ж зовсім посивів!

Мартіян. Се неважно.
Ну, я проказую. (Диктує. Констанцій пише).
«Шановні судді!
Я вас прошу розважити спокійно,
з холодним розмислом, сю просту справу,—
вона прозора буде мов кришталь,
коли її не затемнить дихання
якої пристрасти. Кришталь найкраще
нам роздивлятись при холоднім світлі»...
Констанцій (випускає стиля з рук).
Прости... не можу...
Мартіян. Дай. Я сам скінчу.
(Бере до себе табличку і стиля і пише помалу, але твердою рукою).
24/XI, 1911.

ПРИМІТКИ

І.

У ПУЩІ.

Першу і третю дію, також частину другої дії написано 1898 р. на хуторі «Зелений Гай» біля Гадячого, а, може, почасти і в Києві. З того часу аж до серпня 1907 р. Л. Українка над цією драматичною поемою не працювала. Тоді вона виправила написане давніше, істотних змін не роблячи; багато окремих віршових рядків, що були написані давніше, як шестистопові, перероблено на п'ятистопові. У рукопису перша дія дати написання не має, наприкінці другої дії поставлено рукою авторки дату 14, X. 1908 та наприкінці дії третьої невідомо чиєю рукою після другого варіянта кінця, написаного олівцем, поставлено дату 1897 — 1909, — очевидно, роки початку та остаточного закінчення драматичної поеми. Надруковано її було вперше в «Літературно-Науковому Вістнику» за 1910 р., кн. III і IV.

У семитомовому виданні творів Л. Українки (1923 — 25 рр.) драматичну поему «У пущі» вміщено напочатку 3-го тому, як ніби перший віршований драматичний твір. Але за перший твір Л. Українки такого драматичного жанру треба вважати драматичну поему «Одержима», що її написано за одну ніч в лютому 1901 року та видрукувано в «Літ.-Наук. Вістнику», 1902, кн. III.

Драматична поема «У пущі» послідовно мала три заголовки: «Річард», «Скульптор» та, нарешті, «У пущі». В рукопису кожна дія на першій своїй (окремій) сторінці має назву «Скульптор».

К. В. Квітка додав до рукопису таку цікаву примітку:

«Скульптор» — так називала Леся цю п'єсу, поки писала; скінчивши і приступивши до переписування для друку, Леся схотіла замінити цю назву і не могла придумати кращої.

Вісім написаних тут назов — проєкти К. Квітки. (Річардсон— значить, що до імення «Річарда» можна добрати прізвище на англійський манір, що кінчається на «сон»). Заголовок «В пущі» підкреслено, як ухвалений: — Артист. — Життя артиста. — В пущі. — За океаном.—Забута трагедія.—В шурхах. — Річард-сон. — Похований артист.

Зауваження, рукою Л. Українки написані на окремому листку напочатку рукопису.

Річард. (Черновик) Занотувати: Р. навчився скульптури не з волі родичів, захопившись нею в Італії, куди поїхав для загальної освіти.

(Варіянти, виписки etc).

Дієві особи:

Річ.<ард>; Ед.<іта>; Хр.<істабель>; Деві.; К.<ембль>; Д.<женні> К.<ембль>; (Ант); Годв.<інсон>; Гонк.; 5 тих.; Маг.<істер>; Реч.; Ант.<оніо>; уч. 2; швачка; жінка Р. Інд<иянка>; Чол.<овік>.

У цьому списку дієвих осіб декого з тих, що вони є в драматичній поемі, пропущено (див. список діячів перед текстом «У пущі»), декого зовсім немає (Гонк, 5 тих., Реч).

Матеріяли, що збереглися разом з рукописом «У пущі» (Скульптор):

Виписки з 1) притчів Соломонових, 2) з пророка Ієремії. 3) опреділення єретицтва, секти, схізми, 4) уривок з «Макбета» Шекспірового, 5) з пророка Аввакума; 6) з Маковея; 7) видіння пророка Єзекіїля; 8) притча о строптивоїі; 9) з книги сина Сирахова; 10) з прор. Ісаії; 11) з книги «Второзаконія»; 12) з книги Ісходу.

ВАРІЯНТИ ДРАМАТИЧНОЇ ПОЕМИ «У ПУЩІ».

I.

Скульптор.

Батько маляр, пурітанін, але ще з традиціями «Веселої Англії» Спенсеріанського пошибу. Мати сувора пурітанка starre Calvinistia. Старший брат — памфлетист нашталт Firy John'a, згинув у турмі. Сестра

покірна лагідна людина Debmut und Gedult. Син її [плем.] палке хлопця з артистичною натурою, учениk, [потім єднає хист і життя, знаходить струю, що зв'язує спільні у нього і в тих, що навколо нього].

Стор. 30.

I.

Ряд. 2. великий *комін* [з деякими рельєфними покрасами по карнізах, артист. роботи], на *ком.* бюст і *скілька* уламків античної скульптури. [Естер] Еліта і Кристабель [мати і сестра, — одна пряде, друга шиє] змивають...

» 7. час [на спочинок, а там і на молитву

» 10. Р. Готова [присьба] комін

» 11. Ремарки: «скидає хвартуха... і т. д. в рукопису немає. Кінець. [Ад.] *І стомився* [як.] А ти малий

» 14. Д. [І я втомився. Я, мамо, хочу спати]
Я? Так, недуже. Дядьку, ось пождіть,

» 15. ...принесу, [розпалимо багаття] вогонь...

» 16. ...буде. [Я накидаю] Напечем...

» 17. Ото [-то буде] стрільба...
[(біжить по хруст)]

» 19. Річард. [сідає перед пригаслим каміном і] розправляє *стомлені*...

» 22. [Сестра] Хрістабель.

» 24. [За віщо бог нас покарав вигнанням?]
І за що, господи, нас покарав так гріх

» 25. [Мати] [Естер] Едіта.

» 26. ...вигнання [нас всесильний] він...

» 27. а в край обітованний [В Ханаан]. Так колись
[З Єгипту вивів]

» 28. ...в Ханаан [провадив] повів

Стор. 31.

Ряд. 2. ...духом [сумирися] [покорися] сумирися[1]

» 4. [Дені] Хр. я мамо...

[1] В рукопису «сумирися» закреслено, над ним написано «покорися», потім це слово закреслено і підкреслено знизу,

Ряд. 5. часами стане, [мамо,] як згадаю
мені часами [стане,] як згадаю
мені *бува часами*, як
» 6. що там [зосталася] могила...
» 9. брат, мати *й* вся...
» 10-11. У рукопису ремарки немає.
» 17. ...*вкриваєтьcя*...
» 20. Я втомлений *і*... як *тобі* сказати
я втомлений тай...
» 24. ...закравсь [тобі у серце] до тебе.
» 26. Пославши в подоріж тебе в країну папську
[Як] Що вирядив тебе в країну...
» 31. *М.* Для [щирих душ, палаючих для бога]
Для *серця простого, для щирої душі*
» 34. Р. Я [біблію] читаю,
[І навіть бачу в ній багато] красномовства
Я сам читаю
святе письмо,— там єсть і красномовство
» 36. ...сину, сі слова [здається]

Стор. 32.

Ряд. 2. [не гнівайсь] хіба не знаєш ти свого Річарда.
» 3. ...вдався. [А татусь,
Ти памьятаєш]
» 5. Слово «завжді» вписано пізніш.
» 13. [святої] години...
» 14. Готова *йти*.
» 18. Вставай, [мій сину] моя.
» 21. ...старому
[неділя завтра]
» 22. ...розбудити *онука*
» 25. ...хвилинку. [Сестро] Белло
» 26. ...він *тобі*.

себто поновлено слово «сумирися». Оскільки транскрипції цього подати не можна, подаємо ці поправки в одному рядку. Далі такі поправки будемо подавати у такий самий спосіб, без застереження.

Слово ремарки «збентежено» написано на якомусь слові, що його розібрати не вдалося.

Ряд. 27. Як на̀ що[,]? от ліпив би на дозвілля.
» 30. *Ви знаєте*, та сперитись...
» 31. [Так] Деж [мій] віск
» 33. ...було [про] дозвільної...
» 34. ...забував [часами] нераз:
» 35. ...працював [як раб], в ночі...
» 36. мов [ассірійський] вавілонський...

Стор. 33.

Ряд. 1. [Тепер мені] оче...
» 4. ...просили [так, матуся] мати...
» 5. Я, [сестро] Белло
» 7. [Бо не було при чім] Аби...
» 8. ...Годвінсон на очі [занепав]
» 9. ...скіпці... [та багатті]
» 10. Мамо!
Та краще б [ви мене від голоду вморили!]
[Та краще б голодом було мене вморить!]
» 13. мене, [мене] я
» 16. *Так*, [матері] вам кажу, [а другі] другому [не сказав би] б не казав.
» 18. Що? [убив] побив...
» 20. С.[1] Лишить ..
» 21. [Він] Хай пересердиться, [не зачі] ходімо, вже пора
Він пересердиться.
» 23. [Ходім]... Зневажить рідну[2] матір! гріх[3] непростимий
» 24. За марн[ий віск]у річ!
» 25. Едіта й *Хр.*[4]
» 28. ...творить. [Ох, та що там!] [А! дарма!]
» 30. А[людське] нам яка з того потіха?
А людям що робить? Та хоч би я
А людям [що робить] се...

---

[1] С. — «сестра», замість Крістабель.
[2] Слово «рідну» вписано зверху над словом «матір».
[3] Слово «гріх» надписано над словом «непростимий».
[4] У рукопису завжди замість Крістабель Хр(істабель).

Ряд. 31. [Про] [скарав] Помстився тяжко за тяжкую кривду
Чі я...
» 32. [Або]. А чі простив, як [то] наш[1] закон...
» 35. [Од] І...

Стор. 34.

Ряд. 3. Се *гіркий міт, ніж непростимий гріх*
» 5. Схопився з [ліжка] лави
» 6. ...Річарда, [озивавсь до нього]
» 7. [Скажіте, дядьку,
[Чи] Ви тілько з воску можете ліпити?]
[Дядьку Річарде] слухай...[2]
» 11. ...скаж[іть]ш!
» 13. ...ліпили [призьбу] комін?
» 14. ...не [призьба] комін,
» 18. ...розсерди[тесь]шся.
» 19. ...тебе. [сержусь].
» 20. ...вважай, [що я таки лихий,
бо то я так...]
» 22. ...хліба...
[І добре вийшло, далебі, що добре,
Ось гляньте. (показує]
» 25. Чом? [гадаєте] Ти думаєш
» 26. *Ні добре, справді, добре, ось, поглянь*[те]!
» 28. Се бачте, Годвінсон, [в одежі] довгополий
Се бачиш, Годвінсон [такий він?] [бач] він...
» 29. [І кругла голова] круглоголовий
» 31. стремлять, *бо* [стриж] *стриж то він*...
» 32. Р. (по [малу] трохи...
» 36. [Коли] Чі...
» 38. ...собі.

[Р. Все з хліба?
Д. (засоромившись) Часом... з воску.
Р. А де ж ти брав?]
Д. [У Вас] [ох, дядечку, простить]

---

[1] Слово «наш» вписано зверху.
[2] Слова «слухай... воску» вписані пізніш олівцем.

Стор. 35.

Ряд. 5. *Хованськ? Чі* бач...
» 6. [Та сором же було й] Соромився...
» 8. ...фігурки [Бачиш] от що...
» 14. зложені... [і в книжку паледь,
м]
» 16. ...закладка «на тексті».
» 18. [Глава десята, стих двадцятий Єремії...»] Десятий...
» 20. ...як [ви] ти,
» 21. ...зробив: [, б] старую...
» 24. [І] Діка [товстого], як [він] співає гімна,
Гладкого
» 28. ...гарно? [Хіба не м]
» 33. [Ви, дядьку, покажить] Дай...
» 34. [Мені о] Отс, що ви на кораблі[1] ліпили.] На те...

Стор. 36.

Ряд. 2. [Воно там в шафі] отам...
» 4. Що [ви з Італії привезли.] ти...
» 5. Р. [Ні н] Не руш.
» 8. Та по латині, [щось не розберу] трудно розібрать
» 9. (читає [розбіраючи] помалу[2]
[Р. Де напис?
Д. Тут, на [тій] сій фігурці.
Р. А!]
» 11. ... буде».
[Д. Як се?
Р. То значить,] [нам над все дорожчий хист.]
Д. Хист?
Р. [Так] [Ну, так] [Так] Ну так скульптура, музика,
[поезія] малярство.
» 15. Р. [Се приказка [така] була собі така] Та
» 16. [В тому гурті скульпторів флорентинських,]
[В Флоренції] в Венеції...

---

[1] «На кораблі» вписано зверху.
[2] Слово «трудно», поправка «розібрать» та ремарка пізніш вписані олівцем.

Ряд. 18. [ото вам,] от певне
» 21. Д. І як [се ви покинули] ти міг...
» 23. Цього рядка в рукопису немає.
» 25. [Ну, [я] б і сам як небудь!]
[Ну, викрутився б я і сам як небудь!]
[Ну, я то й сам би викрутивсь як небудь]
» 28. Скаж[іть]и...
» 34. Д. [Т] [Се ж правда, і бабуня [так] говорила] Але ж
Але ж
» 36. ...задумавсь)

Стор. 37.

Рад. 1-2. ...в *квакерському* убранні.)
» 3. Ах, вибачайте, ви самі!
» 5. ...прийдуть, [місс] панно
» 6. Д ж. (стоїть, мне [густо] [хв] рубчик...
» 9. [Ах, місс Джоанно, гляньте] [от] Дивиться
» 12. Д ж. ([пізн] удає
» 13. Убран[ня]а
» 14. немов [графіня] принцесса
» 17. [не згірше від графіні.] [мов принц] Принцессою
» 18. Рядки 18—22 в рукопису закреслені і не поновлені.
Д ж. [Де вже там] Та...
» 20. Р. Повірьте, [місс] панно,
» 23. Д ж. О, [пане майстре,] [мистер Річард] пане
» 24. ви звикли *панам*...
» 26. А вже ж, [бо ви
В блискучім товаристві оберталисъ.] ви все...
» 27. [І навіть при дворі] [Аж в королевськім дво́рі]
часами...
» 28. Р. [При малярах дворських] [В малярів при] У королівських...
» 29. Д ж. [Придворних все таки, а там же й дами
Приходять малювати на портретах]
[Та все таки до двору й пишні дами
Приходять, щоб портрети замовлять.] Однаково...
» 34. [Про маскаради] комедії, [бенкети] та
» 35. ...*на*бачив [по світах] [при дворі] по світах, ото

Стор. 38.

Ряд. 1. [Я знаю, дядько твій побачив світа] Ти, [Леві,] думаєш
» 2. [зо мною розмовлять.] *Росказувать* для мене!..
» 3. Р. *Міссе Джоанно*,
» 4. [Якби я знав] Аби я [певен був] знав
» 5. ...кожен [рад почути] слухать...
Р. [Та щоб я міг такого роск]
» 6. роскажить про карнавал,
[Що ви там бачили в тім місті, що на морі] в тім
» 13. ...ночі,
[сидів на сходах] Дививсь...
» 19. [камін] камінок, Річард задивився...
» 21. Д е в і. [Росказуйте, чогож бо ви замовкли?] *Дядьку Річарде*, що ж...
» 24. Р. стругатиму, [зр] так...
» 25. струже, *розмовляючи* і поглядаючи
» 34–35. з досадою *кида* його

Стор. 39.

Ряд. 3. ...потім [мовчки] не...
» 5. ... так [мене застане й ранок] і...
як [я]
Застане,[1] як дивлюсь на *тую* чарівницю
» 10. а море наче засміється [раптом]
» 13. Їт в [такий по]ранній час, [коли,
Всі люде]
» 15. [Або ще] А де які ще тілько [поляга] повкладались—
» 17. ...годину [статуї на] мармор...
» 18. [А] і на будинках [статуй] люд...
» 21. ... під [промінням сонця] соняшним...
» 23. то [морські нікси] русалки *з моря*
» 24. [Знялися з] [Із дна] *Раз* вирнули й [повлізли на мури] *на мурах посідали*

---

[1] «Застане» вписано зверху пізніш і потім, певно, авторка забула для додержання п'ятистопового ямбу закреслити «тую».

Ряд. 26. Та задивилис[ь так] я на гарне місто
Та й так...
» 27. [Так], що [й] не счулись, як сховався місяць,
що і не счулис[я]ь
» 28. [І] Тут...
» 29. [Вони] [І в ту ж хвилину нікси скамьяніли] і вмить...
» 31. Д е в і. [А нікси] Русалки...
» 32. Р. [Не знаю,
А по над морем, то напевне.] Для того
» 37. ...вірить.
Р: [(*дивиться пильно на неї*) А коли...

Стор. 40.

Ряд. 4. зостанеться.
[(Ліплена фіґ.<урка> розпадається в його в руках,
він з досадою стискає її в кемнях.)
Д. Ой, дядьку? Що ти робиш!
Р. Прийдеться згинути у сій пустині!
Тут навіть глини путньої немає...]
» 6. Г. в [убранні не то ученого, не то духовної особи]
довгополій...
» 7. Кембль [у простому] *убраний по квакерському* убранні [1]
» 10. Деві [нишком виходить з хати)
[К е м б л ь. Дженні
Ти тут чого?] і Дженні
» 11. «Деві ховається в ванькир»—у рукопису немає.
» 13. [містер] пане...
» 18. [Ти, дочко, слухай,
[Покинь тих] Кінь «містерів» та «міссіс», адже ми
Усі] Слухай...
» 20. сестри *по Христу*,
І всім казать повинні просто «ти»
Хоч би то був король сам. Розумієш?
» 24. К е м б л ь (до Річ.) [А ти, Річарде,
Либонь не ображаєш] Ти... [2]

---

[1] «Убранні» дописано олівцем.
[2] «Молодче» в рукопису немає.

Ряд. 28. Я й не [знав] мав...
» 29. ...пробув [так довго,
навряд чі мі] три...
» 30. ...звичаї [мусів добре взнати.] чей же...
» 32. Але [звичайности] навчити може й нас...
» 34. Ти[б] там [приладила] прилагодь...
» 35. Бо він це зараз піде на роботу. [1]
» 38. Р. Куди [піду] се *йти? я не збірався нікуди.*

Стор. 41.

Ряд. 1. К е м б л ь. Ми [тілько що там] *це* тепера...
» 6. ...хатини *хоче каменицю*
» 8. [Мої малі потреби всім відомі—] я б сам
» 10. бо в мене [можна буде по суботах
збіратись на розмови благочестні,
Тепер [пр] се, при тісноті, невигідно.
Я сподіваюсь, як уся громада
Візьметься до роботи, то й недовго
Триватиме та праця. До зими
Либонь скінчиться] будуть...
» 12 Тепер [пр] се, при тісноті,
» 13. [Я тм] Хоч я казав [братове] громаді
» 15. [Постане] та рушить...
» 19. [І я не думаю], щоб [вся] громадяне всі
І то навряд
» 21. [Г | К. Чому [се] ж би?
» 22. Р. Бо ще не всі [свої обійсти мають.]
[собі] *свої* [оселі] *побудували*
» 23. [Г. Християнин в потребі знайде захист
у ближнього] [я обіцяв] [Адже] Е д і т а Зате для
всіх нас вогни[ську]ще...
» 24. горітиме [в моїй оселі завжді.] [для всіх] в учителя...
» 25. К е м б л ь. Так *от.* Річарде. [забери] *забирай* начиння
» 28. ...громадських.

---

[1] Цей рядок в рукопису не закреслено, очевидно, помилково. Зверху його олівцем написано, «як іти» і т. д.

[Годв. Слід привикать до справ громадських [зрання] змалу.

Р. До справ, але не до тяжкої праці.]

Ряд. 29. Кемблъ. Ну сам...

Перша редакція.

Стор. 41.

Ряд. 32. Р. [В [нас] [іще] [багато] мене час [зайнятий] невільний

Едіта. Я думаю, [що] [ти б міг] [вибрать час]

Р. [Я, мамо,] сам не думаю того

А я, матусю, думаю инакше]

[[Годв] К. Але громада вранці виходить

Всім на роботу.

Р. Я не був на раді.

[Г.] К. Ти б міг прийти.

Р. Але я не прийшов

Годв. Тим гірш для вас.

Р. Чі гірше то, чі ліпше,

Та я не був і в спільному рішенню

Мій голос не поданий. Я й не знав,

що там на зборах ще й обради будуть.

Годв. Все одно,

Коли уся громада що рішає...

Р. То всяк примушений рішенця слухать.

Кемблъ. І всякий слухає.

Нам, незаможним, так не личить говорити.

Р. Хто [сам не досить сильний,

щоб з примусом боротись] має силу з примусом боротись

Той [змушений ні] робить завжді тілько по охоті,

[Примусити його ніхто не може]

Кемблъ. Я ж думаю [тобі] охота в тебе єсть.

Р. Дозвольте вже мені про тее думать.

Годв. Та [вже] врешті [можна й] не питати думки

Того, хто супротивиться рішенням

Хто... поневірився громаді,

Щоб там не думав, а робити мусить.
Громадська влада — то єсть божа влада
І всяка думка хай мовчить при ній.
Р. Так пурітанину не личить говорить.
Г о д в. Чому?
Р. Бо [коли] як що ми не думку боронили
Г о д в. За Боже слово!
Р. Що ж єсть боже слово?
Чі літера, чі дух?
Г о д в. І літера єдина [незмінна] в Слові
У Господа не зміниться повік
І марною не буде
Р. [Але хто] [Буває] Проте часами
в тім самім слові літеру шанують
[Про літеру саму] [що літера в шанобі, дух в погорді]
[Шанує літеру, а духа зневажає]
Хто духом нехтують—як фарисеї
Той зветься фарисей[ством]
Г о д в. [Мастер Річард] [Ви, Річарде] До чого [ви говорите] ви сказали? [це все мені?]
[Як смієте мене взивати фарисеєм
Р. Я не взивав, сами ви обізвались
Sat sapienti
Г о д в. (тремтячи від злості) Ти, господи, все бачиш
я корюся, [смиряюсь]
Так як Давид Саулові корився.]

Уривок від 2 ряд. ст. 42 до 5-го ряд. (включно) ст. 43 має три редакції Першу й другу писано олівцем, третю—червоним чорнилом. Грунтовна ріжниця між 1 та 2 редакціями полягає в тім, що більшість слів Ґодвінсона передано Кемблеві і тим послаблено всю сцену суперечки двох світоглядів.

Друга редакція.

Стор. 41.

Ряд. 38. ...сусідка [вона й пождати може] може ще...

Стор. 42.

Ряд. 11. ...Та [потім] заразом
» 30. ...волю!
[К.<ембль> Так, правда] Р. А в чім...
» 33. ...громади.
[у справах віри, що сама громада
Карає й милує своїх синів
» 34. і в те ніхто втручатись не повинен] Громада...

Стор. 43

Ряд. 4. ви [слово] се...

Третя й остання редакція — друкований текст.

Стор. 43.

Ряд. 9. [пастирю] вчителю,
» 10. нерозважних,
[Він певне сам [пож] вже кається за них.]
» 11. ...culpa.
[А ти мені вже індульгенцій просиш.]
» 13. Годв. [Ходімо звідси!] (береться...
» 15. Едіта. [Пастирю] Вчителю
» 17. ...кари
[Нещаспій матері за нерозумність [злого] сина] Мені...
» 19. [[Ґодв.] [Кембль] Ґодвінсон. Так, «родичі за
родичів невинно
хай кари не несуть» сказав апостол.
господь велів пр]
[Ґодв. Для вас я]
Ґодв. [шануючи одію поважну жінку,
що робить] Вас...
» 21. ...спиняється у порога дуже убого...
» 24. Р. Мир, [вам] *добра жінка*, й вам.
» 27. [Ходіть] До гурту...
[Чого ж ви стоїте біля порога]
Чого ж се ви так стали у порога
» 31. [Вже ж, бо] Вона [давно на зборах не]
» 33. ...у нас
Годв. [Того, що так пащикував на мене?] Лукавий.

Перша редакція.

Стор. 43.

Ряд. 36. ...майстре
Ратуйте поможіть... уся надія
на вас (Її голос обривається, вона затуляє лице хвартуком).
Р. Що з вами сталось
Не плачте, я готовий помогти вам,
Коли зумію.
Ж. Ох, лиха година!
Зосталась я сама з малими дітьми!..
Р. [Ви удовиця?] Вдовиця ви?
Ж. [Гірш] [Та] ой, гірш ніж удовиця... (Глянула на Годвінсона і обірвала фразу).
Нехай дорослі кару відбувають.
Та щож маленькі немовлятки винні?
[Простіть] Пробачте, [я] плутаю без толку... [Голова] Чисто
Вже заморочилась від того лиха.
Таж, злидні тяжкі.

Друга редакція.

Стор. 43.

Ряд. 36. ...майстре,
[пробачте, що нагадую] я се...

Стор. 44.

Ряд. 2. «Сьогодня я прийду» у рукопису закреслено.
» 3. Жінка. [Я тямлю, не] Пробачте!.. [справді я вам] докучаю...
[я тямлю—кождому своя робота]
«Я б не сміла»—в рукопису немає.
Ряд. 5. А[в мене ж і] тут...
» 6. ...[погріть] нагріть!
» 10. ...дасть-біг.
[Се заходились ми ліпити з дітьми,
Та, горенько, не [вміємо] знаєм як і взятись,
Розляпали по хаті глину діти,]

Ряд. 11. там вохко,
» 12. ...пропасниці, [через] [тай] а я...
» 14. [То вже] І так...
» 15. ... прийшов...
[Р. Чому ж громада
не помогла вам?
Ж. Сердиться громада...
[Мій чоловік [в Род-Айленді] спротививсь їй...]
Нема ні звідки
» 19. Р і ч а р д (До Ґодв.) [скажіте,
» 20. Чі в вас] То се...
» 22. Ґ о д в. [Між нами, мастер] Я, майстре, [Річард] за
громаду не можу говорить. Громадське діло
[[К.] Р. Так вам ніхто не хоче помагати?
Ж. Ніхто, мій добрий пане майстре.]
» 24-25. К. (до ж.<інки>) [А може б ти, небого, почекала?
Ти знаєш]
» 26. [Поки] ось ми...
» 31. з дитиною... [помре, крий боже] колиб
» 38. [Ти] *Тоб*, Річарде, [хоч] попоїв би перше

Стор. 45.

Ряд. 1. ...голодний, [згодом прибіжу,
Тоді дасн, що ласка. Швидче, Деві.] потім.
» 3. Р. (до Ж.) Ну, [ведіть,
Де ваша хата.] Ходім
» 4. (Мовчки вклон[Г і К. вих.]яється...
» 6. [Ж. Хай вас бог за [ласку] добрість
надгородить, [а я не відплачуся] мені не
відплатитись.]
Ж і н к а. (Кл.<няється> всім низько)
» 19. [Ти не дивись] [ся] Тепер ся [Ріверс] жінка, мов
вівця покірна
Бо нікуди податись, а про те
[В ліс дивиться так, як і чоловік]
душа в їй вовча, як і в чоловіка.
» 21. (До К<ембля>) [Чому] Адже...

Ряд. 25. ...покривала [неч] чолові[чий] ка...
перед громадою [апостолів. А Річард] Запевне
» 27. ...помагат[ь]и,
[А з гордощів] [А щоб спротивитись громаді.]
» 28. К е м б л ь. [Ні, вже батьку,
Ти так] не нападайся. Він
» 30. Він [молодий] так собі, [як віл той молодий] як молодий...
» 34. Едіто, [сестро,
» 35. Адже] Чі памьятаєш.
» 37. ...Джошу[а]е,

Стор. 46.

Ряд. 1. Ґ о д в і н с о н ([Вигідно розсівся біля каміна, потер руки, бажаючи] сів...
» 8. Шановний [пастирю] вчителю! У мене серце
[Крушиться, дивлячись як] він...
» 10. Ґ о д в. Я [щиро] жалую...
» 11. ...сином,
[Молитись буду, щоб явив вам ласку
І не помстився за його зухвальство [нечестя]].
» 12. але я [сам] вже...
» 14. Шановний [пастирю!..] вчителю!..
» 26. Чого шановний [пастирь] вчитель...
» 28. не можна? [[Отже
Мою] [Я] [Я не розсерд] Він і мо[ю фігуру] го
портрета тут здіймав... (уриває, засоромившись)
К е м б л ь. От як дочко?
Так ти вже на моделі перейшла?
Д ж. Їй богу, [так] татку, я того не знала,
Що він мене ліпив.
К е м б л ь. [Ну, н] Так і повірю!
[А де] Яка ж вона, ота твоя фігура
[А як] А деж він той портрет[1]
Д ж. (не підіймаючи очей показує на каміп)

[1] Цей рядок надписаний над попереднім олівцем, але обидва не закреслені.

[Та се він тільки що почав робити]
він тільки що початий [1]
К е м б л ь (підходить і дивиться на статуетку Дженні)
Чі ба, в яку принцессу нарядив!
Іще б тут ображатись. Се вже, дочко,
Восковий комплімент, а не фігура.
Ну, ну! А я й не знав
Д ж. Та що ж [ти] «не знав»,
Хіба се що? Хіба се гріх?
К. А вже ж!
Один: не сотвори собі куміра,
А другий: дівчини не зводь з ума,]

Ряд. 32. ...портрет. [Гидота [то до] перед богом.]
» 34. що [тільки бог поганський,] лиш [по тоба бога] богів...
» 35. Ні, сказано [: «ніякої подоби»,—], щоб не...

Стор. 47.

Ряд. 2. ...з[р]ліпив...
» 5. ...а все ж [би краще
чимсь иншим бавитись [. І то ск], коли вже хіть,
бо й играшки ведуть не раз до згуби] негоже
» 6. ...допитуєшся? [Може
Сама «фіґурки» вчилася ліпити?
Самій робить «фіґурки» заманулось]
» 7. Д ж. (засоромлено) [Ото б таки! Та деж!.. Ні, то я так...] Так...
» 14. ...«дурниці»,
вони згубили душу мого сина.
» 16. ...одчаю. [Син твій] Річард...
» 21. ...играшки [покине] забуде.
» 25. як [гляну] я
» 29. не знаю, [далебі
бо я того й не бачила.]
» 30. (суворо). [Гаразд] [Знай же дочко] Ну, то знай
» 31. що играшок т а к и х я...

---

[1] Цей рядок (у двох варіянтах) надписаний над попереднім олівцем, але обидва рази не закреслений.

Ряд. 32. ...в *останнє*

Для уривка: ряд. 29 ст. 47—ряд. 13 ст. 48 рукопису немає.

Стор. 48.

Ряд. 19. [Дж.] К.<ембль> Жінок

» 20. ...будова[ти]*ванні*

[Коли війна в країні загориться
І не стає для краю оборонців
Між чоловіків, то й жінки повинні
До зброї взятись.
[Дж.] К е м б л ь. Тут же не війна

» 21. І крайньої] В потребі...

» 25. [Колись ішли сини служить громаді й богу,
Тепера підуть матері] Коли...

» 28. [Дж.] К е м б л ь. [Сестро] Едіто,

» 32. Чесн[ая]і...

» 34. [Дж.] К. Як уважаєш. [Добре, [я зайду.] [то приходь],] То зайди...

» 35. [Підемо] я проведу тебе [туди, де роблять], коли так хочеш.

» 36. *Тепер востаньте з миром.*

» 37. Е д. і Х р. [(Две]) *Йдіте*

» 38. ...виходять

[Д ж е н н і (цілує Хр. в лице, Еліту в руку).
(до Хр.) Я ввечері прийду, [тобі поможу шити] з тобою шити,
[Сестричко Христабель]
Х р. Приходь, сестричко Дженні.
Дж. (до К.<ембля>. Можна, татку?
К. Чому ж, аби ти тільки шанувалась,
а тут господа чесна й люди добрі.]

Стор. 49.

Ряд. 4. Х р. [Ви] Ти...

» 6. Х р. [Позволь мені, матусю, йти з тобою] Дозволь...

» 16. Р. [Знов піду.] Я на час.

» 26. ...одна... [Зострів я тут,
Оту стару, що син їй вмер на морі,

Се йшла по воду в ліс за цілу милю.
Кажу: «бабусю, кружно вам, чому
не йдете на простець.» — Нема дороги,
Відказує, [та так сама] — просила я громаду,
Щоб хоч стежинку просту прорубали
Від хати до потока, так зайнята
Громада вся новим будинком»... От як!
І безліч є таких...] таких є безліч...

Ряд. 30. [Мій сину] [Річарде] Ти, *синочку*, прийшов
» 33. ...людські.
[. . . . . ті роскішниї палати [1]
І гарне вбожество скульпторських студій,
Я досі знав лиш бідність артистичну
Та наші лондонськіощадні недостатки.
Хоч скромно, та не в злиднях, там не знав я,
Що значить неприкрашена нужда.
Там я не бачив [голоду гримаси,]
Та я не знав голодної грімаси
Страшнішої лиця Лаокоона.
Не чув [його] спотвореного крику
І . . . . . голодного . . . . . не знав,
. . . трівожило ніщо душі . . . . . [1]
Не чув [і через те] не бачив і не дбав.
Матусю,
мені здається мій спокій гріхом
Хіба не гріх така страшна байдужість?
[Я] Але я жив серед краси [й високих мрій] і мрій
[І не дивився на людську недолю]
Вже вище, вище й вище я здіймався
На крилах мрій — тепер упав на землю.
Ох, мамо, як же я забився страшно,
Здається, мрії зломлено крило...
Сюда я їхав. [Під зористим небом] [І бувало часто
На корабельному помості всі збір]
Як воно плескало буйно... [2] Часто

[1] Кілька слів не вдалося розібрати, бо рядки написані один на одному.

[2] На частині цього закресленого уривку від слів «ті рос-

[Коли ми [їхали] [пли] [плили по океані,
Коли що вечор під зорпстим небом]
Я згадую, як пливучи по морю,
Збиралась на помості корабельнім
Громада наша, мов одна родина,
І там при світлі вічного багаття,
Що сам господь [під] на небі роспалив,
Співали гімни, і величний спів той
Змагався з гомоном могутнім океану
І линув геть [під ті] аж під високі зорі[.].
[Як голос сильної громадської] душі
[Той] Здавався голосом громадської душі
Пройнятої вогнем святого діла,
Одвагою, надією лунав [він]
Братерською великою любовью,
Готовою на жертви [і на муки.]
[й боротьбу.]
Готовою на боротьбу і жертви.
[І марив я тоді, як в новім краю
Нове краси багаття розпалю я.]
При ясних зорях постаті співців
[Мов] [статуї] [чорні бронзові фігури виступали]
Були мов з бронзи чорної одліті
І стільки в них було [величної краси] краси нової,
Нової, ще незнаної для мене.
Незнаної в тім світі італьянським,
[Невиданої в світі]
Де я учився альфабету хисту.
І марив я тоді, що в сій громаді
Серед нового краю розпалю я
Одвічної краси нове багаття,
О, то були такі палкії мрії,

Ряд. 34. Як би ти знала...] Я досі знав...
» 35. Ощадність, [працю батькову простоту]
[твою] ощадність бачив,
» 36. та [я не знав голодної гримаси] корчів...

кішній палати» до слів «плескало буйно» наклеєно листок паперу, а на ньому написані рядки 34—37 ст. 49 і 1—8 ст. 50 друкованого тексту.

Ряд. 5. ...упав [до долу] на землю...
» 8. а як воно [колись] плескало буйно!
[Якби ти знала...]
» 9. Едіта. [Але я, мій] сину,
» 10. [Тепер не цеї чути сподівалась,] ти наче...
» 11. [Ти власне говорив,] що замість мрій...
[а сам же говорив] [міг-би] хоч сам ти...
» 12. .. тут *вимагають* хліба!
» 14. Тут вимагають хліба, [так, Річарде]
» 15. І слова божого, [ти] [се правда, а не мрії]
а й слова божого, [до того] не..
» 20. у схови
» 23. Едіта. [Річард,] ти мов Род-Айлендець говориш.
Ти, сину, мов...
» 24. [Се звабила тебе та] Ріверсова жінка,
[Будь проклята вона!]
[Тебе хтось] Тебе призводить..
» 25. [Та проклята] Хай...
» 26. Р. Не проклинай [її]!
» 27. ...година.
[Так звабила мене, [та] але не жінка,
А та нужда, що я у неї бачив
Мій боже правий! Се ж [о]ті [добродії] самі люде]
[що назвались] що себе назвали
[Се ж ті люде,] [падають]
[Що боже слово нам]
[Що звуться] [себе]
[І божими синами, і святими,]
[Людей доводять до такого лиха]
[Вони дають каміння замість хліба]
Вони ламають крила [ясним мріям]
[мріям чистим, ясним]
» 28 [Їх треба проклинати.] Подумай...
» 33. Ед. [Річарде! замо] годі...
» 34. Бо кожде...
» 38. ...стигне.
[Сідайте їсти.]

Ряд. 5. Та... [шарварок громадський] на роботу...
» 6. Е д. (обертається,
» 8. (пова|жно]гом виходить).
[Х р. Позволь мені, матусю, йти з тобою.
Е д. Кому ти хочеш помогти?
Х р. Тобі.
Е д. Зостанься дома.
Х р. Чом?
Е д. Бо я так хочу.]
» 12. як хочеш...
[Д е в і [Я з вами йду.] [Я йду з тобою.]
[А ти ж ізнов до пані Ріверс підеш?]
» 13. Д. То й я піду з тобою] Я йду...
» 16. Х р. [Чом не їси, Річарде] [Ти ж би їв] [Чом] [Їж, Річарде, адже голодний будеш.] Річарде...
» 19. [А знаєш, Кембль [тебе тут боронив] за тебе тут змагався [як ти пішов.] [із Ґодвінсоном]
За тебе Кембль
Змагався тута з Ґодвінсоном.
Р. *Справді?*
Х р. [І хвалив] [Тебе] *Хвалив тебе за добрість*, [щирість] *та одвагу.*
Р. *Він добрий чоловік* [Його слова]
[Х р. А потім Дженні
Тебе вже перед батьком боронила.
Р. (встає з місця) Мене?
Х р. Тебе. Та так, що аж до сліз.
Р. Як, Беллочко?
Хр. На Дженні батько гримав,
За те, що ти зліпив фігурку]
Гнівився тільки
За те, що ти зліпив фігурку з Дженні.
[Р. О, бідна дівчина! Який я справді!
[Був необачний] Так необачно виставив фігурку!
Чому я не сховав ту статуетку?]
[Хоч, правда і не похвалив за те.]
Р. *Він кавалер, деже дому любить скульптуру.*

[Х р. Вона не стільки плакала від того,
Що батько гримав, скільки з того жалю,]
А в Дженні сльози в очах забреніли,
[Що] *Як батько нахвалявсь тобі сказати,*
Щоб ти [спалив] *фігурку знищив.*

Ряд. 22. Р. (з раптовим запалом) я не знищу!
» 23. ...наказати!
(лагідніше) *То Дженні, кажеш, плакала? Біднятко!*

Перша редакція.

[Тут ллються сльози за мою скульптуру,
[Мій хист очам невинним дорогий]
О, мрію люба, [в тебе знов] ти крилата знову!]
(. . . . чогось шукати навколо в пів голоса, про себе, говорячи)
Де я її поставив, не знахожу...
Чі хто забрав?
Х р. Що, братіку, шукаєш.
Р. Та тут була... одна моя робота.
Х р. (здіймає з землі фіг. Годв.<інсона>) Ся може?
Д е в і. Ай, що ви зробили з неї! [Плачучи, вибігає в ванкір).]

Друга редакція.

[Тут навіть сльози ллються за скульптуру,
а я й не знав, гадав, що [байдуже усім про неї] тут нема прихильників для неї.
Д е в і. (Ображено) Як же, дядьку?
А я? Р. (потріпує його ласкаво по плечі)
Ну, ти! Ти ж сам, ніврокy, скульптор.·
(Деві радо всміхається.)]

[Д ж е н н і (стає на порозі)
Добридень ще раз! [Привела] Я веду вам гостя,
на дворі там обтрушує плаща.[1]
Ніяк не міг знайти до вас дороги,
то вже татусь мене послав провести.

---

[1] Цей рядок вписано пізніш.

Х р. Який би ж се був гість? Заходь, сестричко.
Д ж. Ні, [татусь] татко наказав, щоб я верталась
(Швиденько вклоняється і зникає)
Х р. (виглядає за двері):
Ряд. 24. (хтось стукає
» 27. [А деж наш гість?] [Мій] Боже!
» 28. Чи [чуєш] бачиш,
» 35. ...з тобою.
Х р. *Та дай же, братіку, йому спочити.*
Сідайте...

Стор. 52.

Ряд. 9. [Чи так] Так, Річарде?
» 18. то [ми на тій прогалині спинились.] ми отаборились...
» 21. [чого] чому ж се ти в Голандії...
» 22. [Робота не пішла] Зарібку...
» 29. [Ні] І я збагнув, [не дарма бог з Єгипту] для...
» 31. [щоб] инакше...

Стор. 53.

Ряд. 5. [Італії] Венеції...
» 10. Р. [Сього [вв] ти не бери так літерально]
Ні, власне *я не те хотів*
» 12. ...правдиво! [Ну, скажи,
чи ти ж не тим Венецію покинув,
що міг затхнутись у її розпусті,
якби пожив] там довше
» 12. [Адже ми] Я боявся
» 14. ...поживу. [Я тямив,
Що я там міг би зледащить.]
» 15. Р. [Про тебе] Ні трохи
» 20. [Я не втікав] ти знаєш сам. Поважні обов'язки
[мене до дому кликали, [ти знаєш.]
Д ж. Ні, [ми] ти й без того виїхати зважив.
Я добре пам'ятаю, та чомусь
не хтів казать, з якої то причини.]
» 21. обох...
» 22. Д ж. [Се так.] Правда,

Ряд. 31. ...венеціян[ських]дів,
» 34. [і ноги вже здійматись не хотіли] переступати...
» 37. [маґи] палаців...
» 38. заморськ[а]і квіт[ка]и процвіта[є]ють

Стор. 54.

Ряд. 3. ...*велитъ*, [але] сами...
» 5. ...артисти [,мов коханки] [всі подібні
до тих запроданок великопанських,
що навіть сонця божого бояться,] зледащіли,
» 13. Річарде! [що ж буде] то ж ми

Рядки 16 та 17 вписано до рукопису пізніше чорнилом.

Ряд. 20. ...зорі,
[Чи то ж даремне ми пере[плили]могли
і море й горе та знайшли дорогу
до нашого Нового Ханаану?
» 21. За тую путь я скілька передумав] Я пливучи...
» 23. ...як, [пливучи по морю] часто
» 28. ...гімни. [І величний спів той
одвагою, надією лунає,] Постаті...
» 32. [братерсь] і стілько...

Стор. 55.

Ряд. 1. Д ж. І що ж? Вони [вже] не...
» 2. не зникли [тілько притьмарились] хоч...
» 4. ...вперід...
» 6. Д ж. [Я думав,] Хащів?
» 11. ...терни,
[я їх па думці мав.] Д ж.
» 14. Ох, [друже] [мій друже милий] мій...
» 17. .. Джопатанові).
» 18. [Тепер я не сумую! Я на сам] Товаришу...
» 19. [се певне сам господь тебе привів] мій побратиме...
» 22. .. *карті*сливо...

II.

Скульптор.

[2] [3] 2 акт.

Стор. 56.

Ряд. 1. ..в *першій* дії, тілько *порядніше вбрана.* На [каміні] комінку багато [моделів] ескізів...

» 2—3. По стінах [полиці, на них інструменти] знаряддя...

» 3. [на [полицях] половині полиць теж скульптура, на половині] Багато...

» 5. гончарський станок. Вся хата має [вид] вигляд

» 8. ...шматами. [Посеред хати велика статуя жінки, коло[1] над нею власне працює Річард.] В глибині хати зроблен[а]ий алькон, *без* ліжка, [тіль] *в ньому естрада маленька,...* ...дівчина, [дикарка, ледве одягнена, як одягаються америк. дикарки, стоїть в тій самій позі, що і статуя.] індіянка в своєму дикарському...

» 11. [Р і ч. (працює] Він робить...

» 12. приглядається, [порівнює оригінал і статую], поправляє...

» 13. енергічні, [вся] в них...

» 15. Ремарки «до себе» в рукопису нема.

» 25. *Стій, стій!* [А] Ет! зопсувала...

» 26. ...поправляє її *знову*)

» 28-29. ...сміється).

[Ну, що за гарне дике дитинятко.
От чисто бог послав мені модель]
([Чутно] стукають...

Стор. 57.

Ряд. 5. [Здоров,] Добридень

» 6. Р. [А, товаришу] здоров

» 7. ...не бачи[ш]в

» 8. цурає [ся]шся...

---

[1] «Коло» помилково не закреслено.

Ряд. 10. ...не дуряюся, [а так, немає часу
Р. Та хто б там мав його, той час!]
[—Ну, от що:]
» 11. Сядь, [поговорим] [розмовляй] гостем...
» 13. ...[одв] обертається...
» 16. ...що [приніс из собою] лежить...
» 22. Лети [до милої моєї] [в сріблясті емпіреї] [1]

Другий варіянт рядків 11—24, пізніш відкинутий.

Ряд. 11. Р. Ну, от що, товаришу:
Я при тобі візьмуся до роботи,
(Одслоняє дівчину. Дж.<онатан>, глянувши на неї з мішаним виразом подиву і відрази, одвернувся і сів коло стола, плечима до Р. і дівч.)
» 15. Бо глина сохне, час не жде, ти знаєш.
Дж. (Розкриває велику книгу, що приніс із собою)
[Роби, а я пожду.
Р. Ну, стій, мала!]
(Дає знов позу дівчині і береться, як перше, до роботи. За роботою то співає, то говорить, до Дж.)
Ой білі квіти на лілеї
[Се ти і я] Побачив я!
Лети до милої моєї
Душе моя!
» 24. Се, Джонатане, маю [нинькн] справжнє свято
і. т. н.
» 26. [То глині сій скульптори італьянські] То скульптори..
» 28. (*Дав* Дж. *кемнях* глини)

Перша редакція.

Стор. 58.

Ряд. 3. [Що треба?] Що ж...
» 5. У рукопису нема «співає».
» 6. [Блакітні квітоньки дзвіночки
Побачив я!

---

[1] В рукопису помилково не відзначено, що перший варіянт поновлено.

Кому се ти плетеш віночки,
Красо моя [!]?]
»[Червоні квіти на гранаті
Побачив я!
Чі знов засвітить в мене в хаті
Зоря моя?] [1]

Ряд. 11. ...флорентинську.
[Чогось вона мені не йде з ума.
[Люблю я сі stornelli італьянські,
Щасливий час нагадують вони
Нагадують, а може і віщують...]
Щасливий час нагадує вона,
Нагадує, а може і віщує.]
«Червоні квіти па гранаті!»
(Дівчина *спустила* руку)
дам спочить. (Поправляє)
[Глянь Джонатане,
Що за хороше дике дитинятко,
Се чисто бог мені послав модель
В пустині сій] [Глянь, Джонатане!]
[Д ж. Де ти ї [знайшов] узяв?
Р. Та деж? у лісі! Я собі частенько
Блукаю по вігвамах і шукаю
Чі не знайду якої дичини
На жертву Аполлонові та музам.
[Так] [М] [Apollini et Musis]
Мовляв маестро міїі: Apollini et musis.
Д ж. І нащо то майстри попрпвикали
До гуторки поганської?]
[Ну, Д] [Сідай, тай розмовляй, а [2] візьмуся
Знов до роботи]
Д. <жонатон> *Справді,*
Ти вже й неділю шануватъ забув.
Р. Та шкода, бач, перебивати строю,
І страшно, щоб дівчатко не втекло.
» 25. Що за...

[1] Обидва варіянти пісні закреслено в рукопису.
[2] Очевидно, пропущено слово «я».

Друга редакція

Стор. 57.

Ряд. 31. Р. І ти працюєш?
Ну, слава Богу! [А то я] [Я було збірався
Поставить над тобою хрест камінний
І написать: Hic jacet Jonatan.
Дж. Не смійс[я, брате]ь, Річарде, сміх твій не до речі.
» 32. Р. Ну, [вибач] вибачай, се жарт. Я справді радий,] Се я дуже...
» 35. ...душею.
[Тяжке вагання дух мій обновило.]
Я став найменшим з цілої громади
і дав на службу Господу свій хист.]

Стор. 58.

Ряд. 1. Р. І що ж ти робиш?
» 7. [Се ти і я!] Побачив я!
» 9. Красо моя!
[Що зробиш?!..
Червоні квіти на гранаті
Се ти і я!
Коли засвітить в мене в хаті
Зоря моя?]
» 19. [З остатнього стянусь, а виллю] Ся статуя...
» 22. [Стояв би за роб] не відступав би від роботи. [[Справді,
Я [иншу всю роботу] всяку працю залишив
Гончарство і мулярство в кут закинув,
Нехай лежать З остатнього стягнуся
І виллю статую свою хоч з бронзи.]
Дж. А як не стане хліба?
Р. Ну, щож дарма, то буду [камінь] гризти глину їсти [1]
Дж. А мати, а сестра?
Р. [Вони працюють

[1] «Глину їсти» надписано над «камінь гризти», але слово «гризти» не закреслено.

На себе кожна, врешті я ж роблю] Щож, я роблю
На їх весь тиждень, а собі в неділю,
Се лиш тепер я маю довге свято,
Та в будень ніколи. перебивають
Боюсь [коли б дівчатко не] щоб не втекло дівча.
А гарне, правда?]

Ряд. 27. Д ж. Слухай [лиш] но, Річарде,

Перша редакція.

Тож ти заручений, коли не помиляюсь!
Р. [Так, я заручений [і [хутко] [може] [певне] одружусь.]]
Заручений [, не помилився ти,
[Тебе просити буду на весілля]
(співає)
Червоні квіти на гранаті,
Се ти і я!
Коли ж засвітить в мене в хаті
Зоря моя?
Д ж. Се ж молода твоя Джоанна Кембль,
[Шановного пресвітера дочка]
[Дочка шановного пресвітера]
[Р. Та вже ж]
Чого ти так допитуєшся пильно
[Чі [не] ти збираєшся] Ти б може хтів одбить [од] від мене Дженні?
Д ж. Чі молода твоя про тее знає,
Що ти сю дику дівчину тут держиш?
Р. Та [може й] певне знає, я про се не думав.
[Вона скульптурою цікавиться не дуже,
Не звикла ще.
Д ж. Навряд, чі [молодій] міс Джоанні
[Твоїй] Подобатись такі моделі можуть.
Р. Я, братіку, ні в кого не питаюсь,
Які мені моделі вибірать,
А молоду свою послухав би у всьому,
Та не в скульптурі. Тут один я пан.]
Д ж. Ну, знаєш, якби я завів у себе [в хаті]

Такі моделі, то моя [Рахіль] Рагель
Того б не потерпіла зроду з віку
І мала б рацію.]

Друга редакція.

Стор. 58.

Ряд. 28. Сказать по правді я [тобі дивуюсь] не сподівався
Тож ти заручений, коли не помиляюсь!
Р. Заручений? не думав заручатись
Д ж. *А Дженні Кемблъ?*
Р. [До чого Дженні Кемблъ?]
А що ж мені та Кемблъ?
Д ж. *Я думав, кареченна.*
Р. [То не думай] *Звідки думка?*
Д ж. [Здавалось] *Казали, ти до неї залицявся*
Р. *Коли? Ти схаменись!*
Д ж. [Мені казали] *Так люде кажуть.*
Р. *Я тілько хтів зробити з неї бюста,*
Та бюст розсипавсь, а модель забрано.
Поважні оборонці благочестя.
30. Р. *Ти що сказати хочеш?*
» 31. Дж. *Сам ти знаєш.*
» 34. ...модел[ь]і
» 35. Для молод[их]ого скульптор[ів]а? [Та хоч би ти]
Нехай...

Стор. 59.

Ряд. 1. Р. [(Кида роботу)] (Кида роботу вражений) [О, вибачай] О, Джонатане,
» 2. Як би се Годвінсон [мені] таке...
» 4. [Артист, артистові таке говориш]
Мистець мистцеві отаке [провадиш] говориш
» 7. [Як би фантазію і думку [ти] не заплямив] ти б
чисту...
» 11. Те «царство боже на землі»,
» 12. ...шукають [християне,
якого певне вже не знайдуть] люде

Ряд. 16. [Я] [Вже досить довго я нещасним був,
Пора й мені] Щож...
» 17. ...«плачу й ридання
І стогону і скреготу зубів»!
» 21. Коли [б| ті радощі [були| від...
» 24. [І других ти очарувать ним хочеш]
ти ним [спокусити] хочеш
[ти ним| звабити бажаєш
І тим ще й инших...
» 25. [Подумаєш, ш] [Та деж тут| Яке ж то...
» 26. Р. [В нас очі не однакові, я бачу] (Спочатку...
» 31. І хто [то] більмо...
» 33. ...як ти *прибув* [уперше]
» 34. ...колонію! [Ти ж мій товариш] [Ми товариші
Були з тобою, друга привітав я] Вітав...
» 36. [І ти] Я [маю] бачу...
» 37. ...задумавсь...
» 38. Д ж. [Річарде, ні] Ні.

Стор. 60.

Ряд. 3. [Ми спільною дорогою підемо]
[Колись ми спільн[ою]им шляхом підем] Ми...
» 4. [Ти думаєш, у мене] Тобі здається, що [більмо я маю]
тепер...
» 5. ...прозрів,
[Але прозрієш певне.]
» 7. [Яка се книга?
Се ти її приніс тепер з собою?] Ти що читав тут?
(*див.* <иться> *на* книгу
» 8. Д ж. [Так, хочу] [Про се я хочу] Та се...
» 9. Збоку коло цього рядка олівцем написано: (лихий).
Очевидно, була гадка змінити на це слово «кепський».
Ряд. 10. богословіє, [а хтів я
Щоб ти мені, як майстер, тут порадив
Р. Та щож тут майструвать?
Д ж. Та годі жартів!
А ні, то я піду... (встає)
Р. Який ти, Джонатане!

Аджеж я чув слова далеко гірші
Сьогодня тут від тебе [і не гнівавсь] й не образивсь.
Дж. (знов сідає) Се, бачиш до нової церкви треба
Нового свічника. Так от мені громада
[Зробить його] Зробити наказала.
[Р. То громада
Наказує тобі? [Наказує, не проси]
Дж. А вже ж громада
Великий чоловік, а громадянин
[Коритись їй повинен щирим серцем.
Хіба ж і ти не служиш?
Р. Певно ні,
Я не служу [, хоч і роб-] [роботу чорну] [Я їй] Даю
[щоденну працю] роботу чорну
[Роботу грубу]
[За чорний хліб]
За хліб насущний. Ставлю комини,
Ліплю горшки, [б] [мурую] будую підмурівки,
Мурую склепи. От моя робота
Дж. Хіба ж не служба се.
Р. А звісно, ні!
Роблю по згоді, а не по наказу,
Наймаю тільки руки, а не душу.
Служу я тільки хистові й красі,
А більш нікому. Як артист, я вільний.
Дж. [Ну] Та ти ще в школі диспутами вславився,
Тебе не переважиш—ну, так от що:
Оце я маю свічника робити.
Робота ся для церкви.] [Отже] [Саме праця,

Ряд. 12. Для християнина] Я гадаю,
» 13. Що може тут погодитись *артист*
» 15. Щоб [світача] свічника...
» 16. [Що тут у біблії описаний, в исході. Що в біблії от слухай текст:] Що в...
» 17. [«Різьблений має бути] свічник стебло його (изваян) [Роби різьблений свічник і стебло його] Різьблений...
» 19. [Так от я тут ніяк не зрозумію] не [пойму] збагну

Ряд. 20. ...за круга?

» 21. [Бо одже сказано:] *Тут сказано: «Три чаші, як оріхи».*
[А далі так виходить, мов їх шість,
А потім знов говориться чотирі!
Отак же й з кругами: чі то їх тілько два?
І деж те все зроб]
Раз пишеться [у] все на єдиній віті.
То знов: сім віт, на кожній—круг і лист.
Не розберу ніяк]
[Сім світачів, [а щож таке ті чаші] навіщо тут ті чаші?]
[Не розберу! [Порадь мені, Річарде,] Ти може розбереш
Ти завжді [кращий був мистець, ніж я] був таки мудріш від мене]
А [далі] *там то шість, то сім, то знов чотирі.*
Отак же й з кругами і з листям теж.
Де [власне] *саме там огонь горіти має?*
Ось, прочитай лиш [сам] ти

» 23. [Я тобі поражу:
Закрий ти сю книгу і ніколи
На сьому тексті більш не розгортай,
Коли бажаєш ти зостатися артистом.
Дж. Я хочу християнином зостатись.
Ні не зостатись, але статись, досі
Я був поганином.
Р. Ну, коли так,
То я повік поганином зостанусь,
Хоч би сім раз на день мене хрестили!
Дж. Річарде! се не жарт! згубити душу легко,
А виратувать тяжко.
Р. [Хай там гине!] Щож робити!
Evviva l'arte!
Дж. Бійся ти гріха!
Р. О, я боюсь гріха! Я раз вчинив,
Але спокутував.
Дж. Який же гріх?
Р. Та от який: Як будували дім

Для ради нашої, прийшли до мене радці
Просить, щоб я зробив які покраси
На дверях дому. Згодився я робити,
Аби хоч раз мій хист громаді послужив
Хотів зробити їм каріатіди,
або атланти,—де! руками замахали.] Я раджу так:
Ряд. 25. Коли [бажав ти] артистом
» 31. Либонь цей менше. [Раз вони хотіли,
Щоб я зробив [до ратуші покрасу] на радний дім
покраси.
Я згодився—«дай, послужу громаді!»—
Хотів зробити їм каріатіди,—
Руками замахали:—«[То] Гріх, поганьство!»
Пристали якось на декоративні
Фігури лицарів. Зробив моделі,
[І кличу радників.] Показую. Як глянули, жахнулись:
«Тут видко тіло! знада! одягти
І дать пристойніші постави!» Добре ж,
Я взяв, моделям витяг руки вздовж,
[Самих] Правцем поставив, [повбірав] тіло вдяг по
вуха,
Обличчя заборолами закрив
І кличу радників. [Поважно] Вони поважно
Оглянули й рекли: «Отак до діла!»
Порвало се мене, схопив я кия
І брязнув [так] идолів, аж загули
І в порох розлетілись. Остовпіли
Шановні радці. Я ж подався геть,
Не мовлячи ні слова. З того часу
Пропала до кінця між нами згода.]

На окремих двох листках є другий варіянт цієї розмови Річарда з Джонатаном, очевидно перший проєкт розмови.

В Меріл.<енді.>
Скульпт. (Радиться про «свіщник», мучиться над буквальним виконанням тексту з біблії).
Р. Товаришу! Моя вам рада щира:
Закрийте ви сю книгу і ніколи
На сьому тексті більш не розгортайте,

Коли ви хочете зостатися артистом.
Ск.[1] Я хочу християнином зостатись
Ні, не зостатись, але статись. Досі
Я був [язычныком][2] поганином.
Р. Ну, як що так
То я зостануся [язычныком][2] поганином до віку,
Хоч би мене сім раз на [рік] день хрестили.
Ск. [Ви краще не жартуйте]
Ви б майстре краще [май] так не жартували,
Бо се не жарт. Згубити душу лехко,
А виратувать тяжко.
Р. Хай там гине!
Хай гине все, аби не гинув хист!
Ск. Ой, бійтеся гріха!
Р. [Так,] Та я боюся.
Я [тут] раз було вчинив великий гріх
Але спокутував.
Ск. Який же гріх?
Р. Я сотворив куміри.
Ск. [Се знову] Знову жарт?
Р. Ні справді. Раз, [мені] як [строїли] будували дім
Для ради нашої, прийшли до мене радці
Просить, щоб я зробив [скульптурні] які покраси
На дверях дому. Згодився я робити,
Аби хоч раз мій хист громаді послужив.
Хотів зробити їм каріатіди
Або атланти. Де! руками замахали:
«Поганьство богомерзке!» Що робити?
[Хтів статуї [величніш] [славутніх англичан] зробить
людей славутніх
[Поставити на спогад і на подив.]
І тут ми не зійшлись [, бо т] [: один католик], бо
той папіст,
Той нечестивець, той співець соблазну,

---

[1] Ск.<ульптор> потім був змінений на «Джонатан».
[2] «Язичником» не закреслено, але над цим словом надписано «поганином».

Всі вийшли грішники, кого я хтів робить,
Кого ж вони хотіли, той для мене
Здавався не вартим глини. От нарешті]
Зійшлись ми просто [якось] на декоративних
Фігурах лицарів. Зробив моделі
І запросив я радників своїх,
Щоб подивились. Глянули й жахнулись:
«Фігури ваші вбрані, мов не вбрані,
Соблазн і сором! [Кра] Більше одягти
І дать пристойніші постави». Сором
Признатися, я [ще раз покорився] [хтів утяти жарт]
[на сміх] [зрадив хисту] [кумірові громаді]
ще раз покорився
І ще [раз] не догодив. Тоді я тим моделям
Взав, витяг руки й поспускав до долу,
[А голови поставив їм правцем]
А тіло [все] й голову правцем поставив
Одяг по самі вуха, щей бахмато,
[Забрала] Обличчя заборолами закрив.
І кличу радників, а сам гадаю:
«Ну, буде буча [!] за таку наругу.»
І що ж гадає[те]ш? Радники шановні
Поважно обійшли [болванів тих навколо]
тих идолів навколо
І вирекли: «Отак до діла буде!»
Дивлюсь я — чі не жарт? Так деж там, ні!
Я не стерпів такої злої кари,
Хоч вартий був її. [за те, за ту покору] [Карріка]
Схопив я кия
В одного радника і [миттю повалив] так торохнув
Своїх бридких потвор, аж загреміли
І в дрібьязок розбились. [Сторопіли] Остовпіли
Шановні радці. Я ж [собі піш] подався геть,
Не мовлячи ні слова. З того часу
Пропала [з] [на] до кінця між нами згода.

Рядків 32 — 38 ст. 60 і 1 — 6 ст. 61 в рукопису немає. Очевидно, вони з'явилися пізніш на заміну вищенаведеного закресленого варіянту.

Ряд. 7. Дж. До речі, я *давно* хотів сказати:
» 8. Даремне ти [дратуєш так громаду] з...
» 9. А надто [Годвінсона] з Годвінсоном.
» 14. [Ну, й нехай] Хай він має
» 19. .. робота [(пок<азує> на статуї) і для кого?]
Р. Для кого? Та для мене перш усього!
Дж. Для кого ж се потрібно?
Дж. [Для чого се? для вищої]
[Для чого? для краси, а не користи,
Для серця, для душі!] [І для] [І потім, для] Та ще для тих
[Що може краще будуть розуміти] що краще зрозуміють
Мої змагання.
Дж. Деж ти бачиш їх,
Отих прихильників?
[Р. Не бачу, але жду.
Дж. Деж візьмуться вони?]
Р. [Вже] Вони вже наростають.
[У деяких] У них у всіх ще не пробився вус,
Та думка пробивається і в серці
[Огонь святой] [Уже прокинувся] Вже прокидається огонь святий.
Вони мої змагання зрозуміють,
Вони мені і помилки простять
[Простять і виправлять і далі підуть,
[Моїм шляхом] [Я їм дорогу] стежинку гіркою бідою
Дорогою, [що я тепер так тяжко]
Крізь пущу пробиваю, а вони
Її шляхом широким зроблять.
Дж. [Які ж] [І хто вони] Хто ж се твої прихильники безвусі?
» 26. Р. Та хоч би...

Замість цього уривка в остаточному тексті маємо рядки 19 — 25 з такими варіянтами:

Ряд. 23. І тим, що [в слід підуть.] [йдуть за мною] *підуть в слід мені.*

Ряд. 24. Деж [ти] бачиш
» 28. і [вірь мені що] більше
» 30. [Аніж догана твого Ґодвінсона]
Аніж прокл[яття]они
» 32. [(показує на горшки й миски)] (пок. на [начиння] посуд). От і всі рахунки!
» 34. Ні, [се, Річарде] Річарде, се ще не всі рахунки.
» 36. Про се не звик я говорить ні з ким.
[Д ж. [Але ж я друг] Я думав, що як друг, я маю право...]
» 37. Р. [То досить з тебе знат[ь]и, що я зроду]
Доволі з тебе знати, що ніколи
Невільником не [був у власній хаті] буду в себе
[Не буду і надалі] [І бути ним не хочу, хоч би навіть
Се боротьби і горя коштувало.]

Стор. 62.

Ряд. 1. І [Як се] в кого ти таким *запеклим*...
» 2. Р. [Такі ми всі] Такий...
» 3. ...«незалежні», *пурітане*,

У первісному рукопису, писанім олівцем: незгідні, незалежні (без лапок).

Ряд. 6. [Від пана й короля, від церкви й парламенту] Від короля...
» 7. ...вже кров.
[Д ж. Я знаю, ти сміятися почнеш,
Але не [мушу] можу я промовчать правди:
Се гордощі, се пишніґ слова, але ратунку
І щирого спокою для душі
[Нема в них] немає в ній.
Р. [Я не прагну спокою
[Я ії не шукав спокою]
Нащо мені спокій
Я ще живий, ще *спочивати рано.*
Д ж. Ні краще завжді мир в душі носити.
Р. А ти се знаєш?
Д ж. Знаю, відколи

Я став найменшим з цілої громади,
І дав на службу господу мій хист.
Р. І [робиш ліхтарі?] щож ти робиш?
Дж. [Роблю] Все роблю, що треба.
Р. Щож треба?
Дж. День свою потребу має
Р. То ти зійшов на ту щоденну працю
І тим живеш.
Дж. Тим і живу.
Р. Нещасний!
Дж. А ти щасливий.
Р. Так мені здається.
Та вже чі так, чі ні, а я б волів
Одразу смерть, ніж твій душевний мир.]

Ряд. 8. Дж. [Т] [Се гордощі] [Се гордий слова, але ратунку
І щирого покою для души] Се горда...
» 9. [Нема ратунку в них] немає
» 12. Дж [Скажи, Річарде, та невже ти завжді]
Хотів би...
» 15. Р. [Невже] Чому не знаю? [Довгі дні і ночі
Проводив я в тих муках і ваганні [?]
Усе, що ти тепер мені казав,] все, що ти говориш
» 16. [Не раз, не два я сам собі казав] Я сам...
» 17. [Та я з ваган] Та сі вагання...
» 18. [Вони вже раз на завжді пережиті] Вони вже пережиті...
» 23. ...дав [на згоду] недавно
» 24. Мені на [згоду] приязнь. [Хочеш помогти
Мені, як] Ти один [би міг] в сій...
» 29. Що [в в сій статуї поганого? (одкр. стат)
Дж. Річарде!
У нас тепер з тобою різні очі.] [в статуї сій] [тут]
[у ній] зроблено...
» 30. ...мій, [то вся вона погана,
Так] — вона...
» 32. поганська,
[А через те й погана.
Р. Джонатане!

Ряд. 33. Я не про те питаю] Р. Забудь
» 34. [І давнім поглядом на твір мій подивися.] і подивись...
» 35. Коливб тоді, як [би] ми..
» 36. *Ходили* по [віндзорських галлерее] палацах
» 38. Сю статую [, що б ти] ти щоб...

Стор. 63.

Ряд. 3. що в ній змінит[ь]и, [—ти]б сказав
» 4. Д ж. [«Нічого»!] Нічого!
[[Але, Річарде, се сказав] поганин
[Як] християнин [я кажу] тобі]
[Та тілько [так сказать] міг би се сказать поганин,
Я ж християнин, [я кажу] говорю тобі]
» 5. Та тілько се сказав би [так] поганин
» 6. ...Як християнин я кажу [тобі]:
» 7. [Зруйнуй сю статую.] Розбий її!
» 8. Р. (*робить рішучий жест*) З останнього...
» 9. ...бронзи!
([Двері] одчиняються, ввіходить] *Вривається раптом чоловік*[1] *в небагатому чорному пурітанському вбранні,* [дуже розсерженний] *розлючений,* [ледве' гамує себе], *не вітаючись* [і не зважаючи на Дженні, підходить просто] *приступає до Р'ч*<арда>)
Ч о л. *Слухайте лиш, майстре*
Чі я на сміх вам здався?
Р. [Що се вам,
Шановний містер Гопкінсе? Чого ви
Так беретесь притьмом до мене]
[Містер Гопкінс!] *Що там сталось?*
Чого ви так притьмом?
Ч о л. (До Дж.<енні> [Гляньте!] [На бога!] [Дивиться!]
Скажіте [з ласки]
Скажить на бога!

[1] Закреслено «Чоловік» і надписано олівцем «Гопкінс». Далі ще кілька разів «Ч о л.» чи «Ч.» замінено на «Г.».

Він ще дивується! [А ви забули піч?] *А піч забули?*
Р. [Піч?... А пригадую...] *Ах, піч... пригадую...*
Ч о л. [Щеб не пригадати!] *Щеб не згадати!*
Се добре сказано! Адже ще вчора
Прийти ви [мали. Так?] *обіцяли?*
Р. [Але вгамуйтесь] *Та вгамуйтесь*
[змурую піч.] [Таж я змурую піч.] [Я вам] *направлю піч.*
Ч о л. *Коли?*
Р. *Як буде час*
Ч о л. *Ні, далебі,* [я вам на глузди!] *ви берете на глузди*
[«Як буде час»! Як свисне рак, чі що?]
У мене піч готова завалит[ься]*ись*
[Не счуємось, як і зіма на дворі,]
А він мені: «як буде час»! То майстер!
[Чекай на нього поки з ласки прийде
Р. А що ж, я мушу по неволі йти?
Ч о л. А вже ж, ви мусите, бо порядились.]
Повинні [завтра] стати на роботу,
Тепер повинні стати на роботу,
Бо порядились.
[Р. Як хочете, я не піду [тепер]
Як хочете, я завтра не піду
Ч. Чому?
Р. Роботу маю вдома
[Ч. От так правда!
З одним домовився, до [другого] пішов
домовивсь, до [других] пішов
а до инших піде
Р. Я не [пішов] піду до другого, [я вдома] я для себе
[Свою] Роботу маю,]
Не йду я ні до кого, я для себе
Роблю тепера.
Ч. [Се ще новина!] Новина!]
Р. [Завтра я не можу] *Я тепер не можу.*
Ч. *Чом?*
Р. *Маю вдома діло*
Ч. *Оттакої!*

Робота хатня може почекати.
[«Своє лежить, чуже біжить»...]
Р. *Не завжді!*
[Ч. Та що ж там за робота, чі не ся?
(на стат.<ую>)
Р. А хоч би й ся?
Чол. (здвиг.<аę> плеч.<нима>) Чудасія!]
Ч. *Чі не се* [робота ваша] *ота робота?*
Р. *А хоч би й се?*
Ч. *Комедія! Ну, майстре,*
Мені [нема охоти] *немає часу тут базікать.*
Кажіть одразу, прийдете [ви завтра] *сьогодня*
Піч мурувать[ь]*и?*
Р. [Ні, не прийду] *Не прийду аж поки*
Оцю роботу хатню не скінчу.
Ч. *Ви не жартуєте?*
Р. *Ні.*
Ч. *Ну, то знайте,*
Що [я другого] *иншого десь муляра знайду.*
Р. *Це ваша воля.*
Ч. *Прощавайте!*
Р. *З богом!*
(*Чол. вих.*, [тріснувши] [гримнувши] *грюкнувши дверима*)
Д. *Ну, ти не забагатієш, як будеш*
Отак усіх людей від себе відправляти.
Р. *Скажи на ласку, я хіба продався,*
Що мушу кидати [усе] й летіти *кидать статую й летіти*
Якомусь дурню мурувати піч.
[Я раз сказав, що поки не скінчу,
То не піду!] *Не ліпше він!*
Дж. *А як не стане хліба?*
Р. *То буду глину їсти.*
Дж. *А родина?*
Р. *За неї не турбуйсь, я не жебрак*
[Потраплю і зробити й заробити,
Просити й позичати не піду.

[Ще продаватися нема потреби.]
І не продамся невігласам зроду.]
Д ж. *Але ж ти напитаєш воріів*
Таким обходженням.
Р. *Та дай же спокій!*
[Все вороги, та вороги, аж нудно!]
Хіба немає иншої розмови.

(*Бере шматок глини і мне в руках з нетерплячки* [за роботою])

[(співа)

«Квітко з троянди!.. згадай про мене,
Як зайде сонце в листя зелене...
Д ж. (нишком) Як має сам господь кого згубити,
То перше, кажуть, розум відбере.
Р. (співа далі)
...А коли зійде з морської хвилі,
Стрінуться рученьки й погляди милі!..»
Д ж. [Ну тож пісень навчився, — сороміцьких!]
Ну вже й пісні співаєш, — сором слухать!
(до Р и ч.) Бувай здоров!
Р. Прощай, пнотливий друже!
(Сміється йому в слід).]
Д ж. А я, бач, власне хтів тобі казати...

Ряд. 12. (*Деві входить в хату*).
» 13. [Там, дядьку, люде вас якісь питають] До тебе...
» 16. в [садку] садочку
» 19. [З Род-Айленду купці. Та йдіте дядьку,
Вони бо ждуть.]
З Род-Айленду якісь. Ід[іть]п, бо ждуть.
» 20. Р. [Та треба йти] |Ти, Джонатане,
Посидь, бо я, либонь, не забарюсь.]
Я йду. [Посидь тим часом, Джонатане.]
Ти, Джонатане
» 22. Д ж. Чи дядько твій не знає [про зібрання] нічого
нічого ще не знає
» 23. Д.<еві> [А ви йому казали?] [Ви ж мали росказать]
Та ви ж...
» 24. Д ж. [Ні я] Я не встиг,
[До слова не прийшлось.

Д.<еві> Що там «до слова»!
Сказали б так, тай годі.
Д ж. Ти скажи.
Д.<еві> Та люде ж там чужі!
Д ж. Ну, вже ж як підуть.]

Ряд. 26. Д. [За мене не журіться, [я скажу] знаю й сам!]
За мене не турбуйтесь!
» 27. [Без вас я знаю, що мені робить.]
[Я й сам потраплю, що мені робить] Без...
» 28. Д ж. [Сьогодня ти якийсь негречний, Деві.]
Сьогодня ти не дуже...
» 29. [Іде] подається...
» 31. ...ворожать. *(Вих.)*
» 32. Д ж. [Постій, постій] стрівай, завжди і я з тобою йду
(вих. в слід йому.)
» 33. *Дикарка* виходить...
» 36. Ой, [Господи!] горенько! Та деж се [мій] ти Річарде?!
[ти] Річард?
» 37. (Бачить *дикарку*) [1]

Стор. 64.

Ряд. 2. *Дик.* мовчить, ...*і* притуляється [зо страхом] до...
» 3. ...раптом [д] глянула...
» 5. [Так] То, значить, правда! [Зрада, зрада, зрада!] Ти...
» 8. Хапає [молоток] кия, що попався під руки...
» 9. , *та* з різким криком [вибігає з хати)
Дженні [(кидає об землю молоток і плаче з лютости
і роспачу)] хапає...
» 10. ...і наступає...
» 11. ...вибігають *з банкіра* — *Дикарка* [кидається] миттю...
» 12. ...*кидає кия* і заходиться...
» 15. ...до *неї*)
» 16. одвертає їх, *вириваеться* по...
» 17. ...мене, *ідіте!*
» 19. [Скажить Річарду вашому... ой, боже] Недарма...
» 23. Ох, [наша] тая

[1] У рукопису всюди замість індіянки — дикарка. Далі не відзначаємо цього.

Ряд. 24. [От може позмагалася з Річардом,] *тут сльози, тут і сміх...*

[Дасть біг помиряться...]

[Ох] Ой мамо, [мамо]!

» 29. [Твій] жаль...

» 30. Х р. (*раптом одважується*) [Мамо, люба мамо!] Матінко!

» 31. [Адже] Чи се ж...

» 33. [Мамо, заступися [за Річарда] ти за нього] Річарда...

» 34. Е д. [Повинні] ми [за] правду [заступатись, більш ні за кого.] Ми тільки...

» 35. Х р. [Але ж він] Та...

Стор. 65.

Ряд. 2. [Хтось наступав] хто нападавсь

» 4. ...[відбі] одбираєш.

» 6. ...дітей, [своєї крови]

» 7. ...не хоче.

[Він милосердний, він усе простить]

» 8. [(розкриває Євангеліє на закладці)] бере...

» 11. Х р. (*Чита* тремтячим...

» 12. [«Хто любить батька] «Не думайте...

» 14. ...[роз] віллучити...

» 15. ...матері [своєї] її...

» 16. ...свекрухи [своєї] її, і вороги [чоловікові] [для чоловіка] людині

» 17. ...з стогоном)

[Ні, мамо, я сього не розумію]

» 21. (*Чита* все...

» 22. ...матір [більше від] над

» 22-23. ...не [вартий] [годний] годен...

» 23. ...дочку [біль] над...

» 25. голос її [упав] уривається

» 28. не [вартий] годен мене»,

» 30-31. дивиться [в простори] поперед...

» 32. ...біля *каміна*, [мовчки] поглядає...

» 35. [Ох, чі не]я їй жалю завдаю.

Сеж певне

Ряд. 2. [Сі прості лінії,] одежа навіть
[Обличчя, погляд,] ся одежа навіть
Сі прості...
» 4. ...з *каміна*...

На окремому листку є перший варіянт рядків 34—37 ст. 65 і 1—3 сторінки 66.

В Мерленді. (2 дія перед збором судьбища, про яке Р не знає. Мати сидить смутна).
Р. [Яка] Така смутна [тепер] чогось моя матуся,
Чого вона зажурена так тяжко?
Ох, чі не я їй жалю завдаю?
Смутна .. [і] сей смуток до лиця матусі...
У неї гарна старість... (робить жест, властивий митцеві, коли він в [думці] повітрі визначає лінії свого прийдешнього твору)
Довгі шати,
[Поважний] Глибокий [смуто] сум, не навісний, поважний...
Правдива Mater dolorosa... (До Деві) Деві,
Дай віск мені, та тільки [потихеньку] нишком, нишком.

(Деві, скрадаючись, дістає і подає віск. Р. загарливо береться до роботи, поглядаючи раз у раз на матір, але та сього не завважає).

Пізніше, коли Р. їчардові > щось перебиває роботу і він виход. з хати, не вспівши сховати роботи, мати бачить її, пізнає себе і в роспачі сплескує руками.

Ряд. 9. ...бавився [?]...
» 11. І діти бавляться, [а їх любив] Христос...
» 12. Ед. У тебе [іграшкі, Річарде,] не дитячі,
[Не ті, що в рай ведуть] забавки
» 14. Слухай сину! (*мовчання.*)
» 22. [А щож ти думаєш?] Щож...
» 23. Р. [Я думаю, що кожний
Свою роботу має і свій хрест] Думаю,

Ряд. 25. Е д. [А щож] по твойому тобі належить.
[Яка ж по твойому тобі належить]
Яке ж
» 26. Мій хист, [нічого більше] [життя] і мрія
» 29. Я мамо [инше] потім...
» 32. Що ти тепер [читаєш.] Я читав
Що *ти тепер* держиш. Я прочитав
» 34. Е д. [Може про] Про...

Стор. 67.

Ряд. 1. Р. Ні, мамо. [є простіша] *я* читав
» 3. [То притча, матінко, про Марту і Марію]
Про Марту і Марію [тая притча] *я* читав
» 4. Е д. Хіба [се] то...
» 6. [Не в тім річ, як назвать, а в тім, [як] [щоб] як розуміти] Тут...
» 7. Е д. [І як ти зрозумів] А ти ж...
» 9. Що Марта [слухала] потреби часу
Що Марта дбала...
» 13. ...[за] сплаканим..
» 14. [Річарде, братіку] [Йди сюди] Ходи...
» 15. [А що] Що там...
» 16. (*Річ. іде в ванкір.*) роботу лишає на [стільнику]
дзиглику перед [каміном] *комінком.*
» 18. ...обличчя! [Змилуйся, мій Боже!] Господи,
» 21. ...на мене і [Річарда] на...
» 22. ...одвертаючий [жест] рух...
» 25. ...чудна [і всі ви]
» 27. [То так тобі здається]... (*старається переміпить розмову*) [*А*] *скажи*
Річарде,
» 28. ...садочку,
[що там з тобою говор]

Перша редакція.

» 29. ...Айленду, [що прибули]
» 30. Х р Чого ж ім?
[Вони начиння [хтіли] [в тебе] [по] купува[ти]ли?

То чом же не зайшли у хату?]
Р. Ні,
Вони не по начиння, а по мене
Приходили.
Х р. Як, братіку, по тебе?
Р. Вони мене в Род-Айленд підмовляли.
[Х р. [Чого] [Та чим]
Х р б. Як?
Р. Обіцяли кращий заробіток.
[Х р.] Вони хотять, щоб [дітей] я учив їм молодь
По італьянськи—бо вони ж тепера
З Італією [торг] хочуть торгувати—
Тай анатомія потрібна їм, а я
Науки сеї вчився для скульптури.
Звичайне, [що такий] той зарібок був би кращим,
Аніж тутешній сей таки тяженький,
Вже нігде правди діти.
Х р. [Ой, Річарде]
[Се] То ж ти в Род-Айленд підеш, нас покинеш?
Р. Та бог з тобою [Христаб] Белло, як би я
Покинув вас? Вже звісно, колиб сам я
[Де виде вобі] Туди подався, то й вас би взяв з собою
Х р. В Род-Айленд! [Мати зроду не поїде]
[А чом же]
Хіба про мене річ. Я скрізь іду з тобою.
[Мати зроду] і з матерью, та мати не поїде,
І Дженні теж, її не пустить батько.
Р. [Та] Дженні житиме не з батьком
Зо мною Дженні житиме, не з батьком.
Х р. Гаразд. А мати, [та вона ж ні защо
Тутешньої громади не покине] зроду не поїде,
Тут люде всі мов рідні для матусі,
Ненавидить вона Род-Айленд [людей не любить]
Їхня віра(? зве їх проти бога
[Бо] В них, [там] каже, як хто хоче, так і вірить
. . . . . не житиме там мати.
Р. Се правда. Щож, зостанемося тута,

Я, врешті, так і сам сказав купцям.
Х р. (Лагідно кладе йому руку на плече)
Тобі се дуже прикро? [мій] так Річарде?
Р. (обертається до неї через плече)
Ні, Беллочко, не дуже. Щож я трачу?
[Там] трохи легш[ий заробіток]
[От трохи легша праця]
Там може трохи лехший заробіток,
[Тут трохи тяжчий,—невелика річ!]
[Адже] Але ж і там скульптора їм не треба,
А чі горшки ліпити, чі учити,
[Мені, сказать по правді, все одно,
То не моя робота. Я те саме]
[Сказав Род-айлендцям, [Хоч иншими словами]—грец-
ніше тілько.
Х р. То ти вже їм відмовив?
Р. Так.
Х р. А на щож
Ти [радився мене] говорив про се?
Р. Щоб «вивідать ума».
Х р. Чі бач який? А я було й злякалась.]]

Друга редакція.

Ряд. 30. Х р. *Ізнов?*
» 31. *Так, знов* мене в Род-Айленд закликають,
[бо не знайшли учителя такого,
щоб знав по італьянськи. Ще казали,
[їм анатомія тепер потрібна]
щоб анатомію я викладав—
я вчився її задля скульптури—отже
[я мав би плату в їх тепер подвійну]
тепер подвійну плату [обіцяють]
тепер дають мені подвійну плату
против торішньої.
» 33. Х р. І щож ти їм сказав?] Щож ти сказав?
» 34. Р. *Сказав*, що не поїду.
» 35. Х р. *Чом?*
Р. *Як, Белло,*
» 36. Тобі се дивно?

Ряд. 1. Х р. Ні... так... я гадала,
[така поплатна служба... може б варто...] я гадаю...
» 2. *тоже се чималa плата...* може
» 3. *...знов* свою родину [вас удвох] [1]
» 4. ...платн?
[Х р. Може й ми могли б
в Род Айленд переїхати з тобою.
Р. Ти думаєш? (замислюється) Ні, мати не поїде
ні за що в тее «нечестиве місто».]
[Була]
Х р. (смутно) [Се правда. (З героїчним зусиллям]
Але ти про нас не думай.
Поїдь в Род Айленд. Се для тебе краще.
[Як] Ми зле зробили, що тебе прохали
вернутися.
Р. Я [б] сам до вас вернувся
(Х р. хоче ще щось казати)
Ні, годі, не кажи. Я не поїду.
[Р. [Досі] [Тай не хочу я в Род Айленд]
Була вже проба раз Доволі з мене.
Там лехший заробіток, та життя
либонь ще тяжче.
Х р. Чим же саме тяжче?
Р. Е, довго говорить, нема що слухать.
От не поїду, тут лишусь і край!
Х р. (зітхає)
» 8. Та що се ти [так журишся. Ото] мене мов випі-
раєш?
» 10-11. ...здивований і *схвильований*...
(*Хтось стукнув у двері Хр. вдрінулась*)
» 11-12. *Дж.*<онатан> (*входить.*[не діждавшись відповіді і
не вітаючись,] [якось чудно] *увійшовши оглянув* [раптом] [усю] всю хату).
» 17. Х р. Хто?. Я не знаю... [певне] може... ні...
» 18. (збентежена *шпортається*...

[1] Надписано зверху над словами «свою родину» олівцем і закреслено.

Ряд. 21. Х р. Я тільки так... я тільки [хтіла вкрити] щоб накрити
[Вона розсохнеться] [Аби] Так... щоб не сохла...
» 22. Р. (сміється) [Так ти] Ти...
» 23. ..не руш
» 24. Я, Беллочко, вже [краще] [ліпше] [сам накрию.][1]
(накрив
[Х р. Її не можна [з місця] далі пересунуть?
Р. [Та нащож совати] Куди?
Х р. (показ. на альков) Туди?
Р. Та на що?!
Х р. Я... не знаю...
Я думаю... а мож[на пересунуть]е пересунем?..
Р (одхиляє ґ від статуї) Ти, [Беллочко, якась] сестро, далебі, чудна сьогодня.
І що тобі та статуя? Ніколи
За неї ти не дбала, а це раптом.
Хіба вона тобі обридла.
Х р. Ні...
(Двері з гуком одчиняються, влітає Деві)
Деві (тихо до матері.) Вони вже хутко прийдуть
Х р. Ой!
Р. Що, Деві?
(Деві вибігає в другу хату)
Р. Що він сказав?
Х р. [Нічого, так..] А тільки може б [ти] справді ти,
Я хтіла щось тобі сказать, Річарде...
Я, Річарде, тобі сказати хтіла...
Ні, я не [знаю] можу... я не зважусь...
Р. Белло!
Тобі не сором так мене боятись?
Х р. (раптом заходиться плачем)
Р. Ну, Беллочко, чи ж я такий лихий,
що ти мене до сліз боїсся?.. Белло!
Х р. [Ти] Ні, не лихий, [а] ти добрий... (плаче гірше)
Ох, Річарде!]

[1] Закреслений рядок підкреслено, себто поновлено в тій редакції, як у друкованому тексті.

Ряд. 25. (щось стукнуло. Хр. *кинулась*)
» 27. Ремарки «(мовчання)»—в рукопису немає.
» 28. Х р. [Річарде] [Може б ти таки туди поїхав]
Ти б може *всеже* таки туди поїхав...
» 31. ...Айленд...
[Р. Сам? ти того хтіла?
Х р. Так, не на довго, не на завжді...]
так... хоч не надовго
» 32. [Ти думаєш, що треба заробити?
Х р. Ні, не того...
Р. [Так нащ] Чого ж?
» 33. Х р. Тут... у громаді...] Х р. Бачиш,
» 34. Тебе не всі так люблять, [як би треба.] у громаді...
Тебе не [лю] всі тут
» 35. Р. [Я знаю, та дарма, я звик]
От новина!
[Х р. Річарде (обіймає його)
Боюся я за тебе..
[Р. ([пригортає] гладить її) [Що ти,] [Белла] [Бідна
пташка.
Залякана], [Як пташка.] [Ти] [не бійся,] [За мене ти
не бійся,] Та чого ж?
[Бо сам] Дивись, я не боюсь ні грому, а ні тучі.
Х р. Ох так, ні грому а ні тучі!
Р. Певне!
Х р. Як би ти більш боявся, може б краще
Було для тебе.
Р. Белло, Белло, сором[!]
Так говорить, ти не такого роду!
Я знаю, єсть у мене вороги,
Невже ж ти думаєш, я буду утікати
Від них в Род Айленд?
Хр. Втік же ти сюди
Од ворогів[1] із Англії...
Р. Я сестро,
Ти знаєш, не втікав, я ще приїхав
Вас ратувать од ворогів, для вас я

[1] «Од ворогів» закреслене і підкреслене, отже поновлене.

[І вибрався за море] За море вибрався
Х р. Так, так [1] Річарде...
Прости... Я знаю, ти одважний... тільки
[Ти дуже гостро виступаєш... Справді,]
Ти надто справді гострий [часом...] Се завважив
Шановний Ґодвінсон...
Р. І ти про нього?
Та дайте спокій з вашим Ґодвінсоном,
[Що він мені таке?] Мені вже він обрид.
Х р. [Ой ні,] [Річарде] ой любий [2], пробі,
Не говори так голосно!
Р. Та, Белло,
Се ж чистий сміх! хіба він Бог, чи що?
Х р. Та все таки його всі поважають...

Ряд. 36. Р. Ну, й на здоровья!] Хр. Таки ти справді гострий
Х р. [Міг би ти часами щось уступати.] ти б часами

Стор. 69.

Ряд. 1. Р. [Що ж я відступлю?]
Та що ж
» 2. [Х р.] Не можу...
» 3. ...зовсім, [а так [би], якийсь би час] а *хоч би* так
на час.
» 4. ...Петро?
[Х р. Ти все [сміешся] жартуєш?
Р. А що ж мені робить [, на тебе гримать,
Так ти злякаєсся,]?
Х р. Але, Річарде,
Як би ти міг не гнівати громаду,
[Я не кажу]
Р. Та як же се зробить]
» 6. [Ти сам би міг придумать, як би хтів.]
[Ти сам знайшов би спосіб] Як би ти...

---

[1] Друге «так» вписано пізніше, очевидно, не так для зміцнення вислову, як для виправлення метру.

[2] «Ой, любий» пізніш написано на слові «Річарде» чорнилом.

Ряд. 7. [А се] Тоді було б так добре і матуся
» 8. була б [тоді] така...
» 9. Р. [Слухай, сестро] *Але краще*
[Тобі й матусі здався б я покірний?
Хіба на те, щоб у труну покласти,
бо жит[и я в покорі]ь як Джонатан, я не навчусь [1].
Тепер я не жартуючи скажу:
Я б кров свою дав виточить по краплі
За тих, кого люблю, але [на світі
Для мене] зректися
Того, що більше варто, аніж кров,
Чому ціни немає на сім світі...]
» 10. Ви хочете, щоб [хистові я зрадив] зрадив я скульптурі?
» 12. [Як би ж я] Та навіть...
» 13. ...він,
[Вже ж]
» 16. Х р. Ой! [*Закривається*)]
» 19. І Годвінсон! (*вибіг в другу хату, Хр. за ним*).
« 20. Р. Так от [чого ти, сестро
ховала статую] що!
» 21. Белло,
[Вони мене камінням не побьють.]
» 23. *Джакоб* Мільс
» 24. Джонатан).
([Скілька моментів] Момент...
» 33. я знав би, [що] як на сеє *відповісти*.

Стор. 70.

Ряд. 2. ти [мусиш] дякувати [нам за тее]
ти маєш дякувати...
» 3. що [ми] по батьківські за тебе [дбаєм]
що так...

---

[1] Два рядки: «Хіба — навчусь» в рукопису не закреслені, але вони органічно зв'язані з попереднім рядком: «Тобі й матусі», якого закреслено, пізніш до нього приписані та не увійшли до друкованого тексту. Тому залишаємо їх в квадратових дужках.

Ряд. 10. [от] І я найстарший від усіх літами,
[і в крайній хаті мешкаю, а бачиш,]
» 19. ...братове.
[Кемб. Кажи, кажи.
Абрагам Сміт. Се річ громадська!
Джакоб Мільс. Треба.
Ґодвінсон. Злочинців покривати не годиться,
[хоч приятелів, хоч і кревних наїть.]
Річ. Чиню відомо, що мене злочинцем
назвати вдруге я [вже] не попущу.
Я не засуджений.
Калеб. (до Р.) Вгамуйся, сину.
(до Кембля) Ти, Джошуе, кажи. Громада жде.]
» 20 Кембль. *Та* се таке... ну) як його й казати?..[1]
» 24. [Вважав] [Я щиро повижав твою дочку]
Твою дочку...
» 32. ...гріха! *Адже мій брат*
ніколи [на одинці] й не балакав
на самоті ніколи й не балакав
з твою Дженні. Що ж таки лихе
» 33. *могло її спіткати* в нашій хаті.
» 35. чи [б] ми б [дівча до згуби] допустили?
чи ми б яке...
» 38. ...по щирости, [гріха роспусти
я не завважила] що...

Стор. 71.

Ряд. 4. ...роду,
[щоб датись на підмову до кінця.]
» 7. ...Дженні,
[дівоча голова дурна, се звісно,
» 8. а] Раз...
» 10. ...одуріла,
» 11-12. Ремарки в рукопису немає
» 16. ...так [цінує] злюбила,

[1] Цей рядок закреслено, потім підкреслено, отже поновлено.

Ряд. 17. ...П [живе в тій глині.], самої Дженні
» 18. [живе в тій ляльці] переселилася в ту кляту[1] ляльку.
» 25. Батьки [поштиві,]
» 28. Коли ти [маєш] що до діла маєш мовить.
[Джон.<атан> Річардові в сій справі говорити
ніяково, бо мусив би звернути
усю вину на дівчину, а сеє
його лицарській вдачі супротивить.
Метью Фільдінґ. Які тут лицарі? Ми тут всі
рівні!
Джон. Вже ж, батьку, я сказав се фіґурально.
Метью Фільдінґ ([бо] мимрить)
[Якісь слова занадто вже премудрі...]
Іще що! «фіґурально»! Мудрагель...
(перешіптуються з сусідами).
Джон. А справа так стоїть: щож винен Річард]
» 29. В сій справі...
» 34. ...Джошуе, [того не скажеш] тут не [казав]
довів,
» 35. ...славу.
» 36. [а тілько] [нащось] [ти] то нащо ж ти сказав [се]
такеє...
» 37. Кембль [Я, молодче] Не бійсь, я слів не кидаю
на вітер.
[Колись до Дженні люде засилались,
скажу, не хвалячись, таки частенько,
всім гарбуза піднесла—через кого?
Дж.<онатан>. Та се самій Джоанні краще знати.
Кембль. Не буде дівчина перебирати,
коли немає на умі нікого...
либонь він їй щось [обіцяв] мусів обіцяти]

Стор. 72.

Ряд. 1. [А] *І* через що ж тепер уся *жонота*
» 2. [П взива] «невісткою Едіти»...
» 17. [що обіцяв] і доведе.

---

[1] «Кляту» закреслено й підкреслено, отже поновлено.

Ряд. 22-23. Ремарки в рукопису немає.
» 25. [А то] Роспустяться...
» 29. [Ось побіжи] Біжи *по* Дженні
» 30. ..тй [звелів] велить...
[скажи, хай прийде]
» 32. (до гром). Инакше не [прийшла б сюди, я знаю]
Инакше б не насмілилась прийти[1]
[К е м б л ь. Хай іде сю мить,
скажи, що батько наказав.
» 33. Д е в і. Я зараз.] (іде).

Стор. 73.

Ряд. 1. ...на пущі,
[і навіть їх до себе закликаєш,
не з тим, щоб їх [до] у віру навертати,
а для бридких забав]
[і навіть їх до себе закликаєш
і то сюди, у власній дім]
» 3. приводиш їх сюди...
» 8. ..тих [невірн] народів...
» 9. Ґ о д в. [Батьки] Вважайте,
» 10. [Згадай же] скажи ж ти,
» 20. що я [відповідати буду] йому...
» 27. ...про душу брата дбав
...про його...
» 33. ...пам'ятаєш, [як ми тут знайшли
потворну подобизну] тую...
» 35. ...що [то мене] то мій...

Стор. 74.

Ряд. 1. (До Р.) [А покажи лиш] [Ке П сюди] Покажи П.
» 7. ...з громади, [хто . . . .[2]] не...
» 11. ...послух [про] вашій...
» 28. К а л. <еб> [Я] Ми розумі[ю]єм...

[1] У рукопису «прийти» не закреслене, а разом «Я знаю» підкреслене, себто поновлене.
[2] Одного слова з ремарки (на 5 літер), що закреслено, розібрати не вдалося.

Ряд. 34. ...простить, [як християнин] по..,

36 рядок стор. 74 і 1—5 ст. 75 було закреслено, а потім поновлено.

Стор. 75.

Ряд. 7. То [будеш мати кару] значить...
» 11. [Калеб] Ґодв. (до Деві)
» 18. [людина] і так...
» 19. ...хлопець,
[за се вже я відповідаю.
Хр Мамо!
Едіта. (до Хр.) Я голова родині. Ти мовчи.]
» 25. Деві (до Хр.) [То я] Завішусь,
» 30. ...рухом).
(до Деві) [Іди малий]
Як старший...
» 32. ...готов. [Судіть сами, чи може
Хлоп'я мале навчитися скульптури.
Я згоджуюсь іти на суд і навіть
Я сам] Я суду...
» 34. залагодить. [Я бачу Дженні Кембль.] (До

Стор. 76.

Ряд. 6. (до Дженні). *Джоанко Кембль, скажи як перед богом*
[Ч] чи Річард Айрон обіцяв [тобі,
що візьме] коли
» 10. *Відповідай*, [по правді, не соромся] коли *тебе* питають,–
що правда, то не сором.
» 11. ...обличчя *хвартухом*...
» 17. ...сором). [А що ж?
Хіба не баламутив?.. Хто ж [то] рівняв
мене і до принцесси] [Авже ж] Тавже ж!
» 21. ...барити? [Хто зробив]
» 24. але як [що її не] я...
» 25. ...серця, [то дозвольте, панно,
мені направити сю шкоду. Справді,
я се не з примусу кажу, а щиро:
прошу вас буть дружиною моєю] *Я йому верну.*

Після слова «верну» написане російське слово «Пробел»

Ряд. 26. [К] А б р а г а м С м і т. [Найкраще:] Та що там
» 27. Д ж е н н і [(до громади, головно до батька,] (з по-
ривом...
» 34. [щоб він мене міняв на всяку погань,
а потім знов] щоб він мене...

Стор. 77.

Ряд. 1. ...не в лад,
[коли ж се тільки примхи—я їх виб'ю!
[Бо що ж] я з себе чудака [роб]
не дам я з себе чудака робити
перед громадою? не хочеш заміж,
то нічого й навчать про баламутство.]
» 2. Ну говори...
» 6. Ну, [й нехай] гаразд!
[Образа! А мені то не образа,
що ти до мене [свататись насмілився] важишся ли-
пнутись,
а сам в сій самій хаті [у кутку ти] досі держиш
нетіпанку, та ще й дикарку. Пху!]

Ці чотири рядки закреслені, потім звичайним у авторки умовним знаком поновлені, але до друкованого тексту не ввійшли.

[(Передражнює)
«Вам слід би пояснить свої слова».]
Ряд. 7. гаразд, я поясню. (До громади) От [добрі люде,] люде
добрі,
[я зараз покажу вам наречену
» 8. оту, що Річард Айрон має взяти.] вже...
» 10-14. Ремарку поділено в рукопису на дві частини:
...у кутку). (Громада...
» 15. ...дочко, [і ніколи
не переступимо сього порога] Хай...
» 17-19. Ремарку поділено в рукопису на дві частини:
...гніві) (Дикарка...
» 20. Е д. [Яка неслава. Річарде, як смів ти
приводити [дикарку] роспустницю повію]
. . . . . .

[Хр., сплеснувши руками, схопившись за голову, виходить у ванкір.]

Перший варіянт писаний олівцем і потім олівцем густо закреслений. На ньому написаний остаточний текст. Одного рядка не вдалося розібрати.

Як сміь...

Ряд. 29. [Абр. Сміт.] [Калеб] Абр. Сміт
» 33. Джір. Ортвін. [Треба] Звісно!
» 36. [який був звичай] що...

Стор. 78.

Ряд. 3. невже він [буде запевняти нас] думаę...
» 4. ...маę?! [(В громаді гомін)
Джонатон. Се вже справді!]
» 5. Абр. Сміт. Та за..
» 7. [Дж. Орт.] М. Фільд.
» 11. [Її дурити я гро] вважаю...
» 20. Кал<еб> А [для чого] навіщо...
» 23. я [знаю] тямлю,
» 24. [а все ж вона] [бо] та чей...
» 25. він [її] привів...
Годв. [Славно!]

. . . . . .

[А я вважаю, що вона бридчіша.
Коли б сей чоловік в роспусту вдався
З поганкою, [се був би гріх страшний]—згубив би
власну душу,
Але зробивши идола із неї,
з повії
Він хоче може й инші душі загубити,
се ж гірший гріх][1]

Стор. 79.

Ряд. 2. [таке] стоїть
» 5. [млинарські] млинові

[1] Рядки від слів «А я вважаю» до «гірший гріх» вдалося розібрати під тим листком, що був наклеєний на це місце й становить у друкованому тексті рядки 28—38.

Ряд. 8. [То] Чи ти...

» 13. (до гром.)

[неменший гріх і те, що він неділю
зламав за для роботи—і якої!
Сим знову заповідь Господню зрушив,
не менш велику і страшну. Братове!
(Читає на память, знявши очі в гору, але держачи
пальца на тексті):
Пам'ятай день суботній] Хто двигає...

» 45. ...ратунку

[Дж.<онатан> Батьки мої, важкі гріхи, се правда,
Товариш мій нещасний в]

» 22-23. ...товариш! [Але свідчусь] Р. Джонатане,

» 30. [Джак. Орв. (?)] Абр. Сміт [Ніхто не зна ні
дня, а ні години] Бува...
Буває

» 32. Дж. [О] І тим...

» 33. ...що *сім раз,*
а сімдесят і сім і навіть більше.
Ґ. [читає)] *Се так, хто прогрішить супроти тебе,*
[але] *не проти бога ж і святого духа!*
Дж. *Не ми сами гріхів собі придбали.*
В Венеції, де ми скульптури вчились,
нам давано, на жаль, науку й иншу:
роспусти, гордощів і славолюбства...
Абр. Сміт. *Вже ж католицький край! земля Баала!*
Ґодв. *Се все* **одна** *наука:* (читає в бібл.)
«Де твій идол,
там і душа твоя»—се ж означає,
що [як ідуть всі роков] *й идол і душа идолотворця*
однаково заручені Ґегенні!
М. Фільд.<інґ> *Що правда, то вже правда. Влучно*
мовив!
(До Дж<онатана>) *Хто хоче ту науку злу забути*
роспусти, гордощів і славолюбства,
той хай забуде наперед скульптуру,
чи як ти звеш оте идолотворство.
Дж.<онатан> (до М. Фільд.)

Не завжди, батьку мій, идолотворством
скульптуру можна називати. Знаєм
з Письма Святого, що і в Божім храмі
Єрусалімськім теж була скульптура.
У видивах пророчих показав
господь, які там мають бути покраси:
різблені херувими [, показав він] квіти й пальми.
І вибрав бог майстрів і дав їм тяму,
як золото і срібло й мідь кувати,
різбити камінь, дерево точити—
усе на славу божої оселі.

Дж. Мільс. *Воно то так, про се ж і ми читали.*

Джон <атан> (спустивши скромно очі).

[Насмілюся] *Сважуся громаді пригадати,*
що і моя сестра мизерна, вбога
знайшла собі в очах громадських ласку—
мені замовлено [різьбу] роботу.

Абр. Сміт. *Правда!*

[М. Фільд.] Джір. Ортвін. [Так тож не идоли, то бо]
тож не фіґури, то ж тільки свічник.

М. Фільд. [то] *Та я й тому противився—спокуса!*

Дж. (смиренно, але не без відтінку злорадства)
[Я] *Коли б уся громада так рішила,*
я покорився б.

Абр. Сміт. *Джокатан слухнян[ий]іш!*
Сей же противиться громаді! Зроду!

Дж. (до М. Ф.) *І громада, бач, зволила пригадати*
ту притчу про таланти, де...

Ряд. 34. Ґодв. (що ретельно

Стор. 80.

Ряд. 3. ...Калебові, *показуючи текст*)

У рукопису є тільки ця коротка ремарка і нема цитати з святого письма, що її читає Ґодвінсон.

Ряд. 14. Калеб (*читав, потім б'є себе по лобі*)

» 16. [Се, браття,] тут стоїть, що [кожен] майстер

[І справді ж] Виразно...
[хоч і тямущий і богобоязний,]
Ряд. 17. [не має промовляти у громаді] на судьбищах...
» 25. [Джір. Ортвін] Абр. Сміт. Ратуй...

Стор. 81.

Ряд. 8. [я б так гадав оце] я б ще...
» 16. ...немає...
[а все ж... от і Савла був нечестивий,
про те ж]
» 17. ...поговорити,
[промовить до]
[(до Дж.) От кажеш, ти з ним говорив сьогодня
про тую дівчину, чи]
Ось тут його товариш навернувся
до чесного і доброго звичаю,
[нехай би він із ним поговорив]
він може й Річарда переконає.
[Годв.] М. Фільд. Та [він же з ним] вже ж вони
сьогодня говорили,
[Сам Джонатан про се нам признавався]
договорились видно до путтяl
(Джон. червоніє і спускає очі додолу.]
» 18. [І] От мати [в Річарда] Річардова...
» 19. ...чей [но наст] направить...
» 20. ...шлях.
Хр. (*що незадовго перед сим увійшла знов до хати, тихо до матері.*) *Матусю, що ж мовчиш.*
» 21. Едіта. (*голосно і зважливо*) Я мушу...
» 24. ...порушена: [зневажив
він рідну матір] він...
» 32. ...таки [попробувати варто] не тратьмо ще надії
» 33. його поратувати, [має] бо снагу
» 34. ...чималу
[і коли він [ро] змарнує без пуття
талан, доручений йому від бога,
се буде гріх. Але ж не буде [пр] добре,
[як ми талан той знехтуєм]

як з нашої причини він талан свій
у землю закопає. Я]

Ряд. 35. радились, [я зараз] тоді ще

Стор. 82.

Ряд. 2. розтринькав [наче] мов...
» 5. [він] диявольському...
» 6. Абр. Сміт. [(*показує на Дж.*)]
А [сей] казав, що й то [бува] від бога
А Джонатан казав, що й то від бога.
» 17. Калеб. [А все ж таки я вас прошу, як Ной
просив за нечестивих]
Я вас прошу,
» 18. [чоловік с] ся душа
» 21. [єдина думка] єдине...
» 24. ...на брата!
(до гром.) [Т] *Все ж, як не як, усе те, що* [зробив]
він робить
не можна справжнім идолом назвати...
Джак. Мільс. *Ні, єсть у нього идоли справдешні,*
я бачив сам: Давид і Моісей
із міді вилиті.
Кал. (з жахом) *Невже?*
Річ. *Се правда.*
(*Відкриває шафу і показує мідяні невеликі копії статуй Бонаротті «Давида» і «Моісея»*).
[То] *се Бонаротті найславніші твори*
[і перед ними світ увесь] *їх цілий світ признає за*
чудо хисту.
Кал. [Ти їх не сам зробив?] *То їх не ти зробив?*
Річ. *Та вже ж не* [сам] *я.*
Я реміня не гідний розвязати
великому Анджело, їх творцеві.
Калеб. [Сі твори нечестиві. Сам Господь
сховав од нас могилу Моісея,
щоб ми не поклонилися пророку
А царь Давид ніколи не казав
робити з себе подобизну... бридко

було б се перед Богом, вавілонська
була б то нечість.]
[Хоч] се може й гарн[і]о зроблено, а все ж
весподь сховав могилу Моісея
[з Давида подобизни не лишилось]
Давид із себе не робив подоби
вже ж се не дарма...
Ґодв. З царської подоби
пішли всі ідоли, сказав пророк,—
мистецьке словолюбство роспустило
по світу [всю] злу заразу ідолянську.

(До громади, показуючи на статуетки, завваживши, що дехто з цікавостю задивився на їх)

Чого ви дивитесь на сю гидоту?
блискуча мідь вам очі засліпила?
Чи затуманили дову слова
про «чудо хисту»? Се ж нікчемна мрія,
се ж діло рук майстерних, більш нічого,
глухі, німі, сліпі, [нема в їх духа] і нерухомі
купують їх за гроші, як товар,
вони ж і є товар — нема в їх духа!

Річ. (з досадою замикає шафу).
От сказано, не розсипайте перл
перед свинотою!

М. Фільд. (скипів) Се хто свинота?

Річ. (насмішкувато) Се я [твій] собі задав з письма святого,
не ображай[ся]тесь, се слова Христові.

Кал. (поважно)
Ти, Річарде, здержи свого язика.

На окремому листку, писаному олівцем, є другий, коротший варіянт — очевидно первісний — цієї сцени, в якій, Річард показує статуетку — копію Мікель-Анджелового Мойсея. Діялог іде не між Річардом та Кемблем, а між Рідардом та пуританином.

Купують їх, [немо] за гроші, як товар,
Вони ж і єсть товар, нема в них духа.

Р. [Запевно, крамарям]
Се мова крамарська, [инш]я иншої й не ждав!
[Ой, де вам розуміть], Чі знаєте ви справді, що є дух[,]?
[Коли ви все цінуєте на гроші!]
П <урітанін> Дух, то душа. По вашому, він де?
Р. Дивіться-ось! Се тільки тінь бліда
[Тієї] Того величного, святого первотвору,
Перед яким Італія й весь світ,
Той світ, що в світлі ходить, а не в тьмі,
[Стоїть] схиляється [з побожним] в побожному екстазі,
П у р і т а н і н. Що ж се таке? Хто він такий, сей дід?
Р. Се Моісей.
П. Пророк?
Р. А вже ж
П. Сховайте краще
І не показуйте мені сії потвори.
Р. Потвора?!
П. Вже ж. Кумір то єсть потвора
Зліпити Моісея — се злочинство [!]
[Р.] Найгірший гріх. Сам бог сховав могилу
Сього пророка, щоб не поклонялись
Нащадки перед нею, щоб не стала
Вона в Ізраелі куміром. Отже сей,
Не знаю, як зовуть.
Р. Хто?
П. Майстер той,
Що [вилі] се зробив. Ви знаєте ,[запевне] имення?
Р. [Мі] [Він звався Бонаротті.] Він Бонаротті звавсь Мікель Анджело
П. І призвисько погане католицьке,
Не вимовиш [його] ніяк. Та все одно,
Хтоб він не був, він грішник непростимий,
Р [Та невже ви] І ви не бачите у сій фігурі духа?
П. Ні, майстре, краще я від вас піду,
Се буде краще. Не кажить нічого
І слухати не хочу, годі, годі!

Р. (ревниво закриває рукою статуетку.)
[Д] Та я мовчу, даремне боїтесь.
П. Я все таки піду. Прощайте майстре. (Вих.)
Р. (провожає його усміхом не то жалю, не то при-
зирства.)

Стор. 82.

Ряд. 26. Я ражу, браття, [взять його під догляд] під...
» 32. Дж. [Орт.] Мільс. Се...
» 34. [Дж. Ортв.] Абр. Сміт. Господь...
» 36. [Абр. Сміт.] Джірімая Ортвін. Взять...

Стор. 83.

Ряд. 1. [Дж. М.] М. Фільд. На місяць...
» 2. [Ні, на рік] На півроку.
» 4. Дж. Мільс. [Досить місяць] Сором...
» 9. [що] коли...
» 10. ...до віку.
[[Уже я досить випробував душу]
Душа моя вже пробована досить
І холод сумніву її морозив,
І [закалу] жалощів вогонь її проймав,
і мучили її такі тортури,
що ви і зрозуміти їх не годні —
» 11. вона] Душа моя [те] вже...
» 17. ...в простор...
» 22. ...ведуть? [Щоб заколоти
Ваалові. Ой, горе! що я бачу] Ой, що...
» 25. [вся молодіж] недоліток...
» 30. ([В гр] Громадою...
» 36. [Скажи] Порадь...
» 37. ...плачу́щий...

Стор. 84.

Ряд. 2. ...мідяним.
[а в тебе сила, як у немовляти,
Скараю, знищу, з світа зглажу, щезнеш!]
» 8. [Вже ж так] запевне...

Перша редакція (олівцем).

Ряд. 17. [Бридоту] [Брідке] [гидоту] Брідке для бога, діло рук
[майстер] мистецьких,
І [хто його у] покладе...
18. ...у схові.» [Що сказа[ли]в] на се
Л ю д е. «Хай буде так, хай буде!»
Р. [За що ви кленете?] Ви кленете мене? [Хто вам]
Чі знаєте ж ви за що.
Г.<одвінсон>. За те брид[ке] [оту]ке, що [сховане
в сім домі.]
[ти тут ховаєш] ти у схові держиш,
Р. Хто вам сказав, що я свій твір ховаю?
Ось він, мій твір, дивіться! (раптово скидає покривало зо статуї).
(Німа сцена).
Г. [Ти] Він ще гірше
Тепер гріши[ш]ть ніж досі згрішив.
[Ти хочеш] Він хоче нас [у невід свій заплутать]
заплутати у невід
Снагою грішною. Святу громаду
Від стежки правої відбити хоче[ш].
Святі, святі, безгрішні! Пустосвяти!
Я був святим, поки мене сюди
Між вас лиха година не загнала!
Я вмів любить, а ви мене навчили
Ненавидіть! Я рай знав на землі,
А ви мені приготували пекло.
Я знав живих людей живого Бога,
[Ви мертву літеру зробили Богом
І накладаєте її ярмо на душу.]
Мій дух палав, а ви [вгасить хотіли]
притьмом гасили!
[Ви] Я слухав тільки вищого натхнення

Стор. 85.

Ряд. 13. А ви кого?

Друга редакція (писана чорнилом).

Стор. 84.

Ряд. 17. [гидоту] бридке...
» 29. Едіта. [Хай буде] [прок] [І я його...
Слів «голосно, виразно» в рукопису немає.
Ряд. 3. Р. Хто [вас] вам...

Стор. 85.

Ряд. 6. ...досі зогрішав!
» 10. ...на статую).
[Боїтесь?
Кого-ж ви боїтесь? Очей своїх?
Що ж, не дивиться на мій твір, та гляньте
хто вас провадить і куди [веде] ви йдете.
Ви прокляли моє «идолотворство»—]
11-го рядка в рукопису немає.
Ряд. 12. Я слухав тільки...
» 14. [оцю] [Повалену труну!] Повапленого...
» 20. [теляти золотому?] з кумиром...
» 21. [Кал.] М. Фільдінг. [Він] Спалив...
» 24. [І всю] палить...
» 27. Я не дам! [(Хапає скульпторський молоток.)]
» 29. ...розбивається [в куски.] Громадяне [витягають з шафи] хапають...
» 32. ...*комином*, [коло якого] де...
» 36. ...найгірші! *Ви забули?*

Стор. 86.

Ряд. 2. ...Едіта [одрив] спускає...
» 3. ...в двері, [біжить до ніші,] хапає...
» 8. врятував *з* хованих
» 14. У рукопису «Женіть його!» тільки один раз.
» 26. ...Схаменися!
[Перепроси громаду! Покорись!]
» 33. ...Умру без тебе! <«Не йди»! «Не кидай»! «Ой Деві! ой!» вписано пізніше.>

Стор. 87.

Ряд. 1. ...до себе Деві, [але ще слідкує поглядом за Річардом, що вже пробився до порога і відчинив двері)

Христабель. Вернися, брате!] Річард пробився...

Ряд. 6. Цих слів Річарда в рукопису немає; він виходить мовчки.

14/X 1908

Серед чернеток до драматичної поеми «У пущі» збереглося два листки, що стосуються до кінцевої сцени другої дії й двох моментів третьої дії. Перший з них на 4 сторінки, писані олівцем і потім закреслені, є варіянт тієї частини сцени, де вже з'явилася Дженні. Був, очевидно, початок цього варіянту, що в ньому Кембль, підсумовуючи Річардові вчинки, визнає в них три гріхи. Про перші два гріхи ми нічого не знаємо, бо перша сторінка цього листка починається з таких слів Кембля:

А третій: «не давайся на підмову».
Ся третя заповідь про тебе, Дженні.
Христ<абель> (тихо озивається)
Шановний батьку Джошуе, дозволь
[Сказ] Запевнити, що брат мій не [з таких] такий,
Аби з ума дівчат невинних зводив,
[А Дженні нам усім неначе [рідна] кревна,
Вона твоя дочка, сього вже досить.
Чі так матусю?
Едіта. Правда, Хрістабель,
Ти добре кажеш. Брате Джошуе,
З тих трьох гріхів, що ти сказав, зостався
Один: «не сотвори собі куміра».
Се гріх великий, більший ніж два инших,
Але для правди треба [в тім] те признати,
Що в инш[ому не винен мій Річард.]их мій нещасний син не винен.
Дж.<енні> Мати Едіта, чим твій син нещасний?
Ед. Тим, що в гріху живе.
Дж. [Хіба] [Чого ж то гріх
Робить портрети?] [Чі справді гріх
робить портрет?]
[Але скажи, се може справді гріх
Робить портрети?]

К.<ембль> [Ні, се не портрет] Ну, се не портрети,
Портрети, бач, мальовані бувають
[А твій він виліпив]
Твій ліплений. Се бридко перед Богом,
Вже нігде правди діти. [Тільки я]
Дж.<енні> Я гадала,
Що тільки бог поганський, то кумір.
К. Ні, сказано: «ні всякої подоби».
Се бридко перед богом. [Та я певен,
Що наш Річард покине тее все,
Він добрий хлопець, в ньому есть і правда,
І щирість, і одвага. Добрий хлопець,
А все таки ти, Дженні, памьятай,
що[б] більше тих «портретів. я не хочу
Дж. (смутно) Та добре, татку.]
Добре, дочко,
Що ти спитала батьківської ради,
Бо игрушки ведуть до згуби часом.
Так отже більш портретів тих не треба,
[Так, без жартів.]
[Я [йому] скажу Річарду,
Щоб він і сей спалив.] А Річарду скажу, щоб він
се знищив,
Щоб не було сього.
Дж. (мимохіть) Ох, татку!
К. (суворо) Дженні!
Дж. Та я ж нічого
[К. [Ну] Так гляди[ж] мені,
Бо як довідаюсь про щось такого,
То, знаєш, я часами не жартую,
Не подивлюсь на те, що единачка.
Дж. [Ну, і чого ти гримаєш на мене]
(до Хрістабель)
Ну, і чого він гримає на мене,
Що ж я зробила? (ховається у Хріст. на грудях,
плачучи.)
Х р. (лагідно) Батько Джошуе,
Прошу тебе, не гнівайся на Дженні,

[Вона ж у тебе дівчина покірна]
[Ко] І в і р. що є в сій хаті щирі друзі,
Прихильні завжди до твоєї долі,
[Їт] [В сій хаті Дженні] Їт в сій хаті гріх спіткать
не може,
А тільки приязнь і порада щира.
[Коли] Як [може] Дженні часом може й необачна,
Так трошечки, то се ще молодощі,
Вірь, батьку Джошуе, і вибач їй.
(Гладить Дженні тихо по гладко причесаній головці,
та схлипує по дитячому, де далі затихає.)
К. Та я [ж [їй] се] ще тільки осторогу дав,
[Ду] А [те] се дурне дівча мершій у сльози,
[Дир] Ну, годі там. [Вже.] Сестро Едіто, знаєш,
Твоя дочка не дарма Хрістабель,
Їй се имення до душі пристало.
Х р. [Ви] Ти завжді добр[і]вий, батько Джошуе.
[Д ж. Та що там «добрий», правда завжді правда.]
[К е м б л ь. Ну, дочко, годі [за] сліз,]
(Тихо до Хрістабелі) Сестро Хрістабель!
Яка я грішна — жаль мені фігурки.
[(вих. в ваньк.)] (іде до ванкіра)
К е м б л ь. Куди ти, Дженні, нам до дому час,
Я [теж] ще не їв [нічого] від рана.
Ед.<іта> То зостанься
В нас, брате Джошуе, і пополудную,
Чим бог послав.
[Д ж.] К. Ні, сестро, я піду,
Де далі час виходить на роботу,
Моя ж сокира не прийде до мене,
А я по неї мушу йти до дому.
[Ед. [Май ласку, брате Джошуе, зайди
По мене, як ітимеш на роботу]
[Чі] [Як можна, брате Джошуе, й мені,]
[То я піду с тобою,] бо сама]
Піти робить с тобою, бо сама]
Як можна, брате Джошуе, ти й мене
Провів туди, де мають будувати.]

Едіта. Якби ти, брате Джошуе, й мене
провів туди де мають будувати.
Кембль. Чого тобі туди?
Едіта. Піду робити.

Цей первісний варіант показує, що автор драматичної поеми «У пущі» спочатку мав намір звузити сцену перед судом, надавши їй характеру родинної розмови. На другому листку перші дві його сторінки дають ніби первісний конспект сцени кінця самого суду:

Синедріон над Річардом.
Р. У вас уже тут плач і скрежет зубов, тут гірше геєни.
Син.<едріон>: Геть, геть, вигнать його. Іди на пущу
Р. Піду.

[Родина і *вбоші*, покинуті «праведними» на поталу злидням затримують його, ради *сих* він сам запрягається знов у кормигу.]

Пурітанин-гуманіст (Род-Айлендець) підмовляє Р. до себе: там повна воля сумління.
Р. А чі *потрібен* вам *артист*.
Р. Айл. Ні, але ми його терпіти будем.
Р. Терпіти тільки?
Айл. Більш не обіцяю.

Розмова в Айленді. Річ. [зостається], зневірений у своїм призванні «Нащо се пал, навіщо сей вогонь, на безвісти розпалене багаття»?.. і т. и.

Сінедріон рішає розбити статуї Річ. Розбиває велику, зроблену з індіанки, Р. хапається до зброї (молот), успіває вратувати тільки два ескізи, а все инше побивають, воскове кидають в камін. Ратуючи статуї Р. ранить де кого (Годвінсона), здіймається лемент.

Геть, геть його, на пущу! [Ведіть його] Гоніть, гоніть його!
Р. Мовчіть!
Мовчіть зліденне кодло, невігласи,
Я сам *піду* од вас! У дикій пущі

Є дикі люде — не *дичіш* от вас
Ідуть розступіться, дайте шлях. Инакше
Я сам собі дорогу проложу.
Гей, стережиться! (кидається кріз юрбу, *прокладаючи молотом* дорогу)
Сестра. Брате, схаменися?
[Річарде, [братіку! Ой мамо, пробі, мамо, заступіться
[Ска] Просіть громаду, ох, скажіть хоч слово
Громада вас послуха.
Мати. Хрістабель!
Не знаєш, що говориш. Тяжко, дочко,
Тяжкий наш хрест, [але] [та мусимо] нести ми мусим
(Фанатично дивиться в гору).
Сказав господь наш Ісус Христос:
«Хто любить сина чи дочку над мене,
Не вартий той мене».
Збоку цих слів сестри та матері написано: На суді.
Скажіть хоч!] брате!
Голос Річ. [Прощай сес] Сестро прощавай!
Сестра. Вернися, [Річарде!] братіку!]
Вернись Річарде!
Гол. Немає вороття.

На цій самій сторінці, де написано преєктовану розмову сестри з матір'ю «На суді» є первісна редакція кінця другої дії, починаючи з слів Деві в друкованому тексті: «Ой дядько! Візьми мене з собою!» (стор. 86. ряд. 30).

Деві. Я з вами дядьку!
Сестра. Деві, Деві, синку!
Не йди, не кидай, я умру без тебе!
Ой, Деві, ой! (Голос її спотворюється, вона заточується.
Хлопья на її крик, після моментального вагання, вертається і кидається в її обійми.)
Деві. Я, мамо, тут, [я з вами.] с тобою!
(Хрістабель обіймає [його мов у нестямі] і тулить до себе)
Мати (здавленим, не своїм голосом, фанатично дивиться поперед себе).

«Хто любить сина чи дочку над мене...
Гол. Річ. Прощайте всі!
Мати. Не [вартий] гідний ти мене!
[(Похиляється на пьедестал)]

(Мати прислоняється до пьедесталу розбитої статуї, випростана, закам'яніла, непритомна. Остатні осколки статуї падають їй до ніг з глухим гуком.)

Увесь перший листок розміру чвертки, у 4 сторінки, писаний олівцем. Другий, того самого розміру, на останній (четвертій) сторінці, писаній чорнилом, має три уривки. Перший з них стосується до розмови Річарда з Джонатаном на початку другої дії, становить 5 рядків, що їх ув'язати з друкованим текстом не можна:

<Джонатан.> ...Щож таке той хист?
І що таке краса?.. От, ти мовчиш!
Р. [Коли Христа спитав Пілат]
Пілат Христа питався: «що єсть правда?»
Христос мовчав, не мав що відповісти,
Однак за правду він [п]ішов на хрест.

Другий та третій уривки четвертої сторінки цього листка містять первісні редакції двох місць з третьої дії; над першим з них надписано: «В Род-Айленді». Він становить первісну редакцію стор. 95, рядків 17—26, другий уривок—первісну редакцію стор. 114, рядків 7—11.

III.

Скульптор.

Стор. 88.

Ряд. 1. *Акт* III.
» 2. [шкільна] [Річардова] шкільна... ...*домівку* Річ<ардові.> *Повина* ...<помилково, замість: Половина>
» 4. ...*дошкою* то що; *половина відділена завісою*, заставлена річами Р., *його ескізами і т. и., в кутку* невеличка нескінч.<ена> статуя жінки.
» 13. Ремарки «читає» в рукопису немає.
» 16. Перекладіть, [Вільяме!]

Ряд. 18. [Промовила] І мовила...
» 23. ...*привмний* спогад...
» 24. [приємним, завжді буде] усе...
» 28. досить, [ми вже и так
Багато працювали]
» 30. ...ученик *підходить і жде,* [щоб Р. звернув на нього увагу.]
[2 у ч<еник> [Мій] [Пане учителю] Учителю, мій брат просив спитати
Чі може він [до] [у вас препарувати] учить свої завдання
[Бо в школі темно,] дома завважають
Тут в школі, дома діти завважають.
Р. Гаразд, нехай приходить.
2 у ч. А сестра
Питалася, чі можна і дівчатам
По італьянські вчитись?
Р. Чом же? Можна!]
[(до 4-го учен.) Ну, що, Томасе, що сказав [мій] ваш батько?]
» 32. [4 у ч.] Чарлі [(виймає з кишені м]
Я [показав] [йому] фіґурку вашу,
Я таткові...

Стор. 89.

Ряд. 3. [Бо тут купців на нього не знайдеться]
Бо тут купців не знайдеться на нього;
[«Ще, [може] каже, як би се була мадонна,
То б хто з католиків купив, а [німф[а]и] сеї
Ніхто не схоче. Я її приніс вам.
Р. Я вдолів не утворяв за лаври
і золото маґнатів італьянських,
а тут би мав за марний гріш якийсь...]
» 7. Візьміть собі на памьятку [від мене], Томасе,
Візьміть собі, як хочете, на *пам'ять*
» 8. [4 у ч.] Ч. [Красненько дякую, [я подарую Мері] се буде в подарунок] Коли..
» 9. [моїй] малій...
» 11. [4 уч.] Ч. Що ви...

Рад. 14. [4 уч.] Ч. (пождавши) [Дозволите до дому йти]
То як...

» 15. Р. [Підіть] Про мене...

» 17. Р. Ідіть здорові.

[4 у ч.] [Наше поважання] (вих.)

[Р і ч. «Він каже: як би се була мадонна»...

[І доки ж буде се важке змагання
між вірою і хистом]

Не можу я [за плату, чі за славу] [по крамарських наказах]

на крамарські накази

Робити идолів, [коли] я не робив їх

[Тоді]

[По наказу] [артистів італьянських] [змисленних меценатів]

За лаври й золото [не хотів робить] [мудрих академій]

магнатів флорентинських,

[А тут би мав за марний гріш [якийсь]

[Калічить] [Відняти душу хистові моєму.]

Спотворити моєму хисту душу?

По праву міг би ти тоді радіти,

[Пановний Ґодвінсоне! [Тільки ж ти

Того не ді]]

Хоч знав, що там скрилось би низенько

Найгордовитіше в Італії чоло,

[[Не Божій Матері складаючи пошану]

[Не стілько] не так Христовій Матері на шану,

Як творові маестро—лавреата]

[У статуї не так шануючи]

Не так на шану статуї мадонни,

Як творові мистецькому на честь.

А тут, [я знаю. Mater dolorosa] [Бонаротті] [Донателло]

Pietà Мікель-Анджело

Чі розмальована потвора з порцеляну

Однакову [со] і ціну й шану мають.

І я ж би мав за марний гріш якийсь

Спотворити моєму хисту душу?
По правді міг би ти тоді радіти,
Шановний Годвінсоне!..
(Задумується) Та невже
Я буду вічно жити на чужині?[1]
[У рідному мені]
[Між рідним, кревним, племенем моїм?]
[Невже тут]
Тут всі знайшли собі нову оселю
І рідний край новий, а только я
Чужинцем безпритульним зостаюся.
І завжді буде так? [Невже нема
Снаги в мені, щоб серце привернути
Оцих людей до хисту і краси?]

Уривок від слів «Р і ч. Він каже» до слів «Хисту і краси?» закреслений чорним та червоним чорнилами, але він із наведеними варіянтами ввійшов до остаточної редакції.

Ряд. 18. Невже нема... <У рукопису ремарки «сам» немає.>
» 21. ...[з]робити...
» 23. Оцих людей? [тож не камінне серце,
Воно так щиро билося за волю] Серця...
» 25. ...й за [святі людські права] святеє...
» 27. Я бачив сам [нераз], як на очах суворих
» 28. [Дідів поважних, твердих, сильних духом,] Прозорі...
» 29. [[В той час], коли [орган величним співом] [величний грім органу] величним голосом] В той час...
» 30. ...потрясав,
[Хай Бог мене простить, я часто заздрість
ховав у серці, сидячи в громаді
[Отих людей] Людей побожних, слухаючи гімни]
[До органіста заздрість]
» 31. [Жаль брав мене, чому оця музика] І жаль...
» 32. [І над стіно] Над..
» 34. [Всіма погорджена, розвінчана царица]
[Немов розвінчана царица, у погорді] В погорді,
» 36. [Розвінчана була моя царица] Моя...

[1] Знак запитання, очевидно, був поставлений тоді, як було закреслено рядка «Між рідним...».

Ряд. 37. Се винен я, [мої незгатні руки] моя безсила мрія
» 38. [Мій розум недотепний [. Я не тямлю] [, що не тямить] [Незгатні] незгатен...

Стор. 90.

Ряд. 1. Знайти [там хисту] чогось
» 3. ...шукати?
[Чі в ідеальній лінії чистоті?
Чі в натуральній живости постави?
Чі в думці тій, що [оживляє по] в погляді каміннім
Запалює змисленну искру?.. Боже!
Дай статуям моїм] [([одкри] Бере маленький недокінчений ескіз, такий як велика ста<туя,>]
[(Одкриває недокінч. статую) в ніші) [Отже] [Боже!]]
» 4. (Розсуває...
» 6. Хто [міг би] може...
» 14. ...мати силу,
[Лиху, ворожу, нечестиву силу,
» 15. Але потужну!] Для них...
» 18. Тепер [мені і] я був би...
» 19. [Скажи мені] [Промов до мене] [Говори] Обізвись [до]
» 20. Ти, [мертвий каміню,] коли живі мовчать
Ти, глино нежива, коли
Хоч ти до мене, глино...
» 22. ...бути [між людьми] межи людьми,
[щоб до душі душею промовляти?]
» 23. (Робить поправки [, говорячи)])
» 25. Сей [може] рух [в] здавався б їм цікавим?..
[Чі може б [справді] дати иншу драпіровку?..]
» 29. А [т] се *мадонн*...

У рукопису рядки «Ні, се нагадує»... та «А се мадонн» стоять після закресленого рядка: «Чи може б дати иншу драпіровку».

Ряд. 27. [Так вийшла міна], ліцемірна... Так?
[Погана міна]
[Се] Поганий вираз, ліцемірний... Так?..
[Зчувале щось... Чі може так?.. [Не знаю...] Ні, певне,

Нічого вже не знаю! (Кидає роботу)
Чі се втома,
Чі я старіюся, чи я снагу вже втратив?]

Ряд 30. (Кид. роботу)
» 34. [То треба, щоб ті душі поріднились]
[То перше треба душам поріднитись] То треба...
[Моя душа чужая чужанця
» 35. Серед усіх братерських] А що ж
» 37. від мене *відбери!*

Стор. 91.

Ряд. 1. [(стук. до дверей)]
» 3. ...Вруклі [н], швачка, [убого вдягнена, в руках має]
і несе...
» 8. ([Розгортає] Виймає й розгортає довгу...
» 10. (*Плятить їй*)
» 11. [тут вам і те, що я давніш був винен.]
[тут і за те, що ви давніш пошили] тут і за все...
» 12. П. Бр. [(кладе гроші на стіл)] (пригортає...
» 13. Ні, пане вчителю, [се ви даремне] [я не [взяла] брала]
[тоді не [взяла] брала] [тоді не взяла та]
» 14. [тай не візму од вас] та не візьму
» 16. [Ви ж дарма учите мого Томаса.
[і] до нього ж ви такі уважні ії] Я вам...
» 18. [З усіх] за всіх...
» 19. Р. [Ну, то ж сюди не йде, то вже рахунки]
мої з громадою. Ні, ні, візміть,
» 20. ви ж гірко так працюєте, вам тяжче
хліб заробляти, ніж мені.
(Швачка хитає головою, що не візьме)
Як так,]
Р. Я дуже радий,
[Що я придбав любов учеників] як що...
» 23. *Згортає* блюзу і подає п. Бр., тая [не бере] кладе
йому на...
» 29. Р. (*трохи вдивований*) [А щож би я зробити міг для вас?]
[З охотою, що можу, вам зроблю
без відробі] А що ж...

Ряд. 31. П. Бр. [Ось отаку фіґуру, як оця (показує на статую)
[Р. (більше здив.<ований>)]
Річ. (більше здив.) Таку фіґуру?
П. Як [би] би можна більшу,
щоб так таки була як справжня жінка.
мені хоч глиняну, аби міцненьку,
[Либонь же] полив'яну чи що.
Р. Ну, можна з ґіпсу,
се теж недорого. Та нащо вам?] Чи не дали...
» 34. мені б [вона] здалась...

Стор. 92.

Ряд. 1. П. Бр. [Багатші] Бо тӥ пані...
» 2. [як що не хутко зробиш] усе їм...
» 3. ...стоять? [Ну, і шиєш
на вбогих більше, а з таких який зарібок?]
» 4. Р. Ну, так що?
» 5. Пробачте, я не розумію [трохи]
Пробачте, я щось вас не розумію,
[як се сюди приходиться? [до ст<атуї>]]
» 6. в нас...
» 8. Я б на фіґуру сукні приміряла
Я би на неї
» 15. нічого вже... [Ми потім поговорім] Лишіть...
» 16. а гроші ви [візь] [прийміте Прощавайте.]
а гроші ви таки...
» 17. (П. Бр. збентежена, бере гроші, [шӥ] вклоняється, присідаючи, і вих.)
(*стук до дверей.*)
Хто там [війдіть] *війдіть!* (*вих. троє чорожан*)
» 20. Гор. *Добридень пане, майстре!*
» 22. Р. *День добрий вам! Вітайте, любі гості.*
» 23. [1-й Горож.] Джонс (*Див. на стат.*) Працюєте?
» 24. Р. *Ні*, так...
» 25. [2-й] [3-й] *О'Патрік.* А що...
» 26. [Чі се для церкви католицької?] Се вам замовила *громада Католицька?*

Ряд. 27. Р. (*усміх.*) [Ні, се] Ніхто...
» 28. [3-й] [О'Патрік] Д ж о н с. Але ж...
» 30. *Як скінчите у* церкву...
» 31. Р. [Ні, я не думаю, щоб там її купили.] Не думаю...
» 34. [3-й] М а к Г а р д і. [От для розривки, вільної години] Так...

Стор. 93.

Ряд. 1. [1-й] О'П а т р. [Я] Ну, добре...
» 2. До чого [З] ніби?
» 3. Р. Трудно [то] росказати,
» 5. ...певне [кожний] в світі
» 6. ...мрії не [живе] прожив.
» 7. 2-й. Та вже ж, поки [собі] людина...
» 9. 1-й. [То, молоде зелене...] Звичайно,
» 10. Р. [Ви, панове,
Не зрозуміли[1], що я хтів сказати,
Чі може я не так сказав.] [Таж] Алеж[2] мрія...
» 11. не тільки...
» 12. 1-й. Та [є такі] инше,
» 13. А [бавиться] [тішиться] бавиться...
» 14. Р. [Пригляньтесь. Та] Ні,
» 18. Р. не сохранив.
[2-й. Та защо нарікаєте на Бога?
Р. Не нарікаю, тільки я згадав
Те, що повік зостане незабутнім
» 19. По всіх [країнах] краях: як в] Адже і в...
» 20. [Річками кров лилась за людські мрії]
[Криваві] Чимало крови пролилось за мрії
[як]
» 21. 1-й [Хібаж єпископальна церква мрія
І молитовник] Хібаж таки
[Р. Се знаряди тії лихої мрії,
що [ніби можна] хоче людям угасити духа
І запечатати церковною печатью.]

---

[1] «Не зрозуміли» закреслено, потім підкреслено, отже поновлено.

[2] «Алеж» замінило «таж» після того, як попередні два рядки було закреслено.

Рядк. 24. Р. *Все то* мрії!

» 25. [2-й] 1-й. Та бійтесь бога! [Щож се ви [з] сказали?] Що ви

[Р. То все були святі, величні мрії,
Про те, що люде можуть рівні]
[То [мрії] ми за мріями погнались]

» 26. 2-й. [Оце б ми гналися за океан по мрії?]
[Оце б ми гналися сюди по мрії?]
То б ми по мрії...

» 27. Р. Так, мрія нас *за океан вела*
[І зіркою над морем нам світила]
[І зіркою світила через води]
[світила нам по водах крізь тумани]

» 28. [За нею] До неї...

» 29. [За неї] Для неї...

» 30. 2-й. Та щож воно [за] було...

» 32. Р. [Була] [Святая мрія] Свята...

» 33. [Про волю духа людського і тіла] Що ніби...
[1-й. Так се ж не мрія, ми ж бо здобули
[Святую волю] Ту волю тут в [А] Род Айленді, То щастя

Кому збуваються [всі сни!] в житті всі мрії,
Бо иншому, то кожний сон не в руку.
Р. [А другі,
Що не в Род-Айленді живуть, чого ж вони
За морем здобули?
1-й. Ну, хто ж їм винен!
2-й (до 1-го нишком)
Він, далебі, якийсь дивак, сей майстер...]]

» 34. У рукопису ремарки «мовчання» немає.

» 35. 3-й (*не вступав до* розмови *і, кудлячись, прохожуваєь, роздивляючись* по хаті. [Скинився коло статуї] Скориставши...

[Так щож оце за мрія, пане майстре?]
[Яка ж вона, ся ваша мрія, пане майстре?]
А се ж яка вже мрія, пане майстре?
Р. Така, як бачите... [Во] Чі до сподоби [вам]?
3-й. (здвиг. плечима) Та я на тім не знаюся!

Р. (до друг. горож.<анина>) А вам?
2-й. [Ми люде прості, де нам роз]
2-й. [Як хто у тім кохається, то певне]
[Воно йому і до ладу, а я...]
Та я в тім не кохаюся, про мене
(мах. рукою.)]

Ряд. 38. 3-й. А я до вас...

Стор. 94.

Ряд. 1. [Оце я, бачте, грунт собі купив] Оце я, бачите,
» 3. Чі [се гончарська глина] [глина ся до чого здасться]
Чі путня глина. Ось [пр] дивиться
» 7. [3-й] Джонс. Ні, я...
» 8. ...не здалась би.
[Ви ж гончарем були [у Меріленді] в Массачузеті
Так я гадав...
Р. Я тута не гончар,
Тут инші є на те, до них і вдайтесь.]
» 9. [2-й.] Ми, пане...
» 12. [А так таки] А делікатне.
» 13. ...може б [і товар] нам...
» 14. ...гаразд [(На 3-го) Він має матерьял] Оце ж я...
» 15. [Я маю хату на гонч] Він (пок. на О'П.) хату дасть
(пок. на М.-Г.)
а сей добродій гроші.
[Р. Щасти вам боже, тілько ж я до чого
У вашій спільці. [Я тепер чим иншим
Хліб заробляю тай нема охоти
станка [вер] крутити...]
[[і так] сказати правду
[не хтів би] та охоти щось не маю день у день
станка крутити...]
[3-й. Боже борони!
Ми б найняли робітників до того.
Ви б тілько нам зразки сами ліпили,
Ви чоловік тямущий і бувалий,
Либонь усякого начиння надивились
По тих Італіях...

Р. [Либонь я не на те] [Та я ж не по начинню]
В Італію подався, щоб]
[Я б в подорожі
Не торгував горшками] Та се б я по начинню
На ярмарок в Італію подався?
[1-й] 3-й [Та дарма!] А все ж ви там ходили біля
глини]

Ряд. 17. [3-й] Джонс. А вас [я хт] просив...
» 22. [Отут ляльки ліпити для розривки] знечів'я...
» 32. За ляльки.
[[3-й] Дж. Які ляльки?
[1-й] О'Патр. Та ви ж йому сказали:
«Як маєте отут ляльки ліпити».]
» 35. ...жартів.
[він запальний, ще [добре, що не бив] попоб'є колись
Якось прийшла до нього міссіс Бруклін,—
Ви знаєте, та швачка на [К] Лонстріті?—
Побачила оцю його фігуру,
Тай каже: «от як би [мен] ви, пане майстре,
Мені таку зробили». Він питає:
«А на що вам?» — «Я б сукні приміряла
На неї, щоб не мучити кліенток.
Зробіть, я заплачу». Як не скипить він!
І [Боже мій!] лишенько! Казала міссіс Бруклін:
«Я думала, що битиме!» [Тай справді
Сказав він: «маєте ви щастя, що ви жінка,
Та ще й убога]
3-й. Не бив же?
2-й [Простив] Спустив їй так, бо жінка щей убога,
А може иншому то й боки б полатав
[1-й] О'Патр. Ні, [се навряд] се вже ні, він не така
людина,
[Ві] Дарма, що запальний, а звичай знає.
Він [же й] чоловік ученний. [Пан] Наш магістер
Його шанує дуже і [говорить,
Що як би він в Італії зостався,
То там би честь йому була не та...]
вчащає

До нього на розмову, а [відомо] вже той
Аби з ким розмовляти вам не буде,
Не любить він жувати мову.
[2-й] М. Гарді. Певне!]

Ряд. 36-37. [3-й] [Дж.] О'Патрік. (Див. в вікно) Дивиться лиш! он майстер...
[біля церкви] коло
[Зострівся з радцями. Там і магістер.]

Стор. 95.

Ряд. 1. [Говорить] Зострівся з органістом [та] магістром...
» 2. Щось розмовляють. [Он магістер майстра] [Он його магістер
Торкає за плече.]
» 4. Всі троє [йдуть] подались.
» 5. [3-й] Дж. Ходімо, [краще,] звідси,
» 10. ...не варт[о].
(всі троє [ви] [йдуть] виходять)
([За хвилину] входять: [Учитель] магістер і
» 12. розмову, *розпочату*... ...органіста [вст] іде
» 14. ...*розглядаючись* по хаті).
Кінця друкованої ремарки в рукопису немає.
Ряд. 17. [Учитель.] Маг. [Ні] Ви, майстре Річарде, дивіться [далі] ширше
» 18. [У вас] Ваш...
» 21. ...себе. [Тож виходить,
Що я дивлюся вище, а]
» 23. [(Хоч я не думаю того). Так от що:] Хоч се...
» 25. [Про те, чі мусить він, чи ні, буть]
[Проте, чі вартий він того, чі ні,
Річ не про се—вам дорогнй ваш хист,
Так як мені наука дорога.] Чі вартий...
» 27. Річ. [Се правда] Запевне.
» 29. ...Ви [досягли найвищих
Колись вершин] в своєму
» 31. Ремарки «з жалем» у рукопису немає.
» 32. Уч. [Даремне ви говорите з жалем.

Спокій [найперш] умова перша при дебатах]
...*мовчче* в'амовує....

Ряд. 36. У ч. [Дорогий вам хист] [Вам відомо теж] Відомо вам...
» 37. ...Universitas [мені признала право
На магістрат] мене...

Стор. 96.

Ряд. 1. Р. [Так] [та] ще...
» 2. [Prosequor: я тепер учу рахунків,
Ви анатомії й вокабул італьянських,
Дарма, що я учений [математик] [астроном] математик,
А ви скульптор.] Nunc...
» 5. ...ви—артиста.
» 6. *Так ліпше се для нас.*
» 7. для нас, *аби* не
» 10. ...ланцюг [ніколи]
» 13. Не [вспівши] вставши...
» 15. [Знайшлась рука, що дописать зуміла]
[Рука змисленного нащадка докінчила] Знайшлась...
» 16. Ту[т] теорему [—і ніхто]. І ніхто...
» 17. ...де [нащадка] потомка...
» 20. Так само [образом] [притчею] прикладом. [Скульптор, нам невідомий]
Один [скульптор] артист
» 21. Хоч *славутній*,
» 22. Минули [роки,
» 23. Стороки] Роки, віки, тисячоліття, [але й досі] [ціле] [наві]... Досі
» 25. ...руки [припробити] доточати
» 26. [І що ж] [Скульптори не остатні їх робили] артисти...
» 27. До статуї [не пристають і жадні]
[вони не пристають] [йдуть] [згодилось] ніщо...
» 28. [І не зливається робота поколінь]
і *поколінь праця* не злилася.
» 29. [Латініст] [М] О р г а н і с т.
» 31. [Скінчила вік свій, християнський світ]

[Покинув забавки дитячі] [З дитячих літ вже]
Скінчила вже...

Ряд. 32. то *чим же* тут радіти?
[Орг] [Я б не радів, якби зо с|
[як би зо світа музика зникала
Я б не радів.] Якби зо світа геть

» 35. Орг. [Та музика й не зникне,
То християнський хист. Маленька] Музика *й*...

» 39. ...хист. [А що ж скульптур<а>]

Стор. 97.

Ряд. 2. [Не може бути християнським] [Наві] Христом...

» 5. [На забавку зійшла.] Коли не...

» 7. [То Бонаротті
По вашому, лальки робив?] Як?

» 8. *для забавки*

» 9. Орг. [Не знаю,] Не бачив...

» 10. ...бачить. [Тую ж пісню] Тіт ж...

» 11. Що я [сьогодня гратим] тут...

» 12. ...[чутно] *чують*.

» 19. ...на дорогих [уборах] одобах

» 21. [Коллегою, се не до́каз] І се...

» 22. Р. Я [хтів] мав...

» 23. Покласти [в церкві] на роспутті...

» 27. ...діаманти,
[А на розпутті[1] в нас його затопчуть.

» 29. [Так] Почнім ab ovo, і приймім [тим часом] [на сей раз] ad hoc

» 30. [Що] Без доказу
[Ви, як скульптор]

» 31. ...справді
[Ви свій талан тут в землю закопали,]
[Т] [Ви,] як скульптор [ви] ви...

» 36. [Тій] Молодикам...

» 37. Колись вас [талаком] *здібностю*, і ваша [тиха] праця

[1] *Л. Українка пише на одній сторінці* «на роспутті» *й* «на розпутті». *Зберігаємо, як і завжди в примітках, її правопис.*

Ряд. 38. [Незначн] Марудна [й незнач] [стане] [помагає] і
невидна

Стор. 98.

Ряд. 4. ...хисту.
[Р. (сміється, [але невесело] іронічно)
Колись я [зн] глину мняв і зносив цеглу
Для підмурівків, а тепер вже сам
[Став] Ліг підмурівком в землю,—добрий поступ!
О р г. Ви, слава богу, не лягли ще в землю.
Р. Велика втіха, справді! Ну, не сам я,
То статуї мої [лягли в болото] пішли у прірву
Щоб загатит[и греблю]ь її...
У ч. [Щож робити?] А що робити?
Як нічим більш гатить... Може як артиста
Ви [свій талан] [тут себе] свій талан закопуєте в
землю,
Але як анатом, ви даєте освіту
Тій молоді, що може переважить
Вас талаком і хистом.
Р. То й [душу людську] сердце й душу
В болото можна кинуть?
У ч. У болото?
Р. [Чі там] Ну то в пісок, чі в воду, все одно.]
» 5. [Чі ви гадаєте] Гадаєте, що [душі людсь] людські
душі
» 6. ...класти,
[Гатити ними [греблі] прірви, а вони
Мовчатимуть, як камінь, до загину?]
[Чі ви гадаєте] Гадаєте, що тільки
» 12. Р. Я[1] [не знаю] [с] Ох, магістре,
» 13. [Колись я вірив] [я сам так вірив] я в тее...
» 16-17. Ремарки в рукопису немає.
» 19. [У ч. Бійтеся ви бога!] Хто ж у нас,
[Хто ж давить] душу?
» 20. [міг задавити] тут...
[Р. Люде!]

[1] У рукопису «Я» помилково не закреслене.

О р г. [По инших сторонах, то правда, але в нас,]
[може й справді] [Так, се правда]
[В Род-Айленді ніхто не накладає]

Ряд. 21. *У нас* в Род-Айленді...

» 24. [По волі ви прийшли, по волі й живете.]
Прийшли...
Чого бракує вам?

» 25. Ремарки в рукопису немає.
[Р. Се справді, [більш мені нема куди податись]
більш нема де дітись
Се правда: воля тут, — як хочеш, [погибай] гинь
Чи од безхлібья, а чі від безвіддя,
Ніхто не заборонить, так за теж
Ніхто і не поможе.
У ч. Ви коллего
Не справедливі. [Всякий би поміг] В нас поміг би
всякий
[У нас] голодному й жадібному.
Р. Се правда!
Немає тут убогих, тілько я,
[Мов старець]
У ч. І ви не вбогі.
Р. [Ні, я] Я гірш від старця
Того, що грає на майданах, [Старець] певне
У нього слухачі якісь знайдуться,
А я?
У ч. Ви ось про що! Ну, хто ж тут винен?
Р. Ніхто!.. А може й я. Я [тілько] винен тим,
Що без пори вродився!
У ч. Майте ж розум.]

» 26. О р г. (нишком)

» 29. [Вам час до школи, а мені до церкви]
Мені до дому...

» 36. Р. Спасибі, [я прийду,] тілько я
[Та я] проситиму

Стор. 99.

Ряд. 2. Р. Я не журюсь... [Панове, вибачайте,
Я може зайве слово тут промовив,

[Та, знаєте,] Але в [зма] сперечці *я* [завзятий] гарячий завжді.

Ви знаєте, я щиро поважаю
І вас і всю Род-Айлендську громаду.
У ч. Ми певні в тім. А що до зайвих слів,
[То [й] ми ще більше грішні]
[До вже] При диспутах без них не обійдеться.]
То диспути не завжді віпо іга,
Ніколи *я* за те не ображаюсь,
Ні, навпаки, я діспути люблю,
Се крові рух дає. Користна річ!]

Ряд. 3. Органіст. [Бувайте] [здорові будьте] Ну, прощавайте

» 4. ...і [виходять] подаються до дверей.

» 8. Річ. [сміється іронічно і киває головою,] хвилинку...

» 9. ...Підходить, *одчиняє вікно* і гукає

» 11. Р. Коллего [Девісе] *Брайст*! Шановний...

» 12. Що [вам] майстре?

» 13. Р [Чі [ви] знаєте [коллего] тую пісню] Чі ви...

» 14. [Маленьку пісеньку] про...
[Малесеньку про коника в траві
[Сама весела, приспів жалібн<ий>.]

» 16. ...забули. [Се ж] Там...

» 19. ...лепська,
[Як хто П на скрипці гра.]

» 20. Орг. [Я, майстре,
Як вам відомо, граю на орган] Я *не співець, а органіст*. Прощайте!

» 22. Коллего [Девіссе] Брайт!.. [Не слухає, розсердивсь.]
[Не йде.] Лихий, не слуха.[1]
Не слухає, розсердивсь.

» 23. [Оттак не] Не хотячи...

» 24. [І се не раз...] [Вони не розуміють] [Чи] [Невже він]
[не зрозумі[є]в він
[Що я, глузуючи, глузую тільки з себе... [Тут [і всі]
усі]

---

[1] Слова «Лихий, не слуха» в рукопису не закреслені.

Себе трую отрутними словами.]
Не зрозумів він... так і всі отут
Ряд. 26. [Тай] *Нащо́ їм* [се[*розумі́т*[ь] [и мене]ь? *Вони*
Не йшли до мене, я до них прийшов,
[Вони дали мені] [усе, що обіцяли]
[Недобитком] вони ж мені дали
» 27. *Все що могли*: притулок, працю, [спокій]
І... [щиру] справді, волю... [Більше вимагати
ніхто не може.] [Я до них прийшов]
» 28. Хто ж *тут*, *справді*, винен,
» 29. ...серце [неспокійне] [одиноке] неспокійне,
» 30. Що [в ньому жеврі[є] в там] [дивний] якийсь вогонь
Що попалив...
» 31. ...нездатний,
[Химерний навісний]
[Йому потрібні алтарі] [високі] [великі]
[Тоді б він міг]
» 32. він може...
» 33. [Спалити богу «жертву] Палить...
» 34. ...бранець,
[Ізраельський в полоні вавілонськім]
» 35. ...бога,
[Мешканцям невідомого, й немає
Ні алтаря, щоб жертву принести
Ні [церкви], [для т] храму, щоб [хвалить у голос бога]
щоб молитися прилюдно.
Невже я вічно буду на чужині?
Тут всяк знайшов собі нову оселю
І рідний край новий, а тілько я
Чужинцем безприту́льним зостаюся...
І завжді буде так?.. [(Бере евангеліє)]
Святая книго!
Ти всім даєш пораду і потіху
Подай же і мені... [Колись бувало] [дід мій батько
На біблії [бувало] так радився, бувало,] на смутні
думи
В тобі відповіді шукати буду.
[Які мав]

(Розгортає книжку на угад, як ті, що ворожать на книжці І читає:

«І приступив [до нього] один книжник і мовив йому: Учителю, піду з тобою, куди ти йдеш. Промовив же йому Ісус: лиси нори мають, і птиці небесні гнізда, тільки син чоловічий не має де голови притулити»...

(Тихо закрив книгу, проходить по хаті, далі сідає до вікна)].

Стор. 100.

Ряд. 1. Мов [сутеніє] примеркає... [Вже день коротший...]
Тінь

» 3. Цього рядка в рукопису немає.

» 4. [З якої я сюди] прийшов колись
Сеж я [по ній] сюди прийшов колись
Сеж нею я сюди прийшов колись...
[З вигнання на вигнання...] Вже ніколи
Я не піду отим шляхом назад.
[Казала Хрістабель: «вернись Річарде»...]
Сестра казала: «Річарде, вернися»...
А другі всі кляли або мовчали...
Вона одна казала... Бідна сестро,
[Зівьяла квітко [по]між колючим терням]
Заглушена колючим терням квітко!]

» 5. Тяжкий ..

» 6. (Співає в пів голоса, [але не дуже тихо])

» 11. ...темна ніч [дворі] морі

» 13. Ремарки в рукопису немає.

» 15. співав...
[Так наче знав, що син його єдиний,
Мов той король Річард за море піде...
Шукать землі святої і не знайде,
[А] І знайде лихо, зраду і полон...]

» 16 А мати...

» 17. (співа знов

» 19. ...пане»...
[Он і зоря неначе заблищала,

[Вечірня зірка, що мені дорогу]
Здається та, що я по ній дорогу
Крізь пущу вгадував... Вони й над морем
Бувало все на заході світила...]

Ряд. 21. Як тут...
» 22. [Отак] бувало там [в] у пущі. [А що вже]
[Чого се так... [Зовсім посутеніло]
[То певне чорно досі]
А в пущі [певне] темно і хоч в око стрель...]
» 23. Ніколи...
» 24. (*Співа*)
» 26. [Річарде мій] Мій Річарде [добрий] (уривае
» 29. *Пекаче... хтось іде? хтось?..*
» 30. *Хто* [сам] *ж се?.. здається*
» 31. Се Джонатан [іде]!
» 32. ...Стрів. з Джон. *і вони обійм.*<аються>.)
» 34. ...друже! [Джонатане!] [Любий!] Джонатане!
Невже се ти? З якої ж ти дороги?
Д ж. [Із доброї, із доброї, Річарде!

Стор. 101.

Ряд. 6. за стілько [літ проторували] люде
» 14. не дуже... [Споважнів, звичайно, трохи...
та що ж, тобі яка журба [?]!
Д ж. Я батько
родини, щей чималої]
» 18. ...й діло [в мене] є. Він [до громади] бач...
» 20. Чи не [дозволено б] дозволили б...
» 22. Дозволено, [бо він пок<аявся?>]
» 23. Ну, [що ж] як же
» 26. ...зусиллям, [бентежачись] і непокоєм)
» 27. А... в [нас]... [усі] всі...
» 29. [Сестра тобі вітання засилає
І сподівається тебе до нас в гостину.
Р. Моя сестричка люба, квітка тиха
[При] Заглушена колючими тернами...
Д ж. Ні, не заглушена, [твоя сестра, Річарде], ти
не кажи так

[У неї] серце [справді] золоте,
В сестри твоєї серце золоте, —
Чого ніхто не міг би сподіватись,
Того вона сльозами досягла.
Р. Чого?
Д ж. Щоб ти до дому міг вернутись.
Р. Невже?.. я [міг-би] можу знов прийти до дому?..
Ні, тільки Бог один творив дива...
Д ж. Через своїх обраних .. Так, Річарде,
Твоя сестра від Господа обрана
[За вбогість духа, за покору серця]
За вбожество і за покору духа.]

Ряд. 29. Вони тобі...
» 30. [Вона] Сестра тебе просила запитати,
» 31. Чі [хочеш] хтів-би ти до неї повернутись
» 32. Р. [Я тільки що до неї слав думки.]
...рветься, [друже] завжди!
» 33. Д ж. Ну, то[й] вернись.
» 34. Р. [Хіба ж я маю право?] Навіщо..
» 36. ..вирок, [як] скільки порив,
» 37. вмів [порив той] той порив...

Стор. 102.

Ряд. 2. ...даремна [річ] мова.
» 3. то [не вернеться] минуло вже. Тепер [же]
» 4. [Громада вирок [свій] [готова скасувати] [знищить]]
Громада...
» 5. [А, коли так... А хто ж [се] її наустив?] Хіба що
» 9. ...і *важилась* піти...
» 11. Р. [[Справді?] Моя матуся! [бачу, зрозуміла] ми були
чужими
Тепер пізнала мати свого сина] Боже!
» 13. ...ти [до неї] ще прийдеш
» 15. Р. [Як блудний син, ти кажеш?] Вона...
» 16. Д ж. [Її слова.] Вона [їх] говорила при громаді
Вона [то] се говорила
» 17. Р. [Взивати блудним привселюдно сина] Мене...
» 20. Прийдеш покірно [з християнським духом

Смиренна, то він тебе простить.] покірно. .
Ряд. 24. [що *я* проситиму у нього опрощення?] [1]
що *я* просив би *пробачення* в нього?!
Д ж. [Просити не просити, тільки звісно,
[Коли ти] як вернешся, то не тобі громада,
А ти їй покорисся, се ж бо кожен
Сам зрозуміє, хоч би і Ґодвінсон,
І слова каяття не буде [вимагати.] править]
» 25. Він *слова каяття* не [вимагає] зажадає.
» 26. ...ділом?
[Д ж. А вже ж!
Р. Як власне?
Д ж. Не робить того,
що може не подобатись громаді,]
» 27. Се-ж ясна річ.
» 28. Р. ...річ.
[Але невже тобі не ясна річ,]
[І ти гадаєш, треба покоритись?]
» 29. Д ж. [Я так гадаю]. Я раджу покоритись. Вірь [мені],
мій друже,
» 30. Ти сам би в [тому врешті] тій
» 33. Р. [Ніколи і не буде] Та вже...
» 34. Д ж. [Я думаа так про себе, поки] Колись...
» 35. [Себе не переміг і не зломив гордині] аж поки...
» 36. [Тепер же, відколи *я* зрікся сам себе] А відколи...
» 37. *я чую в серці мир і* [тиху] благодать.
[Р. І робиш [ліхтарі.
Д ж. Все що накажуть]
досі чаші, круги й листя
На ліхтарях.
Д ж. Я [те] все роблю, що [скажуть] треба
Р. А звідки знаєш ти, що треба?
Д ж. Кожний день [нову] свою потребу має,
Бо я для себе не роблю нічого.
Р. То ти зійшов на ту щоденну працю
І тим живеш.

---

[1] Очевидно, помилково написано укупі, замість «о прощення».

Д ж. Тим тільки і живу
[Я став найменшим з усіх громади,
Оддав на службу [богові] господу себе,
Свій хист і розум, став рабом господнім.
Р. Скажи, рабом [громади й] [святоші] громади й Ґодвінсона?
Д ж. Господній раб служити всім повинен
В покорі духа, надто ж тим служити,
Що Богом настановлені над ним!]
[Р. Як чудно тут слова такії чути]!
Ряд. 38. [Я вже] Як я давно. .

Стор. 103.

Ряд. 4. [Річарде, покорись!] Скорися...
» 5. Р. Не вмію [я коритись], брате,
[Не вдався я покірливим телятком,]
[Д ж. Навчишся, коли щиро забажаєш.]
» 6. Суди...
» 10. [Хоч би й за для сестри?] А для...
» 12. ...покласти?
[Бо жити я [покірни] в покорі не навчусь.
Д ж. Навчисся, коли щиро забажаєш.
Р. Ні, Джонатане, не такий я вдався.
Д ж. Смертельний гріх таким запеклим бути!
Р. Щож, видно бог [ожесточив] загартував нам серце,
Бо з діда-прадіда ми всі такі,
Увесь наш рід: вікліфовці, лолларди,
«Незгідні», «незалежні», пурітане,
Мої всі кревні волі домагались
Від папи й короля, від церкви й парламенту,
А я від них самих, — така вже кров!
Д ж. А Хрістабель?
Р. Вона в сльозах уперта,
А ми без сліз, [от тільки виходит] виходить на одно
Д ж. [Річарде, залиши сі горді речі,
То все слова]
[Покинь, Річарде, гордиї слова]

Ряд. 13. [Покинь сю гордість]] Покинь ти,
» 14. ...людей,
[*Тимо* Їх любив колись
Р. Люблю й тепер.
Дж. Ні, брате, так не люблять, [хто любить той]
той хто любить,
Зрікається себе.
[Р. Себе *я* б зрікся,
Як і зрікавсь
Але зректися правди]
[Р. А я ж [хіба не зрікся] для кого
[Себе тоді, коли на безвість їхав]
Колись на безвість і на злидні їхав,
Покинувши за морем славу й щастя?
Дж. Ти се зробив [для тих, кого любив] не з при-
мусу, по волі,
Була [ж] то тілько ласка, а не жертва.
Р. Так більшого ж і бог не вимага!
Дж. А серце й люде вимагають більше.
Як би ти мав свою дружину й діти,
Ти б зрозумів мене.
Р. Даремні речі,
[Я ні дружини, ні дітей не маю.]]
» 15. Дж. Небожа Деві...
» 16. [Ні, більш, ніж сина, як свою надію!]
Що з ним тепер?
» 20. [Все заміряється] Хотів би...
» 23. .. незгірше. [Тай] Він...
» 25. він *нечестивого* нічого...
» 28. ...змалював.
[Р. Як би ж хоч глянуть
Дж. Він тут.
Р. З тобою] От *я* привіз.
» 29. (*вийма* невел.<ичкий> портр.<ет> *на дощечці.*)
» 36. ...нього. (*Пауза*).

Стор. 104.

Ряд. 3. .. непримиримий
[З неправдою, що дядько той любив

Свого небожа щиро, але більше
Від всього в світі хи<ст>]

Рад. 4. Покірний...

» 5. [І в спогадах.] Не хочу...

» 9. ...зьїздився! [[Я краще вмру] [Нехай я вмру колись!]
[Так] *Те буде й нам!»*
[Самотний, мовчазний]
Хай краще вмру я тут
[Життям розбитий] [нишком] в самотині
Життям розбитий у самотині,
Серед чужих, старий душею й тілом,
Та знатиму, що в думці молодечій
Я буду завжді жити молодим.
[Що принесу]
Щó б я своєму Деві міг принести]

» 10. Д ж. Все гордощі! [Річарде, ти для слави
Готов [зректися] душі спасення відректися.]
Ти, Річарде, для слави

» 11. Готов душі *ратунок* загубити.

» 12. Р. Для слави? [Та] Деж?

» 17. [Здається] Ми все сказали, що могли, здається.
[Д ж. Ні, ще не все. Ти [ду] тільки дбаєш, брате,
Про те, колиб не втішить ворогів,
Про теж не дбаєш, як ти втішиш друзів,
[Коли] Як повернешся. Адже ж ти тут чужий.[1]
Р. Хіба про се нагадувати треба?
Д ж. Тебе ж би там з любовью прийняли,
[Забув би] [І ти б забув] [Любов бу]
Се ж за покору надгорода певна,
Р. До надгород таких не звик я зроду.
Тай, окрім тебе, я не маю друзів,
А ти прийшов до мене й до такого,
Як я тепер.
Д ж. В надії навернути.
Р. Ах, тільки так! [Пожалься Боже праці,
Вона зосталася без надгороди...] А то б і не прийшов?

[1] Після зміни «коли» на «як» віршового розміру не виправлено.

Дж. Брате,]
[Лиши гіркі слова! Як би ти знав]
[Адже] крім мене і родини — [дома]
[Що в тебе є приятелі [в громаді] крім мене...]
[У тебе ще приятелі [знайдуться] [знайшлися б]]

Ряд. 18. Я мав...
» 21. [Міссіс Бруклін] Пані Томсон
» 26. [І вже три роки...] Тепер вона вже...
» 28. Чі [міссіс] пані Томсон, а чі [місс Дженні] панна *Дженні* Кембль,
[Для мене все одно, як хочеш знати]
» 29. Однаково. Не знаю сеї [пані.] жінки.
[То я тепер од воріття ще дальший,
Ніж був раніш] (*Довга пауза*).
[Дж. А все таки ти б спробував вернутись.
Р. Та як то «спробував»?
Дж. Так, може б люде
Як небудь так з тобою помирились.
[А може]
Р. З таким, як я тепер?
Дж. Та може б [так]
[Якось] дав бог, що [може б] ти як [небудь з ними вжився]
Що [може б] [ти б] у [нас тепер]
Ти б помирився, вжився б там як небудь
Р. [Огонь з водою може помиритись?]
[Коли огонь з'єднається з водою,
Тоді з громадою я помирюся?]
Хіба огонь [з'єднається] помириться з водою?
[Коли орел з гадюкою вживеться,
Тоді я побратаюсь з Ґодвінсоном.]
Хіба орел з гадюкою вживеться?
Була вже проба, досить однієї
[На все життя. Гадючої отрути
І досі вигоїть з [душі] не можу.]
Суди господь між мною й [Годвінсоном] тими людьми!
Дж. І се остатнє слово?
Р. Так, остатнє.]

Ряд. 30. Д ж. [Щож я сестрі перекажу від тебе?]
Щож я твоїй
» 31. Р. [Скажи: вернувся б — воріття немає!]
Скажи їй тільки:
» 34. (одвертається,) [ховаючи сльози, (але знати, що плаче.)]
» 35. Д ж. [Річарде, не ховай від мене сліз] Ні, Річарде...
» 36. Я бачу їх... [Як Хрістабель спитає:] Скажу...

Стор. 105.

Ряд. 1. [Скажи небожеві моєму, що як би він
Забрався до мене в гості... Ні, даремне.
Йому до мене стежка заросла...
[Та може се й для нього краще]
Та може так і треба... Хай він краще] Скажи моєму
Дев'і...
» 2. В Голландію [зібреться] поїхав.
» 3. ...виймає [дещо з неї] з неї гроші...
» 5. ...Йому [й товаришам] сі гроші. [Тож моя буденна]
[Я заробив сі гроші]
[Буденний заробіток]
[Нехай сі гіркі гроші] Мій
» 7. Скажи: просив [тебе] твій...
» 8. не *корився!*
» 11. Д ж. [Не одважусь] Ні,
» 12. То грішне слово, [горде]
» 13. Р. [Добре, не кажи,] Щож,
» 15. (*Пауза.* Д ж. Ховає гроші. [Стоять якийсь час у непевному мовчанні.]).
» 16. Д ж. Я бачу, більш [нема чого чекати] нічого не
діждуся
» 17. ...піду. (*пауза*).
» 18. Р. [Переночуй] Куди ж?
» 19. ...здоров!
[Р. Прощай,
Приятелю!
Д ж. [Чому не скажеш: «друже»?]
Чому «Приятелю»? Чому ж не «друже»?

Р. Лишім слова. Все сказано.

Дж. Прощай.

Ряд. 20. (Стискають руки, [розстаються.] Джонатан...
» 23. (Дж. вих. [Річ. не дивиться йому в слід.) (Під час діалогу [де далі все більше темніло] помалу...
» 24. ...[трохи] [слабо] трохи
» 25. Р. ([Немов] Прислухається як тихшає хода *Джонатанова*
» 27. [Тепер я сам.] [Навіки одинокий.]
[Так, я тепер] Який я...
» 28. [Чого хотів, того досяг] Щож, я
» 31. [Не видко в темряві] Нема...
» 32. Нема й мети... [Чого ж я доборовся] [Оце ж] До краю...
» 33. ...як [все я переміг],
» 35. Ні, [дух мій ще раз буде переможцем!]
[І те] Ні, те...

Стор. 106.

Ряд. 5. ...покривало, [мов хоче одкрити,] трохи...
» 7. [Щож я хотів] [Боюсь одкрити...] щож я хотів
» 12. Бо [крила] зламані... <Ремарки немає.>
» 15. [Чі втомлене] Втомилось...
» 17. [Втомився я. Погас. І все погасло...][1] А може...
» 22. А тільки я. [Так за що ж я загинув?
Чі може справді я віддав життя]
[Так що ж [тепер] мені зосталось?]
І все життя віддав <в рукопису закреслено>
» 23. [Бездушному] Зрадливому
» 24. [Кому світив я? Хто з мене втішався?]
[Кому світив мій хист? Хто ним втішався?]
[Чиї мене благословляли руки.
Тепер, в хвилину роспачі тяжкої
Кумір не вратував мене, а зрадив...]
В найтяжчий...
» 25. Так будь [же] він...

---

[1] Рядки 7 — 16 в рукопису закреслені.

Ряд. 26. [До чого я дожив?] Що я...
Рядки 23 — 27 закреслено.
» 29. [Порожню] Глухую пустку?.. Як тут страшно, боже!
[Геть звідси, геть!.. Там зорі... там простор!]
» 30. ...двері *одчинені*, від протягу [між дверима і вікном розвіває] світло...
» 32. ...*і шкільних*...
» 34. ...і [Маестро Мікеле] Мессер Антоніо...[1]
» 35. [в костюмі флорентинського nobile XVII ст., *тримається як патріцій*] має одіж...
» 37. Магістре [славний] хвальний! [я одважусь] смію...
» 38. ...його [оселя] домівка

Стор. 107.

Ряд. 3. [М і к.] А н т.
» 8. М. [Бо я] То мушу... ...нашу
[Аби сьогодня ще обрядить вашу справу.]
» 9. Щоб зараз [же] про
» 12. ...винен я [вам] за..
» 14. *Мою справою* [займаєтесь] *так пильно*
» 17. ...може [більш ніж злотом]
» 18. *Великим світачем* науки [збагатилась]
» 20. Не [може навіть важитись] важиться...
» 21. До [цноти давньої Флоренції]
До давніх цнот *Італії*
» 22. М і к. [Магістре!]
...щоб [вимовити дяку] гідно...
» 23. [Я весь відданий] Здаюсь...
» 24. М а г. [Маестро, я [готовий] вам служити
Сіньйоре, я щасливий...
» 26. М і к. Се студія [скульптура] митцева
» 27. ...до [тії оселі] світлиці...
» 29. [Єднали чари,

---

[1] У рукопису після одної заміни «Мікеле» на «Антоніо» скрізь залишено «Мікеле». Подаємо за рукописом далі М., себто «Мікеле».

щоб звабити весь цвіт Флоренції до нього!] Єднались...

Ряд. 33. ...їй [під пару] [до пари] під...

» 35 Побачивши *Маестро Мікеле*

» 37. [Я стратив розум] [Маєстро Міколе] Мессер Антоніо! — [Ні, я] Я стратив...

Стор. 108.

Ряд. 1. ...друже!

[Не привід я. Ще Міколе не вмер.]

» 2. [Старий ваш Мікеле] Постарів Тоніо, та ще живий,

[Невже я став до привида подібний?]

» 3. Ще й хоче у вас...[1] ...оживити

[Та як же ви сюди до нас дістались,

«М. На кораблі по хвилях океану»,

Шановний друже.

М. Кораблів чимало

В Італії тай мореходців досить,

Ваш [прихильний] давній друг, дарма, що підтоптався,

А флорентинц[ям]і ще не стратили одваги

Та не бояться [бурь на океані] ще гуляти морем.

Р. [Та щож] І що вас привело?

М. Вітрила й вітер.

Р. [Ваші] Маестро, [ваші жарти нагадали]

[Маестро Мікеле, для мене в ваших жартах

Веселе сонце італьянське сяє]]

» 5. Р. Шановний друже! [в кожнім вашім слові

Веселе сонце італьянське сходить!] Се ж у мене...

» 7. [М. Се й добре, бо таки темненько в хаті,]

А н т. Се в пору, бо таки [було] у

» 8. В *одкрите* вікно...

» 11. [Звідки ся] Що за музи́ка?

» 12. Р. Тут [близько] близенько церква,

---

[1] Слова «торг» у рукопису немає, очевидно, пропущене помилково, бо без нього порушений метр віршу.

[То в літку чутно музику, як в хаті.]
[Се грає мій коллега.
М. Ваш коллега?
Хіба ви тута музики навчились?
Р. [Я тут не вчусь нічого] Нічого не навчивсь, а сам учу.
Се ж тута школа. Бачите?
М. Та бачу.
[[К] Чого ж се ви вчите?]
[Я] Се школа артистична?
Р. Ні, маестро.
М. А що ж тут вчать?
Р. Як звуться мертві кості.
М. Се ви вчите, ви?
Р. Вам, маестро, дивно?
Ну, може згодом дивно так не буде.
Сьогодня, врешті, лекція живіша
Була у нас, не кості розбірали,
А «Пекло» переходили...
М. Мій друже!
Та змилуйтесь, які смертельні жарти,
Від них ще знову в хаті потемніє!..
Р. Я не жартую, ось ми що читали.
(Показує розгорнену книжку Данта, з якої читав ученик)
М. Ах так, ви з учнями читали Данта!
Я [можу тішитись] тішуся, що й тут, за океаном
[Моя] [Тосканська наша мова залунала.]
[Р. Вона і цей орган — єдині гуки
Що м[у]ожуть тута чарувати]
Церковна музика.]
М. (Прислухається) [Справді
Чудово грає ваш отой коллега.]

Ряд. 14. Тутешній...
» 20. ...грає [на органі] там у церкві
» 21. М. [Та ще того, що тут навчає в школі.]
Та ще господаря...
» 22. Р. [Я вже казав, чого я тут навчаю.]
Я тута...

Ряд. 24. ...роботу.
» 25. [не любу] яку...
» 26. [Колись узявсь] Узявся раз до мулярської праці.
[Ось я сюди приїхав гандлювати,
Та вже я ще себе купцем не зву.]
» 27. Р. Якби [покинув ліру] згубив...
» 28. ...голос, [мнив би тільки глину] мурував би
[мовчки] тільки
» 29. Всяк звав би муляром його, не богом
І звався б муляром [тоді]
То певне б...
» 31. Що [гірш від] гірша гордощів. Чи я ж [таки] повірю,
Щоб ви таки [могли] від хисту відпурялись?
[Свого б не допустила ва]
» 32. Щоб справді [між тут зарости тернами] ви могли згубити [в лісі] в пущах
» 33. [Той дорогий клейнод] [Клейнод ваш дорогий] [Род Айлендських] Нової Англії
» 36. [Маестро Мікеле!] Мессер Антоніо! Вам я скажу, [як другу,]
» 37. ...промовить [тяжко] важко...
» 38. [Нер] [Мені нераз] [Нераз мені] Тепер...

Стор. 109.

Ряд. 1. він [непримітно
По темнім небі у глухую північ.] так...
» 3. М. [За те] Адже ж...
» 4. Всім [очі] поглад счарував
» 5. Його [сіяння] блискучий
» 6. [А] Та
» 7. Ми, академія, [весь флорентийський цвіт.
Хіба забули, як [вітав] колись на зборі урочистім
Вам академія почесний лавр дала.
Як товариство «молота й різця»
Вас у почесні члени записало,
Ви те забули.] всі флорентійці.
Р. [Це все тепер для мене на тім світі.]

[Ні, маестро любий!]
[Та правду [каже] мовив ваш поет великий:
«Немає жалю гіршого [над той] на світі,
Як згадувать про щастя в дні недолі».]
[[Ви, мій маестро, люби]
[Маестро Мікеле, ви так] прийшли до мене
До мене [не] мов Улісс, що викликав [з Еребу] [в під-
земні у] до [тіні] [Ахіллеса]]
венецький цвіт.

Ряд. 8. *Ви* так прийшли до мене, мов *Улісс,*
» 11. ...справи, [лицар] про...
» 18. М. ...вашим, [може бути
Ще і тепер. Я не на жарт кажу,
Подумайте над сим гаразд, Маестро.] Ви маестро,
Планетою були б ви з рівним світлом
І щедрим промінням. Се я [тоді] *казав вам*
І знов кажу тепер. Ви тільки зважте:
Тут пуща, дича, в ній [даремне згине] [заг] *даремне гине*
Талан великий; в нас — набожний культ
Краси і хисту, тільки — [таланів] *з волі бога* —
[більш] *Великих геніїв* [в Італії] у *нас не стало.*
Ви б зайняли порожній трон Челліні,
» 19. В Італії...
» 20. [Для] У нас...
» 21. І *потьмарили б славу* [Донателло] [Бенвенуто] *Дона-*
телло.
» 22. ...concetti [флорентинські] італьянські.
» 24. Я те кажу, що [мені] памьять каже
Я тільки те..
» 26. ...творили. [ії говорили].
[Р. Не вірте їй, хоча вона й правдива
[Та я тепер не той, змінився я]
Не стілько роки, скілько злидні [всякі] тяжкі
Мене змінили. І свої й чужі,
[І вороги, і друзі всі трудили]
І друзі й вороги усі мені
Що рік, що час отрути доливали
Що рік, що день

Отрути доливали що години
І долили у щерть[я]. [А що найгірше] [О, я не той] Я вже не той,
Що в вашому сепасоlо бувало]

Ряд. 27. Що говорив...
» 31. *...l'Arte*
» 33. Те все минуло...
» 33-36. Ці рядки в рукопису закреслено.
» 37. І помарніло. [зморшками взялося.] [Так шановні друже,
Тепер мені зосталося [ридати] співати
Плач Єремії: «потемніло злото,
змінилося пречисте срібло»...
М. [Дарма, маестро] Та все дарма,
Аби [лиш] вам вирватись на волю...
Р. Де ж та воля
Я скрізь її шукав і не знайшов.
В Род Айлепді є воля, в грішнім світі
Немає більшої. Тут вже найбільша
бо [не один її купити радий]
[Европа] [В Европі] В Старому світі більшої й купиш.
Але для мене — я скажу вам щиро —
Се воля гинути, [як тільки схочу] чі од безхліб
Чі од безвіддя, як собі бажаю.
[От як] Отак на морі часом одинокий
пловець ратується на човнику хисткім,
покинувши великий корабель
рокований на згубу. Як пловцеві
серед холодних хвиль і мертвого простору,
[так] [без відгуку, без гасла бе] так мені...]
» 38. М. [Так] Що ж вам...

Стор. 110.

Ряд. 3. ...ій [мірти] [квіти] мірти...
» 4. *Декрети інквізіції замкнули*
Від мене скарби дожевих палат,
Її клеврети на мене чигали

Ряд. 5. Ви чей же...
» 8. [М. Маестро [Так, змінились...
То все було в Венеції... не в нас.
Р. [Гаразд] *Венеція в Італії, мій друже,*
В «Італії щасливій», кажуть люде,
А Данте ваш казав «в Італії нещасній».
Він се сказав, хоч був він флорентинцем.
Боюсь вразити ваш патріотизм
І краще вмовкну
(Хвилина збентеж.<енного> мовчання).
М. [Слухайте,] [мій друже] [О,] [Ні,]
» 10. [Се все] Така розмова...
» 11. ..мені [свою] роботу
» 15. Р. [Багато показати вам не можу,] Нема...
» 16. ...статую [в ніші]
» 17. Ви, [мій маестро любий] в нас
» 18. Були здавен [наш artena arbiter] над...
» 19. [Немов оскаржений в страшній палаті зір»,
Так я тепер жду вироку від вас] Тепер...
[Судіть, не милуйте.
М. Як бачу, [любий] друже,
[То доховали] Ви знаєтесь на ввічливих concetti
Не згірш від флорентійця.
Р. О, маестро!]
» 20. Не знаєте...
» 21. ...ваш [і вся розмова з вами] і кожде
» 22. ...був [на острові безлюдним] десь у [пущі]
пустині
» 23. [І мови людської і голосу не чув]
...не чував [ні гласу]
» 25. [Хіба ж могла б вона не бути дорогою] Хіба...
» 27. ...вироки [не може] нема...
» 29. *Дово уважно...* ...трівожно [слідкує] стежить...
» 32. ...почали й [скінчили сей] *оцей*...
» 33. ...почав? [се тяжко і] не знаю
» 34. [ще мо] В *Італії*...
» 35. [А потім я робив маленькі проби] Я вже...
» 36. [Усюди, і в Італії ще] Бо скрізь [в ока] мені...

[В садах Флоренції я бачив сію постать,
[Вона мене] І в Англію вона провадила мене,
Товаришем була мені при злиднях, [чварах,]
[Біді й] І при мандрівці. Я було й на морі,
В тісній каюті й під шатром небесним
Про неї марив і шукав тих ліній,
Тих чистих ліній, що дають безсмертя
[Безплотній] [Летючі] Знакомій мрії. Потім [я почав]
перейшов
Від проб до статуї. Ще в Меріанді
Робив я статую... не цю]

Ряд. 37. Де б я не був

Стор. 111.

Ряд. 2. Р. [Ви зробите мені велику ласку
Коли дозволите промовчати питання...
Тієї статуї первістної нема.
Зовсім нема. Се инша, тут почата.
Та сама [тема. Виконання инше] думка, тільки инший образ.
[Вона] [І се] [І ся] не скінчена, і я не знаю сам
Коли її скінчу, та чи й скінчу.] Велика...

» 4. М. А *сю* ви...

» 5. Р. Раніше, [може] [певне] *може*, путь...

» 7. ...tormentata.
[Ви [ж] не забули термінів технічних?
Р. Так просто кажучи, се «вимучений» твір?
Сказавши просто «вимучений
Його й [творили] робили вимучені руки]

» 8. Не диво, сам [артист] [вже] вимучений вкрай
Не диво, сам я вимучений...

» 10. [Я тільки хтів сказати, що в роботі
Занадто видко думку, працю думки
Її вагання, певне, благородні
Та вже занадто неспокійні, отже
Вони пошкодили гармонії первістній]
Я тільки мав на думці, що в сім творі
[Є надмір праці, думки і вагання]

Я надмір бачу розмислу й вагання.
[І се] гармонія від сього захиталась—
Вона ж була—я певен—при початку
Далеко більша, як що був тоді
[Порив і запал] *Великий запал і велика віра*
У власну силу. [, що буває завжди
У справжнього творця, артиста.] [Друже] [й завжді
Перемагає врешті всі вагання.] *Віра та спасення.*
[Я тим сказати не хотів зовсім] Я друже

Ряд. 11. [Бракує сили творчої й пориву]
[і] Вже справді...

» 12. ...над [ними] нею

» 13. запанувати [думці] розмислу.

Кінця 13 рядка та 14—15 рядків у рукопису немає.

Ряд. 16. Р. [О, маєстро,] [Маєстро,] Мессер,
Не жалуйте [мене], я...

» 18. Ремарки немає.

» 19. ...друже

» 20. крітіка [вже завжді] звичайне

» 22. Пригадую, [мені] ви...

» 23. ...чимало [поки врешті
До статуї взялися. Де ж ті проби?
Чі маєте їх ще. Я хтів би порівняти
Початки і кінець.] Я хотів би

» 25. Р. (Іде і дістає [трі] [дві фігурки воскові] *одну* маленьку...

» 26. [Ось тільки дві зосталось, а було
Чимало їх, та деж їм доховатись
Серед мого мандрівного життя!
Не [сі] знаю як і сії не пропали...]
Ось одна...

» 29. М. ([Під час мови Р. дивиться] придивляється до фіг. [лице] обличчя його [набі] потроху [де далі] хутко екстатичний вираз [і він хапає Р. за руку]).

» 31. Слухайте! [Се ж перл утвору!] Та...

» 35. Р. [Маєстро Мікеле, я знаю тую притчу,]
[Мессер Антоніо,] Шановний...

Рдд. 36. [Аж надто знаю... так... аж надто знаю...]
Аж надто взнав! [ІІ] [так...]
» 37. М. (*не зважав на те, в яким виразом Р. сказав свої слова*).
[Так отже гріх закопувать талан,
Та ще такий талан!] [Во имя] *На ймення*

Стор. 112.

Рдд. 2. Коли ви [сю перлину утворили] утворили сю перлину?
[Р. Котору?
М. (Показує на фіг<урку> голу) Сю!
Р. Давно, се перша проба
[Я ще в Флоренції почав ІІ,]
Я ще ІІ в Флоренції надумав,
А по дорозі в Англію робив,
Хтів з неї дома статую зробити,
Та не прийшлось, час не спринв.
М. А шкода,
Велика шкода...]
В Італії почав, а докінчив
мандруючи.
(притикляється[1] *до пьедесталу ескіза*)
[Ах, ось і девіз] *Тут і девіз*:
«Pereat mundus, fiat ars!» Маестро
Се нашого cenacolo девіз?
Р. Він був колись моїм...
М. «*Колись*», *маестро?*
Се гріх новий, «одступництво і зрада».
Р. *Знов сі слова! І хто ж їх промовля!*
Ну, щоже, кінчайте, я не боронюся.
[(Стоїть, спустивши голову).]
М. *Я вас вразив*, [мій друже вибачайте] *Я в роспачі від сього!*
[[Я просто в роспачі] [що] вам жалю завдав
Я в роспачі, я вам жалю завдав
Тим недотепним жартом. Дайте руку

[1] Помилка очевидна: замість «придивляється».

На [проб] мир і згоду (Р. подає руку, але смуток
його не зникає. М. знов дивиться на фіг.)]
[Мені ся статуетка нагадала
Сінйору Коралліну так здалека,
Так як нагадує мадонна Форнаріну.
Р. Сінйору Коралліну? Може бути.]

Рядків 3—4 у рукописі немає.

» 5. А н т. [Знаєте маестро] *Щось мені* здається,

» 6. Сей ваш утвір [пригадує здалека] скидається [нена]
так, злегка

» 7. На [Анджеліну] *Коралліну* д'Орсі.

» 9. М. [Еге ж!] Недарма...

» 10. До [флорентинки] італьянки..

» 12. [не залицявсь ніколи
Я до сінйори Коралліни зроду.
Гріхом і нечестю [здавал] було б те залицяння
Не на зальоти я ходив до неї,
[Гріха] Вона була мені зорею ідеалу,
Вона мені світила з високости
Пречистим світом вищої краси.
Одного разу ми, скульптори молоді,
Сінйору Коралліну ублагали,
Щоб стала так вона на пьедесталі,
Як от ви бачите оцю фігурку.
І згодилась вона. І та хвилина,
[Маестро Мікеле,] [Вро] [Врочистою була] На вік
мені врочистою зосталась
У памьяті моїй, врочистою й святою.
В той час, коли те ідеальне тіло
Не вкрите ні шовками, ні серпанком
Чистіше мармору [каррарського] отак стояло
На пьедесталі, мов богині постать;
В той час мені [сінйора Коралліна] вродлива Фло-
рентинка
Богинею здавалась і торкнутись
До неї знаважливою рукою
Вважав би я образою святині.
До неї залицятись? Ні, маестро,

То профанація...] [Отже й потім] Так, маестро]
Ряд. 13. Релігії краси [я в неї] при ній...
» 16. М. [Сінйора [Коралліна] Анджеліна] Сама...
Ремарки в рукопису немає.
» 18. [либонь инакше думає тепер] десь не
» 19. ...троє чічісбеїв[в]
» 22. М. [А вже ж, за Бартоло гладким. Ви знали
Гладкого Бартоло?] Давно!
багатим [Бортілі] [за] Фьяскі
[Чі знали ви його?] [Чі знаєте?]
[Р. [Моя богиня] Богиня [Коралліна] [Анджеліна]
Коралліна
За Бартоло гладким!..
М. Богиня ваша
[Хоч і пристар] Не втратила сімпатії до хисту,
Всі троє чічісбеїв [Коралліни] [Анджеліни] Коралліни
Артисти: два скульптори і поет.]
» 23. Р. Вона й тепер [все] так ідеально гарно
[Трима?]
» 24. М [Пристарілась, а все ще не погана.] Тримається...
» 25. Р. [Маестро Мікеле] Мессер Антоніо, навіщо ви
[мені
» 26. Се все розповідаєте?] мені
» 27. [М.] *Антоніо* [Мій] Любий...
» 29. [[Те] Оте, що я [кажу] росказую—життя,
А се, що тут [я бачу] (пок. на фіг.)—мрія.] Оте...
» 31. мрія, [світ і хист—одвіку] в згоді
[Й] [Од віку [у] і довіку]
[Хоч вічно прагнуть згоди]
» 33. ...боряться, [і вічно] хоч...
» 35. А мрія [(пок. на фіг.)]
» 37. Ремарки: «Показує» і т. д. в рукопису немає.
» 38. ...задумується). [[Згодом] А ся
[Вам] [Чі до сподоби вам]
Маленька проба, як вам видається?
(Подає другу фігурку)
М. (розглядається) І ся уваги варта... любий друже
Дозволите буть щирим до кінця?

Р. Об тім я тілько і прошу, маестро!
М. Тут, бачте, трохи єдности бракує:
[Препишні княжі шати
Костюм]
Препишні княжі шати, [а лице] [а [погляд] вираз
пурітанки] голова ж
Дівчатка простого, [обличчя колоністки.] як би се
навпаки
То кращий вийшов би контраст, запевне.
Та це нехай ще! Але ось дивиться:
[У неї поза [легка,] гарна, зграбний рух]
[Русалки постать] [постать феї] [зграбна ручка й
ніжка
Elegantissima.] [З фігу] [Зовсім придворна пані!]
[Така фігурка всіх звела б з ума]
[Убрання й постать всіх звели б з ума]
[У нас в Італії] [Тепер [дивіться] [погляньте:] [Її об-
личчя,]
Лице кругленький очерт, скромний усміх,
Волосся простою коронкою лягло,
Гладенько, з проділем зачесане над чолом]
[Я бачив тут таких дівчат багато]
Убрання й постать пані царедворки—
Elegantissima. Само ж обличчя
Міщаночки, таких у вас багато,
Таке, яких я тут багато бачив.
[У вас] В колоніях. [Та гляньте [на] до лиця:]
[Пригляньтесь]
Тепер дивіться—вираз:
(Закриває горішню частину лиця)
Так усміхається дівча[тко] молоденьке гарненьке[1]
Своїй шіснадцятій весні. А се
(Закриває долішню частину і волосся, видко тілько
лоб і очі)

---

[1] «Гарненьке» надписано над «молоденьке» і обидва слова не закреслено. Закреслення кінця слова «дівчатко» порушує віршовий розмір рядка. Очевидно, рядок не оброблено.

Матрони - пурітанки твердий погляд, —
Прокляв би він [сей усміх і] [вбрання] [і сей усміх,
Як би побачив їх...] [Чі се портрет?]
Р. [Ні, так, фантазія] [Фантазія.]
[М. В ній я бачу].
Три елементи, та не триєдині:
З них кожний нарізно [служити може] хай служить,
Та буде вкупі неподоба їм...
[Се ді] [Я раджу вам три статуї зробити]
Р. [Так, отже се невдалий твір і праця
Загублена даремне...]Щож, значить, дарма праця!
М. Ні, маестро,
Я б радив вам три статуї зробити,
А проба ся для всіх би послужила,
[Вам тілько треба розьєднати знову
Три елементи; і чудові твори
[Я певен, світові в дарунок ви дасте]
[Тоді ви світові дасте в дарунок.]
Приймітъ сю раду...
Р. Ні, [мій друже, пізно] шановний друже.
З сих елементів не створю нічого
Сей зник (пок.<азує> на постать) сей зрадив (пок.
на губи) сей струїв мене (пок. на очі).
М. Ну, то верніться знов до сеї мрії!
(пок. на першу фіг.)
Р. Якбиж вона до мене знов вернулась!
Та мрії не вертаються повік...]

Стор. 113.

Ряд. 1. [М.] Антоніо [Хто знає!] [Друже] (бере Річарда за руку)
[Друже, я кажу без жартів.] Маестро!
» 3. ...*нашим* хистом:
» 4. [Верніть в] Верніться бо...
» 6. під [небом італьянським
Р. Спасибі, друже] нашим...
» 12. [Простіть мене, мій друже, й зрозумійте.] Пробачте...
» 13. [Я знаю, ясне сонце італьянське] Хоч ясне...

Ряд. 14. [Але] осліплого...

» 15. ...незрячих.
[Був час, коли я міг з Італією зжитись,
Та розлучила нас]
Адже [коли] тоді, як був я в цвіті сили,
не міг я вжитися
Та инша мрія звабила мене
про [вільну] щиру волю [в новім християнстві], і [нове життя] життя новеє
про хпст новий в новому Ханаані.
І я за океан пішов [за нею] для того.
[Як] Хоч тая мрія зрадила—був час,
Коли я міг в Італію вернутись,
Та не було ні способу, ні змоги.]

» 18. [В розцвіті сили, [й мрії] де колись на мене] У розцвіті

» 20. Що ж я [їм] там покажу [?]? [Хіба оцю
Троїсту дісгармонію?] [Чим похвалюся?] [А] [Чі може
Осю потвору змученої думки,
Що я створив?] [Як я справдив оті надії?]
[Ні, то було б] [стояти на позорищі]
[Я витримать позорище не можу,
[Я вивти на позорище не хочу
Там, де колись тріумфи [я] пережив.]
[Ось мій початок (показ. на стат. [Corall]) і такий кінець!]
Чим похвалюся?

» 25. Ви [кличете мене] *хочете* мене на корабель [узяти]?

» 26. [Маестро] Ні,

» 28. (гірко [сміється, потім одвертається.] усміхається.)

» 30. [Маестро Мікеле! [зібрались горожане] [Коли ваша ласка]
[Чі не буде ласка] Шановний...
[Громада просить вас тепер до]

» 31. [просять вас до збору завітати] До збору...

» 33. [М.] А н т о н і о.

» 34. ...в дорогу,—
[Бо діло [певне] ми напевне завершим

Сьогодня ще. [То] [А] Тож завтра ми й поїдем,
Тепер як раз вітри погожі віють
[То мусимо скористати]]

Ряд. 35. я вже...

» 36. а до Старого [путь] [шлях] путь...

Стор. 114.

Ряд. 4. ...легко [мовити] вимовить...

» 5. Вклоніться там [від мене флорентийцям]
[Флоренції] від мене
Венеції

» 6. [І флорентийцям,] [[коли] хто ще не забув] і скульпторам

» 7. Товариша. [Для мене ж незабутня
Свята земля тосканська, де я сам
Святим і чистим був]
[Повік свята країна італьянська,
Де сам я був святим. А як] Сіньйорі [Коралліні]
[Анджеліні] *Кораллімі*

» 8. [Як зайде річ про мене, [передайте]] Перекажіть...

» 11. ...в житті найбільше дала

У первісній редакції згадка про Коралліні була подана з такими варіянтами.

М. А щож сказать сіньорі Коралліні?
Р. Сіньорі Коралліні передайте
(Коли вона про мене памьятає,)
[Поклін м]
Привіт мій [і найглибше поважання]
вдячний і глибоку шану.
З усіх людей, яких я знав на світі
вона [моїй душі [найбільш дала] дала найбільш]
вона мені в житті...

Ряд. 14. [Прощайте, друже, щира,] щира дяка

» 16. [М.] Антоніо.

» 18. руки, [розходяться] Антоніо [подається)]
[Коли М. вже коло дверей, Р. кличе його)] подається йти.

» 19. [Маестро Мікеле!] Мессер Антоніо!

Ряд. 20. М. що...
» 21. Р. (дає [фіг. Corall.] йому
» 23. ...країну, [де вона] що...
» 24. ...я [умерти тут] загинути...
» 25. ...П, [і] постановіть...
» 26. ...мене [вінчали] квітчали...
» 27. [«оце душа Річарда!»] це Річарда душа!»
» 28-29. [Pereat mundus, fiat ars! Прощайте!]
...*статую* до рук. [ще стискання. Розходяться. Мік. вих. зовсім.)] Мовчазні...
» 31. А я [зостанусь тут мов тіло без душі] зостануся...
» 32. Серед костей [і сих своїх потвор
мертворожденних. О, яка бридка ти!] (на стат.)
с потворою...
» 34. Ненавижу [тебе] я вас! [Ви соромом] Горить...
» 35. Від сорому, [за вас] [паленого], [як згадаю] що [я
вас] показав що показав тебе
» 36. [Так згиньте ж, прокляті, зо мною вкупі]
Так згинь же...

Стор. 115.

Ряд. 1. ...переживати
[І пам'ятник лишити соромний!]
» 2. ...не [покине] лишиться!
» 3. ([Хапає важкий] Замахується, щоб [пер] скинути...
» 4. ...*опускає* руки.)
» 8. [Як матері свого] нещасного дитяти
Як жаль батькам
» 9. ...вродилось,
[Навіщо маю нищити тебе?
Твій вік і так недовгий, [глина висхне] ще не встигну
Я сам в землі у порох обернутись,
Як висохне [й розсиплеться [ця] ся] глина,
і розпадеться глина,
» 10. [[А] Так, бронзи й мармуру сей твір не діжде] Сей..
» 14. Ну, а[ти,
Моя невдала, безталанна мріє?] Я?
[[Либонь твій вік [зг] [ш]]

Щеб може здався віск сей на свічки,
Як той, що послужив для Годвінсона,
Незгірший був би вжиток, ніж тепер?..

(Дивиться на ескіз довго).

А все таки і тут [моя душа] душі частина
[Живе трівожним]
Зосталася життям трівожним жити,
Не вся душа пішла за океан.
[Туди [полинуло] пішло душі моєї щастя,
А тут зосталось тяжке побивання,
Се памьятник моєї боротьби,]
Я заповідаю [його тим] сей твір братам-артистам,
[Замість історії він стане]
Він їм роскаже, чим я міг би стати
І чим не став; чі сам я [в] з того винен,
Чі люде, чі що инше—хай те зважать.
Вони сами, коли збагнути зможуть.
Я не збагнув і вже не маю сили
Розвьязувати загадки тієї.
[Суди Господь між мною й тими людьми,
Я не сужу. Я втомлений до краю.]]

Ряд. 15. Готовий... ...ждати?
[Либонь вже час мені [в дал] рушать в дорогу
[Остатнюю.] Великую. Тільки горе,
Та треба поклика з гори чекати,
А він щось бариться.]

Рядка «Пора б у вічну путь» в рукопису немає.

(Чутно *знов* орган; *грають* Requiem).

» 19. [[Про мене добрий] мій коллега, [грає]] Моє...
[Для мене Requiem. [Не] Я буду [ж я не] вдячним]

» 20. Заграв...

Перший варіянт.

(Чорнилом і з поправками олівцем).

» 23. ..гуки,
[[Про] Вони віщують вічну муку грішним.
Таким як я нічо вже не страшне.
Ох, досить муки й тут, на сьому світі,

[Дочасної. Заставити забути
Сих мук не може й вічне раювання...
А щож той рай?] [Се] вічний спокій... спокій
Чей більшої не буде там, ніж тая,
Що я вже пережив... [(Музика зміня)]

Ряд. 24. [Життя] Без хисту скніти — от найгірше пекло,
[а я його тут терплю]

» 25. Я в ньому вже й тепер... *О, райський голос*

» 26. він обіцяє...
[І більш нічого, я й не праг] [О, я більшого не прагну...]

» 27. Тай годі...

» 28. Тепер, я чую, сила [Моя никне] в мене гине,

» 29. [І ближче] Як сей аккорд... [Умру, бо нічим жити]
Я не [потраплю] могтиму жити

» 30. Єдиним хлібом... [Ох,] [сей ясний] [Вже се остатній] гук!
От могутній грім!

» 31. [Мов] То сурма ангола, [мов] то поклик з неба
[Той, що для мене хутко залунає...
Тепер мені його не довго ждать...]

» 32. Коли ж мене [ангол] покличе...

Другий варіянт (олівцем).

Ряд. 23. ...гуки,
[Се що співають] Вони співають погребовий спів...
[Який спокійний...] [Вічний спокій... спокій...]
Немов для мене... Що се він вішує?
чи рай, чи пекло?.. Мав я пекла досить...
А рай? Де може бути рай для мене?

» 26. Ні, спів вішує спокій... вічний спокій...

» 27. Тай годі... я колись не хтів спокою...

» 28. Тепер я чую, сила в мене гине

» 29. [Як пісня] як сей...
...Хлібом...
(Спів раптом бере fortissimo, змінивши мінорний тон на мажорний).

» 30. Що за [гучний] владний поклик!

» 31. [То] як сурма...

На одному з вільних місць серед окремих листків з варіянтами (на листкові, що починається зі слів «Поганьство богомерзке»; див. примітки, стор. XXXIX) написано ту флорентинську пісню, яку співає не раз Річард:

Пісня флор.

Ой білі квіти на лілеї,
Се ти і я!
Лети до милої моєї
Душе моя!
Блакітні квітоньки дзвіночки,
Се ти і я!
Кому се ти плетеш віночки,
Красо моя!
Червоні квіти на гранаті,
Се ти і я!
[Засвітить] Коли ж засвітить в мене в хаті
Зоря моя?

Треба гадати, що Л. Українка написала цю пісню, стилізуючи її під відомі їй народні флорентинські пісні.

Так само на вільному місці листка, де була дана перша редакція частини сцени суду над Річардом (див. примітки, стор. LXXII) є два записи:

Квітко з троянди!.. Згадай про мене,
Як зайде сонце в листя зелене,
А коли зійде з морської хвилі,
Стрінуться, [стрінуться] рученьки й погляди милі.

Поруч записано такі рядки:

На суді [батько] чоловік згадує про бюст своєї жінки вмерлої, що зробив Річ. На те сінедріон ціт<ує> слова Исаії про походіння кумірів.

Очевидно, автор мав на увазі серед багатьох провин, що їх визнає за Річардом громада (в первісних записах — сінедріон) ввести й цю.

II.

АДВОКАТ МАРТІЯН.

Драматичну поему — «Адвокат Мартіян» написано в жовтні й листопаді 1911 р. в м. Хоні (культурний і економічний центр Долішньої Імеретії.) Надруковано його вперше в «Літературно-Науковому Вістнику» 1913 р., кн. VI. В нинішнім виданні текст виправлено на підставі тих поправок, що зробила Леся Українка власноручно на примірнику «Л.-Н. Вістника».

Рукопис цього твору не зберігся.

ЗМІСТ.

У пущі . . . . . 5—115

Стаття *П. Филиповича* 7

У пущі. Драматична поема 29

Адвокат Мартіян . . . . . 117—180

Стаття *Б. Якубського* 119

Адвокат Мартіян. Драматична поема 139

Примітки *Б. Якубського* . . . . . I—CXXVII